В номері:

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА І ОБОРОНА: ПОГЛЯД У МАЙБУТНЄ

Горбулін В. П.
Війна і мир: п'ять сценаріїв для України **5**

Руснак І. С., Хижняк В. В.
Національна безпека та підвищення обороноздатності України в контексті нових викликів і загроз **12**

Телелим В. М., Пунда Ю. В. Косевцов В. О.
Погляди на організацію процесу управління підготовкою держави до оборони **21**

УКРАЇНА ТА СВІТ

Розумний М. М.
Кризовий потенціал асиметрії міжнародних відносин **28**

Duleba A.
Implications of the Russian–Ukrainian conflict for the EU as a "European project" **35**

Парахонський Б. О., Яворська Г. М.
Модернізація і опір: зовнішньополітична доктрина Української держави **45**

СУСПІЛЬНІ ПЕРСПЕКТИВИ

Власюк О. С.
Проблеми розбудови інноваційно–орієнтованої економіки України **58**

Мерніков Г. І., Шевцов А. І.
Розбудова української державності в умовах глобалізації та євроінтеграції **67**

Вовканич С. Й.
Аксіологія державотворчих концептів в умовах соціально–економічних змін, нових викликів і загроз національній безпеці **76**

Шайгородський Ю. Ж.
Мотиваційно–смислові основи стратегії суспільного розвитку **83**

Пилипчук В. Г.
Сектор безпеки в контексті створення й захисту суверенної Української держави: історичні та політико–правові аспекти **88**

ГУМАНІТАРНІ ГОРИЗОНТИ

Афонін Е. А., Суший О. В.
Закономірності та особливості української суспільної трансформації **94**

Ожеван М. А.
Економічна й політична конкурентоспроможність українських медіа як питання національної безпеки та оборони **109**

Коваль О. П.
Пенсійне страхування держслужбовців: вимоги часу та інтереси держави **120**

Рибка С. В., Кільчицький Є. В., Післегін О. М.
Кіберпростір, управління інфраструктурою, кібербезпека **126**

Степико М. Т.
Виклики та загрози українській ідентичності в умовах російської агресії **135**

РЕЗЮМЕ **140**

Подія **146**

Panorama_#1_2015.indb 3 14.01.2016 10:40:16

In the Issue

NATIONAL SECURITY AND DEFENCE: LOOKING TO THE FUTURE

Gorbulin V.
War and Peace: The five scenarios for Ukraine **5**

Rusnak I., Huzhnyak V.
National security and increasing the defensive capacity of Ukraine in the context of new challenges and threats **12**

Telelym V., Punda J., Kosevzov.
Views on the organization of the management training of state for defense **21**

UKRAINE AND WORLD

Rozymny M.
The crisis potential of the asymmetry of international relations **28**

Alexander Duleba.
Implications of the Russian–Ukrainian conflict for the eu as a "European project" **35**

Parahonsky B., Yavorska G.
The problems of restoring Ukraine's own international subjectivity instituted as a result of Russian aggression in the global and regional competition **45**

PUBLIC PERSPECTIVE

Vlasyuk O.
Problems of development of innovation–oriented economy of Ukraine **58**

Mernikov G., Shevtsov A.
Development of the Ukrainian statehood in the context of globalization and European integration **67**

Vovkanych S.
Axiology state–concepts in terms of socio–economic change, new challenges and threats to national security **76**

Shaigorodskyi Y.
Motivational–semantic grounds of social development strategy **83**

Pylypchuk V.
The security sector in the context of the creation and protection of a sovereign Ukrainian state: historical, political and legal aspects **88**

HUMANITARIAN HORIZONS

Afonin E., Syshy O.
Patterns and characteristics of Ukrainian social transformation **94**

Ozhevan M.
The economic and political competitiveness of ukrainian media as the national security and defense issues **109**

Koval O.
Pension insurance of civil servants, demands and interests of the state **120**

Rybka S., Kilchuzkiy E., Pislegin O.
Cyberspace, infrastructure management, cyber security **126**

Stepyko M.
Challenges and threats to the Ukrainian identity in terms of Russian aggression **135**

REZUME **140**

УДК 327(477)+(470+571)«2015»

ВОЙНА И МИР: ПЯТЬ СЦЕНАРИЕВ ДЛЯ УКРАИНЫ

В.П. Горбулин

Прошло уже больше года после аннексии Россией Крыма и начала вооруженной агрессии в юго-восточных районах Донбасса. Невзирая на попытки некоторых политиков преподнести события в Украине как исключительно внутренний конфликт или гражданскую войну, все труднее и труднее становится утаивать или не признавать очевидные факты участия в этом конфликте регулярных частей Вооруженных сил РФ или предоставления Россией поддержки террористическим организациям, действующим в Донбассе.

По сути, все это время народ Украины противостоит агрессии со стороны одного из наибольших государств мира, защищая свою территорию, свободу и независимость. Блицкриг Кремля провалился. Идея о том, что вся Украина к востоку от Днепра мечтает о возрождении союза с бывшей метрополией, что украинская независимость – это искусственное явление, а патриотизма украинцев не существует, оказалась мифом. Вместо победоносного объединения «русских земель» Кремль получил огромные экономические убытки, недоверие цивилизованного мира, катастрофическое падение международного авторитета страны и рост антироссийских настроений в мире.

Нынешняя ситуация выглядит патовой – ни мира, ни войны, и все стороны несут значительные потери: Украина – от продолжающегося на ее территории конфликта; Россия – от участия в этом конфликте, содержания аннексированного убыточного Крыма, а также от международных санкций; западные страны – от разрыва экономических связей с Россией.

Каким может быть дальнейшее развитие событий? Попытаемся очертить возможные сценарии. На наш взгляд, базовых сценариев пять, причем три из них – радикальные, два – промежуточные компромиссные.

Горбулин Владимир Павлович – доктор технических наук, профессор, академик НАН Украины, директор Национального института стратегических исследований

Первый радикальный сценарий (сценарий «тотальной войны»). Он возможен при условии принятия российским руководством решения о начале открытой вооруженной агрессии с целью получения сухопутного коридора в Крым или беспрепятственного доступа к своему военному контингенту в Приднестровье. В этом случае Украина окажется лишена выбора возможностей урегулирования конфликта в Донбассе, а будет вынуждена защищать свою независимость, используя все имеющиеся в наличии ресурсы. Развитие событий по такому

сценарию будет означать для Украины полную милитаризацию общества; экономическую, политическую, культурно-идеологическую и пропагандистскую мобилизацию; введение военного положения; максимальную опору на собственные силы, что обусловлено неизбежной международной изоляцией, как минимум, на первых этапах тотальной войны и соответствующим сокращением поступления внешних ресурсов; ориентацию на бескомпромиссное уничтожение врага; нанесение ударов по объектам критической инфраструктуры противника; активную партизанско-диверсионную деятельность; отказ или сведение к минимуму дипломатического и внешнеэкономического взаимодействия с вражеским государством и его сателлитами; полное подчинение дипломатии Вооруженным силам и военной пропаганде.

Украина имеет шансы на победу в тотальной войне, поскольку противостоит ей государство с ограниченными технологическими и финансовыми ресурсами; низким «запасом прочности» политической системы; населением, которому присуща негативная демографическая динамика и неспособность противостоять агрессивным национальным меньшинствам; «недомодернизованной» армией. Сопротивление Украинского народа российской агрессии рано или поздно вернет ему расположение ведущих государств мира, а также углубит международную изоляцию РФ. Кроме того, свою деморализующую и демотивирующую роль сыграют боевые действия на территории самой России, которые неизбежно возникнут в условиях тотальной войны.

В случае поражения России в такой войне будет окончательно решен вопрос принадлежности Донбасса и Крыма, Украина навсегда избавится от существующей «пятой колонны» откровенных сторонников «русского мира», получит собственный «героический эпос» как почву для патриотического воспитания будущих поколений. Большинство вопросов украино-российских отношений будет решено окончательно, и исторические пути обоих народов разойдутся навсегда, а уровень антагонизма достигнет самых высоких показателей.

Даже в случае захвата российской армией части украинской территории война не закончится – продолжится партизанское движение и диверсионная деятельность против оккупантов. Согласно такому сценарию, неотвратимо вмешательство в конфликт Запада в той или иной форме, введение новых, жестких санкций против РФ, полная политическая изоляция российского руководства, возможно, исключение России из Совета Безопасности ООН и других международных организаций. С другой стороны, ценой победы станут разрушенная инфраструктура и экономический потенциал Украины, многочисленные жертвы среди военных и гражданского населения.

Следует отметить, что для Украины тотальная война является исключительно оборонительной. Она не обязательно приводит к массовым жертвам; как раз наоборот, готовность к такой войне будет существенно сдерживать агрессора страхом перед значительными потерями и угрозой переноса боевых действий на его территорию. Девиз оборонительной войны формулируется так: «тотально мобилизоваться, чтобы выжить», цель – «полностью отбросить превосходящие силы агрессора на его собственную территорию путем нанесения ему максимальных демотивирующих потерь».

Этот сценарий – наиболее героический и жертвенный, хотя и наименее вероятный. Желание воевать в целом отсутствует как у украинского, так и у русского народа – никто не хочет терять преимущества мирной современной жизни ради прихотей горстки политических авантюристов.

В целом сценарий тотальной войны ориентирован для Украины на победу и сохранение территориальной целостности. История знает немало примеров успешных вязких полупартизанских войн государств малых и средних против государств больших и гораздо более мощных. Однако этот сценарий может принести не только победу, но и значительные потери для страны.

Но в любом случае такой сценарий не является целью Украины. Государство будет вынуждено ему следовать только в случае полномасштабного открытого нападения со стороны России.

Второй радикальный сценарий (сценарий «отсечения» или «стены») предусматривает окончательный отказ Украины от оккупированных территорий и полный разрыв с ними. Дальнейшая историческая судьба этих территорий будет интересовать Украину только с точки зрения обеспечения ее собственной безопасности, а именно – мощности оборонительных сооружений и достаточной степени изоляции этих земель. Украинская государственность определенное время будет нуждаться в переформатировании и приспособлении к новой ситуации, однако отсутствие в составе Украины регионов, где господствуют ренегатские и потребительские настроения, большая компактность и лояльность украинского общества, благоприятные условия для реформирования страны и международная помощь смогут сделать этот адаптационный период более

или менее безболезненным. В конце концов, существуют, понеся территориальные потери, Грузия и Молдова; Сербия продолжает свой исторический путь даже без части исторических земель.

Реализация этого сценария неизбежно нанесет урон престижу Украины на международной арене. Он также выгоден для части представителей местных полукриминальных олигархий, которые, в частности, питаются с трансграничной преступности и коррупции, а также для люмпенизированного постсоветского мещанства, которое зарабатывает на жизнь низкоквалифицированным трудом за рубежом (в том числе и в стране-агрессоре). В случае реализации этого сценария речь идет о жесткой и бескомпромиссной «ампутации» с разрывом любых отношений и возведением «защитной стены» вокруг новой «зоны общественно-политического отчуждения». Соответственно, и отношения с Россией должны быть сведены к минимуму, что предполагает возможное продление «защитной стены» по всей российско-украинской границе.

Добиться соблюдения полной изоляции оккупированных территорий будет крайне сложно. Ведь при таких условиях террористы, чувствуя себя свободными от обязательств по Минским соглашениям, продолжат осуществлять обстрелы украинской территории, препятствуя инженерному обустройству новой границы. Кроме того, в существовании «дыр» в ней будут заинтересованы всякого рода криминальные элементы, которые наживаются за счет контрабанды, наркотрафика, торговли людьми, нелегальной миграции и т. п.

Возможность реализации сценария базируется на наличии значительного ментального разрыва между определенной частью жителей временно оккупированных районов Донбасса и большинством украинского общества. Из-за длительного пребывания под влиянием российской пропаганды у этих людей сложилось ошибочное представление о возможности восстановления Советского Союза с помощью России, они были приучены к ненависти ко всему украинскому, и самое ужасное, что в таком же духе воспитывалось молодое поколение. Игнорирование этой проблемы способствовало трагическим последствиям в виде аннексии Крыма и оккупации части Донбасса. Ныне же в украинском обществе все чаще возникает вопрос, стоит ли продолжать борьбу за разрушенные в ходе вооруженного конфликта и разграбленные российскими захватчиками территории, остатки населения на которых не изъявляют желания возвращаться под украинскую юрисдикцию? Особенно остро стоит такой вопрос из-за возникших в результате этого конфликта барьеров на евроинтеграционном пути Украины и задержек с проведением дальнейших демократических реформ. Сценарий полного отказа от сепаратистских регионов связан с потерей части территории государства, государственного престижа и предполагает длительный адаптационный период.

Третий радикальный сценарий (сценарий «сателлитности») предусматривает поиск способов сепаратного мира с Россией на выгодных для нее условиях, пренебрежение интересами западных партнеров, признание автономии Донбасса, отказ от возвращения Крыма. Подобное примирение лишит внешнюю политику Украинского государства значительной части независимости и привяжет ее историческую судьбу к исторической судьбе РФ. Будущее обоих государств, если оно вновь станет общим, вряд ли продемонстрирует что-то отличное от того, что раньше уже случалось в истории этих двух народов, а путь потерь, войн, репрессий повторится вновь. Украинское государство имеет много собственных проблем, чтобы дополнять их проблемами государства российского. В частности, обострение внутренних социальных конфликтов, рост религиозного фундаментализма и регионального сепаратизма или, скажем, экономический коллапс этой богатой ресурсами, однако технологически отсталой страны неизбежно разрушительным образом отразятся и на Украине.

Существенную угрозу для украинского общества представляет возможность его вовлечения в очередную российскую имперскую авантюру (за предыдущие две – империи Романовых и Советского Союза – украинцы уже заплатили многомиллионными жертвами). Такая авантюра предусматривает бесперспективное и заранее проигрышное противостояние с ведущими государствами мира (прежде всего с Соединенными Штатами Америки и всем евроатлантическим сообществом), а значит, новые потери, новые конфликты, новые исторические переломы. Понятно, что такой сценарий не отвечает ни национальным интересам Украины, ни устремлениям Украинского народа, который четко заявил о своем европейском выборе еще в конце 2013 г., заплатив за это высокую цену – потерянные человеческие жизни на Майдане.

Этот сценарий – исторически самоубийственный и политически бессмысленный. Полноценная российская империя никогда не сформируется, а все время будет «становиться на ноги» или «вставать с колен». Подобные усилия будут сопровождаться миллионными жертвами и потерями исторически беспрецедентных

объемов ресурсов – войнами, голодом, репрессиями. Попытка решить конфликт по такому сценарию вызовет массовые протесты в Украине, которые выльются в новый Майдан с требованием отставки руководства страны, результатом чего в конечном итоге станет полная внутренняя дестабилизация в государстве. Такая ситуация создаст идеальные условия для вмешательства Москвы во внутренние дела Украины и продолжения российской агрессии.

Четвертый сценарий (сценарий «замораживания») заключается в «замораживании» конфликта по образцу Приднестровья, Абхазии, Южной Осетии. В таком решении заинтересована Россия (хотя полная капитуляция по третьему сценарию ее устроит в большей степени), а также часть стран Евросоюза и наиболее конформистские и пророссийские слои европейского общества.

Суть его заключается в том, что пострадавшие в результате конфликта районы, так называемые ДНР и ЛНР, остаются в составе Украины, возможно, на условиях предоставления им особых властных полномочий. Экономические связи между этими территориями и остальной Украиной должны быть восстановлены, а значит, Украина должна будет принять на себя экономическое бремя восстановления разрушенных районов Донбасса. В то же время дефакто в Донбассе будет действовать марионеточный режим, контролируемый из РФ, который будет пытаться влиять на украинскую внешнюю и внутреннюю политику, проводя интересы другого государства.

Очевидно, что Украина в случае реализации этого сценария существенно затормозит на пути в Европу, получит источник политической нестабильности, экономическое бремя в лице «пострадавших» регионов-иждивенцев. Спокойной жизни ожидать также не стоит, поскольку конфликт будет теплиться и дальше, дестабилизируя ситуацию угрозой возврата в активную фазу.

В то же время прекращение активных боевых действий на Донбассе и «примирение» по такому сценарию даст повод европейским странам для снятия санкций с Российской Федерации и ее политических лидеров, восстановления экономических связей, что будет способствовать экономическому росту России. Вместе с тем лидеры европейских стран получат возможность полностью переключить свое внимание на решение проблем внутри ЕС, что будет способствовать росту их политических рейтингов, в противовес усилению «усталости» от продолжения российско-украинского конфликта.

И хотя такой сценарий предполагает достаточно быстрое прекращение активных боевых действий в Донбассе, в перспективе Украина останется малопривлекательным государством перманентного кризиса со значительным количеством представителей различных международных организаций, торговлей гуманитарной помощью, колоссальным оборотом контрабанды, нелегального оружия, наркотиков и тысячами «голубых касок» на линии разграничения. Период существования конфликта в «замороженной» форме неизвестен, как и его результаты. Исторический опыт свидетельствует, что речь может идти о десятках лет, а в результате Украина вернется к тому, с чего начинала, начав новый круг антагонизма.

В целом реализация этого сценария будет соответствовать интересам как России, так и ЕС, но не Украины, особенно в долгосрочной перспективе.

Пятый сценарий (сценарий «ни войны, ни мира» или «ограниченной войны и перманентных переговоров») предусматривает ограниченную и сдерживающую войну против России и коллаборационистов на востоке с целью нанести им как можно больше демотивирующих потерь; постоянный переговорный процесс, однако без окончательного фиксирования результатов в виде различных договоренностей и форматов; наращивание военного (прежде всего военно-технологического) потенциала Украины и постепенный переход от блокирования противника к его вытеснению – от пассивной обороны к активной; рост интенсивности международных санкций и дипломатической изоляции России; последовательное и кардинальное реформирование украинского общества; сближение с НАТО и Евросоюзом, а также формирование ряда оборонных союзов с частью постсоветских и центральноевропейских государств.

Воплощение этого сценария потребует политических умений и моральной выдержки, вооруженных сил быстрого реагирования и специального назначения, гибкой и креативной дипломатии, изящной и «язвительной» пропаганды.

Такой сценарий делает возможным достижение максимального результата с наименьшими жертвами и потерями, хотя и требует много времени, умения и терпения для своего воплощения.

Как видим, ни один из приведенных сценариев нельзя исключать. Все они содержат большие или меньшие риски для народа Украины и Украинского государства. Идеального варианта не существует, и простых решений

нет. Важной задачей является нахождение оптимального баланса интересов всех сторон и участников конфликта.

Хотя сценарий «замораживания» конфликта нежелателен и исторически бесперспективен для Украины, однако вполне возможно, что под влиянием внутренних и внешних обстоятельств именно на этот сценарий Украине придется согласиться. Но в таком случае баланс интересов должен заключаться в том, что Украина согласится пойти на определенные риски для себя только при условии, что **будет учтен ряд ее требований** в качестве компенсаторов рисков.

Во-первых, захваченные пророссийскими коллаборационистами и российскими оккупантами территории временно выводятся из-под украинской юрисдикции и передаются под международную юрисдикцию. Украина прекращает выполнять любые обязательства перед теми, кто решил остаться на указанных территориях, а общее управление ими осуществляет орган, состоящий из представителей международных организаций и заинтересованных государств. Прекращаются любые экономические контакты с оккупированными территориями, в том числе поставки продовольствия, энергоресурсов и тому подобное. Гуманитарная помощь населению предоставляется исключительно под эгидой ООН и Красного Креста.

Во-вторых, Украина оставляет за собой исключительное право самостоятельно принимать решение о восстановлении своей территориальной целостности и осуществлять это восстановление в наиболее приемлемое для себя время и наиболее приемлемым способом.

В-третьих, статус оккупированных Россией и захваченных террористами территорий может быть только временным и не должен отображаться в Конституции. Вопрос разрешения конфликта на Донбассе не имеет никакого отношения к вопросу государственного устройства Украины хотя бы потому, что первое связано с внешней агрессией и ею спровоцировано, второе же является исключительно внутриполитическим вопросом.

В-четвертых, местные донбасские коллаборационисты, участники бандформирований и другие соучастники российской агрессии, если они не участвовали в тяжких преступлениях (прежде всего против человечности), подлежат амнистии. Амнистированные лица лишаются права занимать административные должности всех уровней на временно оккупированных территориях Донбасса и в Украине.

В-пятых, определение линии разграничения осуществляется на пропорциональных началах, а каждая из враждующих сторон сохраняет контроль над основными населенными пунктами, попавшими в нейтральную полосу. Донецк и Луганск объявляются открытыми и демилитаризованными городами под международным управлением. Подобный статус должны получить и основные пропускные пограничные пункты в той части украинско-российской границы, которая временно контролируется российской стороной и коллаборационистами.

В-шестых, военные контингента, который будет разделять враждующие стороны, должны состоять прежде всего из представителей вооруженных сил тех государств, руководители которых решат создать новое Приднестровье и купить мир в Европе ценой украинских территорий. Кроме того, Украине следует требовать создания, по крайней мере, трех, а не одной (как сегодня), совместных со странами НАТО военных бригад и их расположения вокруг зоны «замороженного» конфликта: в городах Харькове, Днепропетровске, Запорожье, Одессе и Николаеве. Украинские территории должны стать местом постоянных и непрерывных совместных учений, прежде всего с военными тех стран – членов НАТО, которые действительно могут чему-то научить солдат и офицеров нашей армии.

В-седьмых, украинская сторона продолжает развивать и модернизировать собственные вооруженные силы и оставляет за собой право на их использование для сохранения и восстановления своего суверенитета и территориальной целостности. Украина будет формировать военную доктрину и военную политику в соответствии с национальными интересами и защищать своих граждан на всей, в том числе временно оккупированной, территории.

В-восьмых, Украина получает экономическую компенсацию за свою готовность предотвратить большую континентальную, а возможно, и мировую войну ценой временной потери части собственной территории. Речь идет о расширенном кредитовании отечественной экономики, содействии привлечению инвестиций в украинский агропромышленный и оборонно-промышленный комплексы, включении в общеевропейские программы научно-технологического и регионального развития, предоставлении дополнительных торговых возможностей и содействии в их реализации, помощи в сфере энергетической безопасности.

В-девятых, Украинское государство получает политическую компенсацию, которая будет заключаться в обеспечении его независимости

и четком определении перспектив членства в НАТО и Евросоюзе.

Эти требования украинской стороны могут стать основанием для дальнейших длительных переговоров, что на практике будет означать состояние «ни войны, ни мира», при котором воевать нецелесообразно, а мириться неуместно.

При решении проблем юго-восточной части украинского Донбасса и Крыма нужно максимально учитывать международный контекст. Оба вопроса вряд ли будут окончательно решены без всеобъемлющей трансформации постсоветского пространства и разрешения территориальных противоречий вокруг Карабаха, Приднестровья, Абхазии, Южной Осетии. Возвращению упомянутых регионов в состав национальных государств может предшествовать их временная передача под международное управление. Ныне же Украине следует начать «продвижение» дипломатическими и пропагандистскими средствами идеи проведения международной конференции по умиротворению и упорядочению постсоветского пространства. Актуальным в этом контексте является объединение усилий Украины, Грузии, Молдовы и Азербайджана в формате ГУАМ как обновленной региональной организации со значительным потенциалом.

Вопрос Крыма, то есть его возвращения Украине, еще долгое время будет оставаться открытым. Понятно, что аннексия полуострова не будет признана мировым сообществом, и он продолжит свое изолированное существование уже в составе РФ, которая не имеет шансов легитимизировать на международном уровне это новое территориальное «приобретение». Она вынуждена платить населению за лояльность, подавлять и одновременно пытаться подкупить крымских татар, что-то инвестировать в инфраструктурные проекты и, главное, тратить огромные средства на содержание сверхмощной военной базы и значительного контингента войск, которые должны защитить это периферийное ответвление суши в закрытом море от мнимых посягательств НАТО и вполне справедливых устремлений Украины.

Украине не вернуть этот утраченный регион в ближайшее время, разве что произойдет что-то удивительно неожиданное, вроде мгновенного распада РФ или украинского экономического чуда. Понятно, что впереди сложный путь возвращения Крыма, который готовы преодолеть не все украинцы, поскольку многие из них чувствуют моральное отвращение к большинству населения полуострова и сам полуостров не считают той землей, за которую стоит проливать кровь и терпеть лишения. Поэтому придется убеждать не только крымчан, но и украинцев. Возвращение Крыма остается делом в большей степени государственным, чем народным. В Украине мало кто считает, что нужно проводить экономические реформы исключительно для того, чтобы разбогатеть и понравиться жителям утраченного полуострова, чем и уговорить их вернуться. Моральные обязательства и ответственность украинцы чувствуют преимущественно по отношению к крымским татарам, которые оказались наиболее пострадавшей стороной и являются единственной коренной нацией Крыма, которая действительно имела право на самоопределение в соответствии с нормами международного законодательства, но не собиралась воспользоваться им, когда полуостров находился в составе Украины. Сейчас же перед коренным народом Крыма возникла угроза новой депортации, исходящая от нынешней незаконной «власти» Крыма.

Вопрос Крыма содержит три важных ценностно-нормативных аспекта. **Во-первых,** аннексия полуострова нанесла ущерб не столько ресурсной базе и властно-силовому потенциалу Украины, сколько ее государственному престижу и моральному состоянию граждан. **Во-вторых,** аннексия существенно подорвала мировой порядок, поскольку в ее процессе был отвергнут принцип нерушимости границ, который безусловно господствовал в международных отношениях после окончания Второй мировой войны, и нагло (и пока почти безнаказанно) нарушен суверенитет и территориальная целостность одного из членов мирового сообщества. Поэтому проблема Крыма касается последнего даже больше, чем собственно Украины. **В-третьих,** аннексия продемонстрировала удивительное единство российского общества в ее поддержке, сделав такое общество коллективно ответственным за это преступление. Причем даже значительная часть так называемой оппозиции одобрила захват, смягчая свою аморальную и противозаконную позицию требованием проведения еще одного референдума о присоединении Крымского полуострова к России.

Трудности возвращения утраченных территорий не должны деморализовать Украинское государство и народ, порождать уныние и отвлекать от постоянной и кропотливой работы (дипломатической, военной, пропагандистской) по возвращению. Уже сегодня очевидно, что этот процесс будет длиться достаточно долго. Однако «замораживать» дело восстановления территориальной целостности и перекладывать его на плечи следующих поколений и аморально, и недальновидно. В частности, определенные возражения вызывают попытки осмыслить эту проблему в терминах

биполярности, считая линии, отделяющие Украину от потерянных территорий, чем-то наподобие новой Берлинской стены. Сегодня приходится слышать призывы дождаться тех времен, когда изменится глобальное и региональное распределение сил, а Украина достигнет гораздо более высокого уровня развития. Таким образом, происходит перенос на довольно специфическую украинскую ситуацию сценария объединения Германии после завершения «холодной войны», символизировавшегося падением Берлинской стены.

Изложенный выжидательный подход, основанный на излишнем историческом оптимизме и поверхностных исторических аналогиях, вызывает ряд возражений. **Во-первых,** ждать «воссоединения» по сценарию Германии придется не один десяток лет, а дождавшись, потратить не один миллиард долларов на сам процесс объединения-реинтеграции (здесь пример ГДР и ФРГ как раз наиболее удачен). **Во-вторых,** в оккупированных юго-восточных районах Донбасса и в Крыму отсутствует противостояние двух глобальных ценностно-системных альтернатив. **В-третьих,** уже сейчас очевидны определенные социокультурные отличия Донбасса и Крыма от остальной Украины, которые за время отдельного существования только усугубятся, что, безусловно, осложнит дальнейшую реинтеграцию. **В-четвертых,** история предыдущей эпохи имеет не только положительные примеры наподобие немецкого. Так, объединение Кореи состоится неизвестно когда, а Вьетнам восстановил свою территориальную целостность вооруженным способом и на тоталитарно-коммунистических, а не на либерально-демократических началах (Северный Вьетнам поглотил Южный).

Вместе с тем исторический опыт показывает, что искусственные государственные преобразования и силовые присоединения отдельных территорий в состав других государств, как правило, не приживаются. Так, Литва, Латвия, Эстония после силового присоединения к СССР и пребывания в его составе в течение 50 лет все равно вернулись на свой исторический путь европейского развития, выбрав независимость с последующим присоединением к Европейскому Союзу.

Так и в случае с Крымом – борьба за эту территорию между Украиной и Россией будет вестись в политической, дипломатической, социокультурной плоскости, но окончательный выбор должен сделать народ Крыма, и не под дулами российских автоматов, как это было сделано в 2014 г., а цивилизованным демократическим способом, с соблюдением норм международного права. Примеров для подражания в этой сфере сейчас достаточно. Перед проведением следующего референдума в Крыму его организаторам следует внимательно изучить опыт мирного разъединения Чехии и Словакии или же проведения в 2014 г. референдума по вопросу о независимости Шотландии. Эти процессы не вызвали никаких сомнений по поводу легитимности соответствующих действий и их юридических последствий, в отличие от того фарса, который имел место в Крыму в 2014 г.

Вооруженный конфликт в Донбассе будет со временем завершен. Понятно, что Украинский народ заинтересован, чтобы это произошло как можно быстрее и с наименьшими потерями. Украинцам не удалось в полной мере воспользоваться мирными и спокойными условиями предыдущего этапа государственного строительства. Очевидно, что именно нынешняя эпоха борьбы за утверждение государства и подлинную независимость станет периодом закаливания и укрепления, взросления и оздоровления общества, которое окончательно преодолеет политический инфантилизм и всеобъемлющую коррумпированность. Негативный опыт учит быстро и убедительно.

Сегодня Украинское государство с оружием в руках отстаивает свое право на свободу и независимость. И хотя военно-политическое положение остается сложным, Украина продолжает укреплять свой оборонный потенциал и национальную безопасность, проводит сложные и болезненные реформы, делает государство сильнее перед лицом не только нынешних, но и будущих угроз.

Войны обычно играли роль своеобразных разграничительных (пороговых) событий, отделяя прошлое от будущего – одну эпоху от другой. Стоит надеяться, что нынешний российско-украинский вооруженный конфликт окончательно отделит прежнюю постсоветскую коррумпированную, зависимую и малодушную Украину от будущей европейской Украины – смелой, сильной, динамичной.

УДК 32.1:351.865(477)

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА ТА ПІДВИЩЕННЯ ОБОРОНОЗДАТНОСТІ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ НОВИХ ВИКЛИКІВ І ЗАГРОЗ

І. С. Руснак, В. В. Хижняк

Суттєві зміни в геополітичному просторі, а також в українському суспільстві, що відбулися впродовж останніх років, з усією серйозністю поставили Україну перед проблемою необхідності своєчасного і адекватного реагування на сучасні виклики, небезпеки та загрози її національній безпеці. Очевидно, що зазначена проблема, в свою чергу, вимагає постійного удосконалення системи забезпечення національної безпеки держави, насамперед у воєнній сфері.

Основним елементом системи забезпечення воєнної безпеки безумовно є сектор безпеки і оборони України, серцевину якого по праву складають Збройні сили України (*далі* – Збройні сили). Ще в XIX столітті відомий німецький фельдмаршал граф Гельмут фон Мольтке стверджував: «Армія є найбільш видатною організацією в кожній країні, адже тільки вона робить можливим існування всіх цивільних інституцій».

Аналізуючи нинішню ситуацію, нині можна констатувати про серйозні прорахунки, через які держава і Збройні сили виявилися не підготовленими до адекватного реагування на нові виклики і загрози національній безпеці України у воєнній сфері.

Проголошений у 2010 році позаблоковий курс нашої держави виявився абсолютно хибним для забезпечення національної безпеки. Подальші агресивні дії Російської Федерації це підтвердили та призвели до порушення територіальної цілісності України та її державного суверенітету. Конфлікт, що виник унаслідок цього, коштував життя тисячам наших громадян, а також спричинив величезні руйнування інфраструктури та появу тимчасово окупованих територій.

У зв'язку зі змінами воєнно-політичної обстановки довкола України, російською агресією на Сході нашої держави, анексією Криму керівництвом держави було визначено такі завдання:

організувати проведення комплексного огляду сектору безпеки і оборони України;

забезпечити перегляд положень основних документів оборонного планування.

За результатами комплексного огляду сектору безпеки і оборони України рішенням Ради національної безпеки і оборони України схвалено нову редакцію Стратегії національної безпеки України.

Руснак Іван Степанович – перший заступник Міністра оборони України, доктор військових наук, професор

Хижняк Володимир Віталійович – начальник Науково-дослідного центру авіації Державної служби України з надзвичайних ситуацій, кандидат технічних наук, старший науковий співробітник

Основними цілями цієї Стратегії є:

мінімізація загроз державному суверенітету та створення умов для відновлення територіальної цілісності України, гарантування мирного майбутнього України;

утвердження прав і свобод людини і громадянина, забезпечення інтеграції України до Європейського Союзу та формування умов для вступу в НАТО.

Стратегія національної безпеки України є основою для розроблення інших документів

стратегічного планування у сфері забезпечення національної безпеки.

Після її схвалення Міністерством оборони України (*далі* – Міністерство оборони) спільно з визначеними центральними органами виконавчої влади здійснюється доопрацювання основних документів оборонного планування, зокрема:

Воєнної доктрини України (Стратегії воєнної безпеки);

Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України;

Стратегічного оборонного бюлетеня України.

Щодо проекту Воєнної доктрини України (Стратегії воєнної безпеки)

Проект підготовлено на виконання рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 серпня 2014 р. «Про невідкладні заходи щодо захисту України та зміцнення її обороноздатності», уведеного в дію Указом Президента України від 24 вересня 2014 р. № 744.

Основна мета Воєнної доктрини полягає у формулюванні керівних поглядів на характер сучасних воєнних конфліктів, їх запобігання, використання воєнної сили для захисту суверенітету, територіальної цілісності, інших життєво важливих національних інтересів.

За своєю побудовою структура нової редакції Воєнної доктрини України відповідає цілям та напрямам воєнної політики держави щодо гарантування національної безпеки у воєнній сфері.

Нові положення проекту Воєнної доктрини України стосуються:

перше – тенденцій розвитку воєнно-політичної обстановки і внутрішніх умов України, а також проблемних питань воєнно-політичних відносин стосовно тимчасово окупованих територій, посилення тенденцій сепаратизму та порушення з боку Російської Федерації міжнародно-правових зобов'язань щодо надання гарантій безпеки;

друге – відмови від політики позаблоковості;

третє – інтеграції в європейський політичний, економічний і правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі та поглиблення співпраці з НАТО як фактору зміцнення власної безпеки;

четверте – визначення воєнного противника України та умов звільнення тимчасово окупованих територій України;

п'яте – соціально-політичних, економічних та інших умов реалізації воєнної політики;

шосте – заходів з підготовки держави до оборони, необхідних умов для відновлення державного суверенітету та територіальної цілісності держави, забезпечення перемоги в умовах «гібридної війни»;

сьоме – розвитку оборонного та безпекового потенціалу України як необхідної умови відсічі збройній агресії.

Прийняття нової редакції Воєнної доктрини дасть змогу:

сформувати основні пріоритети щодо забезпечення національної безпеки України у воєнній сфері;

визначити основні орієнтири для оборонного планування в державі;

визначити міжнародний імідж України як миролюбної держави, продемонструвати відкритість і прозорість воєнної політики України.

Щодо Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України

Проект Концепції підготовлено на виконання рішення Ради національної безпеки і оборони України від 12 вересня 2014 р. «Про комплекс заходів щодо зміцнення обороноздатності держави та пропозиції до проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2015 рік» по статтях, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки і оборони України», уведеного в дію Указом Президента України від 3 листопада 2014 р. № 842.

Основною метою розвитку сектору безпеки і оборони України є інтегрування та поєднання зусиль його складових для створення ефективної системи нейтралізації загроз національній безпеці України, досягнення їх спроможностей і готовності до виконання покладених на них завдань.

Основні зусилля з розвитку сектору безпеки і оборони зосереджуватимуться на відновленні та підтриманні на належному рівні обороноздатності держави.

Для досягнення необхідних можливостей складових сектору безпеки і оборони Концепцією передбачено:

– удосконалення законодавчої бази;

– централізацію управління сектором безпеки і оборони та міжвідомчу координацію і взаємодію його складових;

– удосконалення системи стратегічного планування;

– запровадження інтегрованої системи освіти, бойової і спеціальної підготовки персоналу;

– оптимізацію функцій і завдань суб'єктів сектору безпеки і оборони;

– налагодження спільної підготовки органів державного управління та сил безпеки і оборони;

– удосконалення систем забезпечення;

– удосконалення бюджетної політики у секторі безпеки і оборони;

– удосконалення системи демократичного цивільного контролю над складовими сектору безпеки і оборони;

– розвиток системи військово-патріотичного виховання.

Концепція визначає організаційні та правові основи розвитку сектору безпеки і оборони з урахуванням сучасної обстановки, що склалася навколо України. Прийняття Концепції дасть змогу інтегрувати зусилля усіх його складових і забезпечити адекватне і гнучке їх реагування на сучасні загрози і кризові ситуації, раціонально використовувати можливості і ресурси держави.

Щодо проекту Стратегічного оборонного бюлетеня України

Проект підготовлено на виконання рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2014 р. «Про невідкладні заходи щодо підвищення ефективності планування в секторі безпеки і оборони», уведеного в дію Указом Президента України від 13 травня 2014 р. № 468.

Метою розроблення Бюлетеня є оцінка стану готовності, визначення основних завдань, пріоритетів і напрямів розвитку, порядку функціонування Збройних сил та інших військових формувань в мирний час і в кризових ситуаціях.

За своєю побудовою структура нової редакції Бюлетеня відповідає цілям та напрямам сучасної воєнної політики держави щодо гарантування національної безпеки у воєнній сфері.

Особливістю нової редакції Бюлетеня є те, що в ньому:

– удосконалено структуру документу з урахуванням змісту проекту Воєнної доктрини України, Концепції розвитку сектору безпеки і оборони та подібних документів країн ЄС та НАТО;

– визначено роль і місце складових сектору безпеки і оборони в обороні держави;

– окреслено стратегічні цілі реформування і розвитку сил оборони;

визначено шляхи досягнення поставлених цілей;

– враховано можливості держави щодо ресурсного забезпечення.

Проект документу проаналізовано в експертному середовищі та здійснено його громадське обговорення.

Прийняття нової редакції Бюлетеня дасть змогу здійснити системне реформування сил оборони України, забезпечити їх ефективне функціонування у прогнозованому середовищі воєнної безпеки.

З метою якісного проведення оборонного огляду відбулася низка консультативних зустрічей із залученням представників Адміністрації Президента України, Апарату Ради національної безпеки і оборони України, Національного інституту стратегічних досліджень, наукових установ Міністерства оборони та Збройних сил України, експертів НАТО, іноземних радників, представників громадських об'єднань, волонтерських організацій, засобів масової інформації.

Бюлетень разом із Воєнною доктриною України та Концепцією надає вихідні дані для опрацювання проектів державних програм реформування Збройних сил, розвитку озброєння і військової техніки та оборонно-промислового комплексу.

Протидія російській агресії стала для Збройних сил неабиякою перевіркою на мужність, витривалість, вірність військовій присязі та відданість державі, а для Міністерства оборони та Генерального штабу Збройних сил України (*далі* – Генеральний штаб) – головним завданням. Водночас Міністерство оборони працює над реформуванням та визначенням перспектив Збройних сил.

До початку активних бойових дій станом на 1.03.2014 р. структура органів військового управління Збройними силами становила (рис. 1):

на стратегічному рівні – Міністерство оборони, Генеральний штаб;

на оперативному – командування видів Збройних сил, оперативні командування «Північ», «Південь», управління 8-го армійського корпусу, повітряних командувань;

на тактичному – Тактична група, управління бригад, полків, баз, складів, арсеналів та інших військових частин рівних названим.

Загальна чисельність Збройних сил становила 165,5 тис. осіб, у тому числі – 120,9 тис. військовослужбовців.

Вже на кінець 2014 року Збройні сили вийшли на структуру органів військового управління, яка наведена на рисунку 2.

Це – Міністерство оборони як центральний орган виконавчої влади і військового управління, у підпорядкуванні якого перебувають Збройні сили.

Збройні сили мають таку загальну структуру:

Генеральний штаб як головний орган військового управління;

чотири командування: Сухопутних військ, Високомобільних десантних військ, Повітряних сил, Військово-морських сил;

Озброєння Збройних сил, Тил Збройних сил, Головний командний центр, Головне управління оперативного забезпечення.

Організаційно Збройні сили складаються з органів військового управління, з'єднань, військових частин, військових навчальних закладів, установ та організацій.

Загальну чисельність Збройних сил України на кінець 2014 року було доведено з 165 тисяч до 250 тисяч осіб.

З урахуванням досвіду управління угрупованнями військ (сил) у збройному конфлікті передбачається внести зміни до побудови системи управління Збройними силами, яка включатиме:

на стратегічному рівні – Генеральний штаб як головний орган військового управління;

на оперативно-стратегічному рівні – Об'єднаний оперативний штаб, формування якого планується завершити у найближчі місяці, командування видів Збройних сил та командування Сил спеціальних операцій;

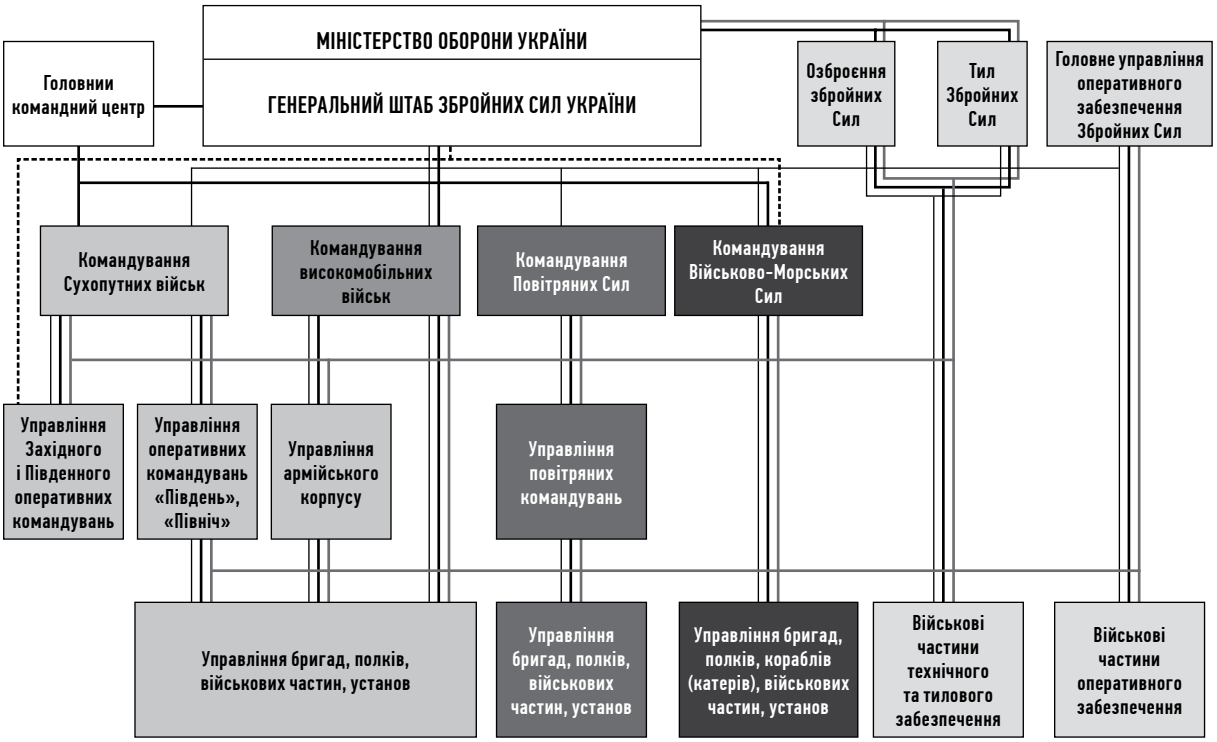

Рис.1 – **Структура органів військового управління Збройних сил станом на 1.03.2014 року**

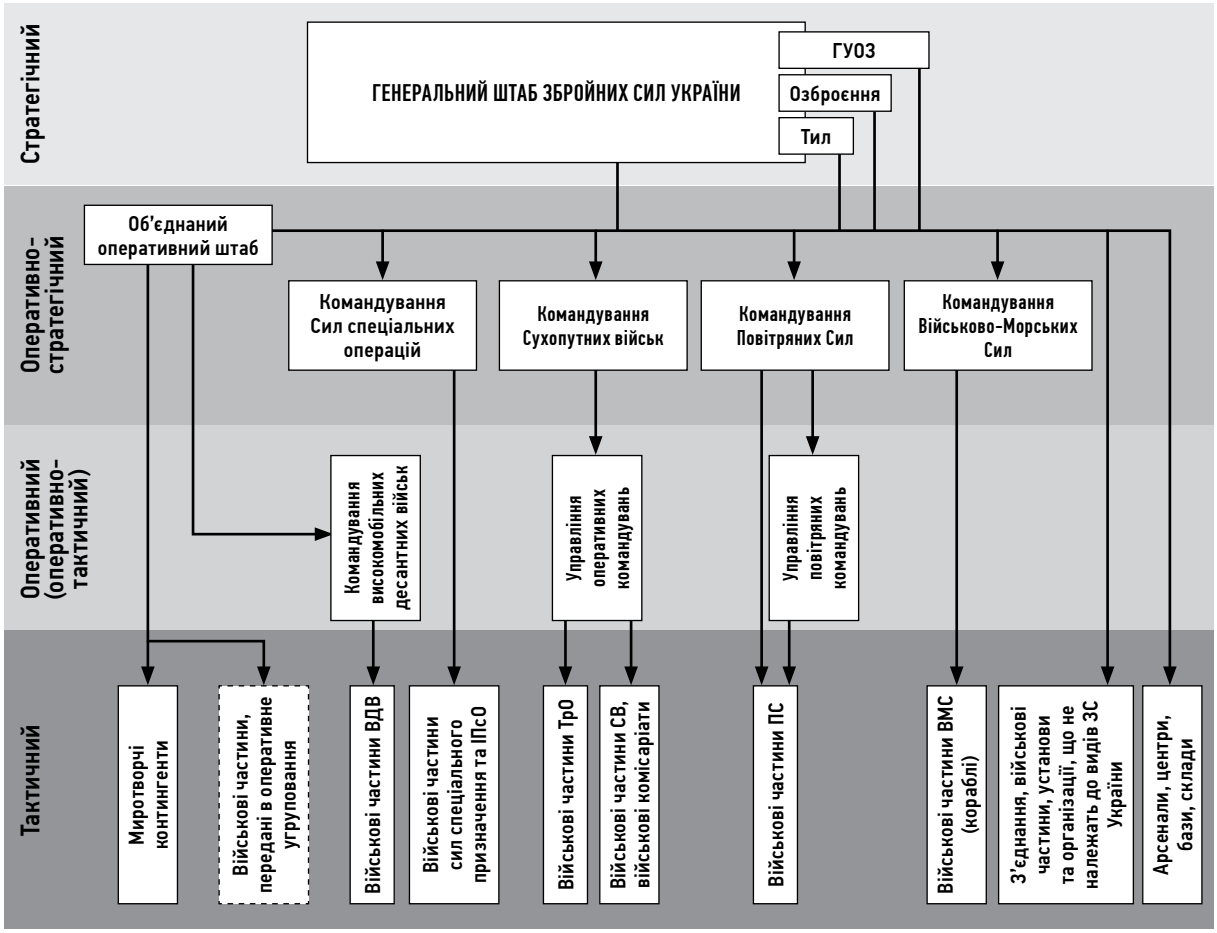

Рис.2 – **Перспективна структура органів військового управління Збройних сил**

на оперативному рівні – командування Високомобільних десантних військ, управління оперативних та повітряних командувань;

на тактичному рівні – управління бригад (полків), батальйонних тактичних груп.

Завдяки підтримці Президента України, Верховної Ради України та Уряду Міністерству оборони у 2014 році було виділено 27346,3 млн грн.

Зазначений ресурс був розподілений:

3962,1 млн грн (14,5 %) – розвиток озброєння і військової техніки;

1107,4 млн грн (4,1 %) – підготовка Збройних сил;

22266,5 млн грн (81,4 %) – утримання Збройних сил.

Крім цього, на рахунки Міністерства оборони на матеріально-технічне та медичне забезпечення у якості благодійної допомоги надійшло 153,3 млн грн.

Також військовими частинами отримано та обліковано благодійної допомоги у натуральній формі на загальну суму 390,9 млн грн.

Державним бюджетом України на 2015 рік Міністерству оборони передбачено виділити 42,6 млрд грн. (2,7 % ВВП).

Зазначений ресурс розподілений на:

розвиток озброєння та військової техніки – 10,7 млрд грн (25,1 %);

підготовку Збройних сил – 2,1 млрд грн (4,9 %);

утримання Збройних сил – 29,8 млрд грн (70,0 %).

За напрямами матеріально-технічного забезпечення на 2015 рік Міністерству оборони призначено 23,6 млрд грн.

З початку поточного року договори за загальним фондом бюджету укладені на 14,1 млрд грн, або на 61 % від ресурсу на тилове та матеріально-технічне забезпечення (за аналогічний період 2014 року – 27 %).

З початку поточного року поставлено до військ майже 900 одиниць зразків озброєння і військової техніки та понад 266 тис. боєприпасів до ракетно-артилерійського озброєння. На підприємствах оборонно-промислового комплексу

відновлено та поставлено до військових частин 312 одиниць озброєння та військової техніки.

Спільно з «Укроборонпромом» удосконалено систему відновлення, модернізації, ремонту озброєння та військової техніки та його постачання у війська, складено відповідні графіки, прийнято на озброєння Збройних сил 5 зразків, затверджено порядок відновлення, ремонту, модернізації, збільшення установленого ресурсу та продовження строку служби (зберігання) озброєння, військової та спеціальної техніки, за якими не здійснюється авторський нагляд.

Нині для потреб Збройних сил поставлено 59,5 тис. тонн пально-мастильних матеріалів на 1 млрд 347,6 млн грн, що становить 97,4 % від укладених договорів.

З початку року укладено 268 договорів і додаткових угод на постачання речового майна на загальну суму 1 млрд 312,7 млн грн.

Підготовлено та прийнято майже 80 нормативно-правих актів, спрямованих на удосконалення питань проходження військової служби, соціального захисту та матеріально-технічного забезпечення Збройних сил.

Більше 65 тис. військовослужбовців та працівників Збройних сил набули статусу учасника бойових дій. Приблизно 3 тис. учасників АТО пройшли курс медико-психологічної та соціальної реабілітації.

Порядок надання статусу учасника бойових дій визначено постановою Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. № 413 «Про затвердження Порядку надання статусу учасника бойових дій особам, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення».

На виконання зазначеної постанови Державна служба України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції наказом від 02.10.2014 № 2 утворила та забезпечує роботу міжвідомчої комісії з питань розгляду матеріалів про визнання учасниками бойових дій.

У Міністерстві оборони на виконання статті 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» наказом Міністра оборони України від 18.09.2009 № 473 (зі змінами) створена та функціонує комісія Міністерства оборони з питань розгляду матеріалів, пов'язаних із визначенням учасників бойових дій.

Аналогічні комісії створено (наказами відповідних командирів, начальників) у військовій частині А0515, обласних та Київському міському військовому комісаріатах.

З початку року Міністерство оборони виплатило 15 млн 806 тис. грн грошової винагороди, у тому числі: 542 тис. грн – за знищення або захоплення ворожої техніки; 1 млн 766 тис. грн – за успішне виконання бойових завдань у складі підрозділу. Такі винагороди отримали 354 військовослужбовці.

За безпосередню участь у бойових діях виплачено 13 млн 498 тис. грн, їх отримали 2 тис. 425 військовослужбовців Збройних сил.

Також кожна сім'я військовослужбовця, який загинув при виконанні службових обов'язків, отримує соціальну виплату у розмірі 500 мінімальних заробітних плат, що складає 609 тис. грн. З початку 2015 року 1 тис. 284 сім'ї військовослужбовців, які загинули, отримали грошову допомогу.

Метою реформування Збройних сил є побудова високоефективних, мобільних підрозділів, оснащених сучасним озброєнням і військовою технікою, всебічно забезпечених та здатних до спільних дій з іншими військовими формуваннями.

Перетворення, які здійснюються нині, спрямовані на задоволення потреб оборони та забезпечення готовності до відсічі доволі ймовірній збройній агресії проти України.

Досягнення мети реформи у Міністерстві оборони здійснюється за трьома ключовими пріоритетами:

проведення воєнної реформи;

зміцнення оборони держави;

удосконалення всебічного забезпечення Збройних сил.

Агресія проти України розпочалася в умовах «гібридної війни». При цьому концептуальні документи побудови і застосування Збройних сил були розраховані на короткострокову війну максимальною тривалістю до чотирьох місяців. Як наслідок Збройні сили об'єктивно виявилися не готовими до такої війни.

У складних умовах Збройні сили змушені були у стислі терміни перейти до системи комплектування на мобілізаційній основі. Було внесено серйозні зміни до національного законодавства, які спрямовані на максимальне залучення наявного людського ресурсу, забезпечення

реальних соціальних гарантій громадянам, які призиваються за мобілізацією.

Граничний вік перебування у запасі було збільшено до 60-ти років. Це дало можливість у 2014 році провести три черги часткової мобілізації, в ході яких було призвано понад 109 тис. осіб.

У 2015 році вже завершено четверту і продовжується п'ята хвиля часткової мобілізації, в ході яких призвано ще майже 70 тис. осіб.

Для забезпечення готовності призваних військовослужбовців до бойових дій нами запроваджено багатоступеневу систему підготовки особового складу:

сформовано 12 курсів перепідготовки офіцерів;

розгорнуто підготовку в 5 навчальних центрах та на 5 полігонах.

Суттєво змінено характер підготовки військовослужбовців та військових частин загалом.

Проведення часткової мобілізації дало можливість у достатньо короткий термін сформувати додатково дві механізовані, чотири мотопіхотні та три артилерійські бригади, аеромобільну бригаду та бригаду армійської авіації, тридцять сім мотопіхотних батальйонів, що значно посилило бойові спроможності військ (сил).

Чисельність угруповань військ з урахуванням потреб відновлення боєздатності та заміни особового складу була збільшена майже вдвічі. Крім того:

продовжено створення Сил спеціальних операцій, зокрема командування Сил спеціальних операцій, визначення їх завдання, організаційної структури, системи забезпечення і підготовки;

забезпечено відновлення та розгортання системи військових комісаріатів у необхідному обсязі;

продовжено роботу зі створення Державного реєстру військовозобов'язаних громадян як складової Державного реєстру України із залученням до його функціонування всіх причетних центральних органів виконавчої влади;

триває проведення заходів фортифікаційного обладнання смуг оборони визначеного оборонного рубежу;

сплановано обладнання Збройними силами 300 опорних пунктів і майже 260 кілометрів невибухових загороджень у трьох смугах оборонного рубежу. Загальна протяжність смуг оборони в зоні антитерористичної операції складає 1350 кілометрів;ЛЕНКО

поставлено до військ (сил) за державними контрактами приблизно 1000 зразків ОВТ та понад 260 тис. одиниць боєприпасів.

Висновки з отриманого досвіду ведення бойових дій реалізовані в проекті Державної цільової оборонної програми оптимізації та реорганізації Збройних сил України на 2015–2017 роки, який перебуває у завершальній стадії прийняття (рис. 3).

Враховуючи ситуацію в державі, Програма відпрацьована з деякими особливостями – без попереднього опрацювання Концепції, але виконана на основі затвердженого Президентом України Замислу оптимізації та реорганізації Збройних сил.

Дія програми розповсюджується на період гібридної війни і частково на постконфліктний період.

Програмою передбачено підвищення бойового потенціалу Збройних сил України через

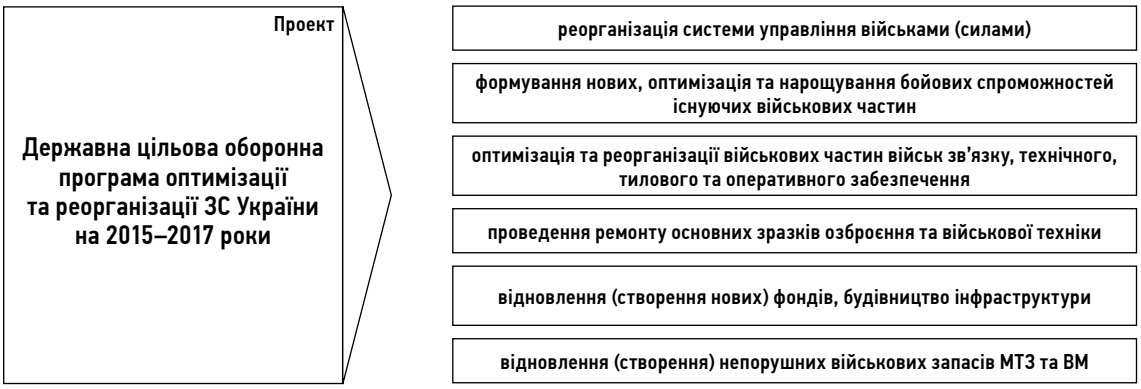

Рис.3 – **Державна цільова оборонна програма оптимізації та реорганізації Збройних Сил на 2015–2017 роки**

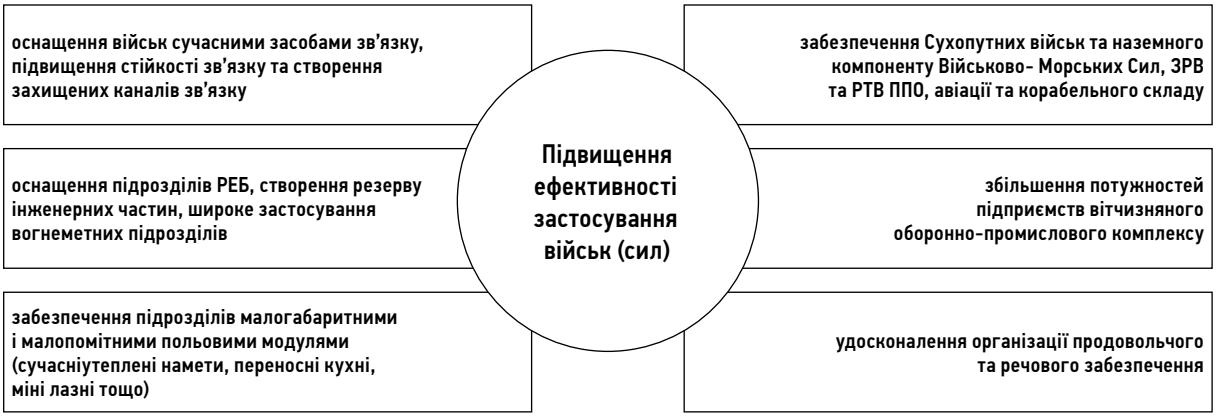

Рис.4 – **Пріоритети забезпечення військ**

удосконалення організаційних структур бойових бригад, збільшення в них питомої частки бойових підрозділів.

До їх складу введено додаткові розвідувальні, протитанкові, зенітні, артилерійські, гранатометні та інженерно-саперні підрозділи, авіанавідники та коригувальники вогню артилерії, підрозділи візуальної розвідки, безпілотних літальних апаратів. Підвищено їх вогневі, маневрені спроможності, посилено спроможності з ведення розвідки та інженерного обладнання позицій.

Переглянуті підходи до постійної військової присутності в регіонах держави. Планується відновити необхідну військову інфраструктуру та розгорнути автономні військові бази, в першу чергу на Сході України.

Важливі кроки здійснюються в напрямі побудови сучасної системи логістики (рис. 4).

З метою забезпечення військ (сил) необхідним озброєнням і військовою технікою передбачається максимально навантажити підприємства вітчизняного оборонно-промислового комплексу та активізувати закупівлю за кордоном найбільш необхідного озброєння та військової техніки, виробництво яких у нас відсутнє.

Здійснюється закупівля сучасних цифрових засобів зв'язку та поширюється захищена система обміну таємною інформацією.

Переглянуто пріоритети. Першочерговим є забезпечення Сухопутних військ та наземного компоненту Військово-морських сил, в другу чергу – зенітних ракетних та радіотехнічних військ протиповітряної оборони, в третю – авіації та в четверту – корабельного складу.

Також перевага надаватиметься оснащенню підрозділів радіоелектронної боротьби, створенню потужного резерву інженерних частин, посиленню спроможностей бригад вогнеметами та технікою для фортифікаційного обладнання і встановлення мінно-вибухових загороджень.

Актуальним є забезпечення речовим майном та зміна підходів до продовольчого забезпечення (розпочато проведення експерименту у двох військових частинах з питань харчування особового складу у польових умовах).

Розроблені та активно постачаються у війська нові зразки польової форми одягу. Військовослужбовців буде оснащено сучасним комплексом бойового екіпірування.

Спільно з представниками волонтерських організацій започатковано діяльність Ради реформ при Міністерстві оборони.

Метою діяльності Ради реформ є запровадження комплексу реформ з питань економічної діяльності; матеріально-технічного та медичного забезпечення; налагодження ефективного механізму залучення представників громадянського суспільства та міжнародних організацій до процесу реформування.

На цей час опрацьовується декілька проектів, зокрема:

Проект «Інституційна реформа закупівель». Мета проекту – підвищення ефективності та прозорості процесів матеріально-технічного та продовольчого забезпечення Збройних сил України;

Проект «Електронні закупівлі». Мета проекту – впровадження системи електронних закупівель.

Проект «Автоматизація обліку потреб та запасів у сфері речового забезпечення Збройних сил України». Мета проекту – побудова системи процесів речового забезпечення у Збройних силах, яка дозволяє дає змогу:

оперативно виконувати речове забезпечення військовослужбовців згідно з нормами та стандартами;

вести облік та планування потреби у речовому забезпеченні.

Проект «Реформи системи продовольчого забезпечення військовослужбовців». Мета проекту – побудова ефективної системи продовольчого забезпечення у Збройних силах.

Проект «Реформа забезпечення житлом військовослужбовців Збройних сил України та управління військовим нерухомим майном Збройних сил України». Мета – створення нової системи забезпечення військовослужбовців житлом та управління військовим нерухомим майном Збройних сил.

Зазначене є лише частиною роботи, яку буде проведено найближчим часом для забезпечення територіальної цілісності України та врегулювання кризової ситуації на Сході України.

УДК 355.45:316.65:351.865.061.1ЄС(477)«2020»

ПОГЛЯДИ НА ОРГАНІЗАЦІЮ ПРОЦЕСУ УПРАВЛІННЯ ПІДГОТОВКОЮ ДЕРЖАВИ ДО ОБОРОНИ

В. М. Телелим, Ю. В. Пунда, В. А. Косевцов

Реагуючи на об'єктивні зміни середовища безпеки навколо України, з метою визначення і реалізації пріоритетів державної політики національної безпеки, а також реформ, передбачених Угодою про асоціацію між Україною та ЄС, Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020», Президент України Указом від 26 травня 2015 р. № 287/2015 увів у дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 р. «Про Стратегію національної безпеки України» [1].

У новій Стратегії одним із пріоритетних напрямів державної політики національної безпеки України визначено підвищення обороноздатності держави та сформульовано основні завдання у цій сфері. Варто зазначити, що в попередні роки в українській практиці при забезпеченні обороноздатності держави найбільшою проблемою завжди була реалізація поставлених завдань, а серцевиною проблеми – недостатньо ефективний процес управління підготовкою держави до оборони.

Тому метою цієї статті є визначення підходів до організації процесу управління підготовкою держави до оборони, який забезпечить виконання завдань Стратегії національної безпеки України.

Відомо, що поняття «обороноздатність держави» містить багато складників [2], і тому до проблематики обороноздатності прикута увага значної кількості учених різної спеціалізації. Нині дослідження проблем обороноздатності проводяться за дедалі вужчими напрямами з більш глибокою деталізацією та урахуванням широкого спектра чинників і умов. Але частіше проблеми обороноздатності держави розглядаються без належної уваги до організації процесу управління підготовкою держави до оборони, що неминуче призводить до виникнення низки проблем, пов'язаних із необхідністю визначення пріоритетних напрямів підготовки держави до оборони в конкретний момент часу, неможливістю оцінити результативність окремих її складників наявними методиками і, як наслідок, появою «білих плям», які стають очевидними в умовах кризових ситуацій. Саме тому дослідження проблем управління підготовкою держави до оборони вимагають застосування комплексного (системного) підходу для ретельного врахування важливих взаємозв'язків між окремими її складниками.

Телелим Василь Максимович – доктор військових наук, професор, начальник Національного університету оборони України ім. І. Черняховського

Пунда Юрій Васильович – доктор військових наук, старший науковий співробітник, начальник кафедри стратегії національної безпеки та оборони Національного університету оборони України ім. І. Черняховського

Косевцов В'ячеслав Олександрович – доктор військових наук, професор кафедри стратегії національної безпеки та оборони Національного університету оборони України ім. І. Черняховського

Дійсно, держава є однією із вершин трикутника людина (громадянин) – суспільство – держава. Системоутворюючими елементами держави є громадяни, і вона діє в їхніх інтересах. Держава як інститут створюється для реалізації певних функцій, які кожен громадянин поодинці виконати не в змозі. Разом з реалізацією функцій соціального, економічного, політичного та іншого характеру держава виконує функції забезпечення громадського порядку, національної безпеки й оборони держави. З цією метою створюється спеціальна система – організаційні структури, органи, установи, організації (елементи сектору безпеки і оборони), які у своїй сукупності формують і реалізують

воєнну політику. Саме держава, діючи в інтересах суспільства та громадян, визначає необхідний рівень підтримування обороноздатності, виділяє ресурси на оборону, визначає напрями воєнного будівництва. При цьому держава, її спеціальні інституції, суспільство та громадяни мають власні цілі й інтереси у процесі воєнного будівництва, які можуть збігатися або загострюватися на етапах визначення генеральної мети і часткових цілей підготовки держави до оборони та ухвалення рішення про розподіл ресурсів. Відповідно систему підготовки держави до оборони можна розглядати як цілеспрямовану соціальну систему, яка складається з окремих цілеспрямованих елементів.

Продуктом діяльності системи підготовки держави до оборони є стан обороноздатності держави, генеральною метою – досягнення необхідного рівня обороноздатності. Під генеральною метою розуміють бажаний результат діяльності системи, недосяжний у короткостроковій перспективі, але якого можна досягнути у довгостроковий період.

Для організації діяльності системи з досягнення генеральної мети, як правило, здійснюють її декомпозицію за функціональною ознакою:

- генеральну мету розділяють на сукупність необхідних часткових цілей, уся сукупність яких є достатньою і необхідною для досягнення генеральної мети;
- досягнення кожної часткової цілі доручають певному підрозділу, і кожен підрозділ відповідає за досягнення не менш ніж однієї часткової мети;
- кожен підрозділ має власну множину часткових цілей, і жодна з його цілей не належить до множини цілей іншого підрозділу.

Такий підхід базується на твердженні, що досягнення кожним підрозділом своїх цілей забезпечує досягнення генеральної мети системи загалом.

Ураховуючи те, що система підготовки держави до оборони розглядається як складна цілеспрямована соціальна система, яка складається із цілеспрямованих елементів, ефективність управління підготовкою держави до оборони визначатиметься її здатністю якнайповніше використовувати потенціал добровільної праці, інтелекту та мотивів поведінки широкого кола суб'єктів:

- управлінців усіх рівнів, що керують структурними підрозділами системи управління підготовкою держави до оборони;
- підприємців, що управляють економічною діяльністю суб'єктів недержавної форми власності;
- громадян, в інтересах яких функціонує система підготовки держави до оборони і які одночасно є її елементами.

Незважаючи на те, що на вирішення проблем управління такими системами спрямовано значну кількість наукових праць, розроблено низку методик дослідження, останнім часом перевага віддається новим підходам стратегічного управління [3, 4], які за своєю сутністю є теорією і практикою розроблення, прийняття, реалізації та оцінювання результатів виконання взаємопов'язаних управлінських рішень, спрямованих на досягнення довгострокових цілей.

Запровадження стратегічного управління у процес підготовки держави до оборони потребує теоретичного розроблення основних взаємозалежних управлінських процесів (рис. 1), що логічно випливають один з одного. Їм притаманний стійкий зворотний зв'язок і відповідно системний вплив кожного процесу на усю їх сукупність [3].

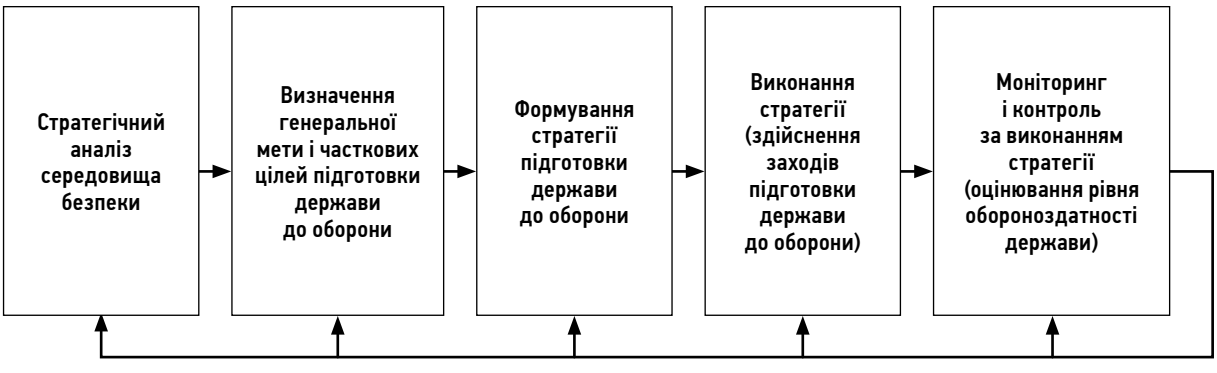

Рис. 1. **Основні взаємозалежні управлінські процеси в управлінні підготовкою держави до оборони**

Пвд час здійснення стратегічного аналізу детально вивчаються три середовища: макрооточення; безпосереднє оточення; внутрішнє середовище [5].

З погляду підготовки держави до оборони макрооточення – це об'єктивні геополітичні умови, які неможливо чи практично неможливо змінити зусиллями однієї держави. Макрооточення не є специфічним чи зосередженим на окремій державі, а впливає на всі держави тотожно, хоча ступінь впливу макрооточення на різні держави різний, що пов'язано як із фізико-географічними особливостями, так і з внутрішнім потенціалом держав. При цьому практично кожна держава має обмежені можливості самостійно змінювати макрооточення власними силами.

Аналіз макрооточення зосереджений не просто на вивченні середовища. Його головною метою є прогнозування можливих у середньо- та довгостроковій перспективі викликів і загроз, передбачення можливого конфлікту інтересів, отримання обґрунтованого прогнозу характеру можливих конфліктів, тобто визначення основних зовнішніх чинників, які впливатимуть на забезпечення необхідного рівня воєнного потенціалу за відсутності можливості зворотного впливу на макрооточення.

Для визначення якісних характеристик воєнного потенціалу держави аналіз макрооточення може включати вивчення впливу таких масштабних чинників, як глобальні проблеми людства, глобальна та регіональна воєнно-політична обстановка, тенденції розвитку науки, воєнних технологій, загальні політичні процеси, стан природного середовища і глобальний розподіл стратегічних ресурсів, тенденції розвитку збройної боротьби, характер можливих воєнних конфліктів, напрями зовнішньої та внутрішньої політики сусідніх держав тощо. Головним «продуктом» аналізу макрооточення має бути прогноз воєнно-стратегічного характеру можливого воєнного конфлікту, до якого може бути втягнута Україна. Прогноз має бути сформований як документ-паспорт, що покладається в основу воєнно-стратегічних розрахунків.

Аналіз безпосереднього оточення дозволяє з'ясувати стан тих складників зовнішнього середовища, з якими держава безпосередньо контактує. Зазначимо, що держава може істотно впливати на характер і зміст взаємодії, завдяки аналізу активно брати участь у формуванні додаткових можливостей із запобігання виникненню воєнних конфліктів. Важливо пам'ятати: держава не тільки залежить від безпосереднього оточення, а й активно впливає на нього, формуючи сприятливі умови для власного існування. Крім того, висновки з аналізу безпосереднього оточення є основою визначення кількісно-якісних характеристик необхідного рівня обороноздатності держави. Аналізувати безпосереднє оточення можна за такими основними складниками: рівень конфліктності відносин із сусідніми державами, стан відносин із провідними державами світу і потужними воєнними блоками, рівень залучення до участі у воєнно-політичних союзах, імовірність отримання зовнішньої військової допомоги тощо. Висновки з аналізу макрооточення та безпосереднього оточення дозволяють сформулювати необхідний рівень спроможностей збройних сил держави та інших військових формувань.

Аналіз внутрішнього середовища розкриває власні можливості, на які може розраховувати держава у процесі забезпечення необхідного рівня спроможностей збройних сил та інших військових формувань; дозволяє краще усвідомити загальну мету і часткові цілі підготовки держави до оборони; правильно визначити зміст і напрями розвитку воєнного потенціалу в аспекті внутрішньої трансформації системи підготовки держави до оборони з метою її наближення до вимог зовнішнього середовища. У сукупності стає можливим оцінити реальний рівень обороноздатності держави та визначити основні напрями розвитку. Аналіз внутрішнього середовища передбачає оцінювання: рівня розвитку національного оборонно-промислового комплексу, потужності національної економіки, ресурсних та науково-технологічних можливостей держави, кадрового потенціалу й інших складників обороноздатності держави тощо.

Таким чином, аналіз внутрішнього середовища має бути спрямований на визначення напрямів досягнення необхідного рівня спроможностей збройних сил та інших військових формувань з урахуванням результатів аналізу зовнішнього середовища. Важливо зауважити, що власні можливості у підготовці держави до оборони не є єдиним імперативом, але можуть слугувати вихідною точкою для подальшого пошуку шляхів власного розвитку.

Висновки зі стратегічного аналізу в інтересах підготовки держави до оборони дозволяють визначити об'єктивні вимоги середовища до рівня обороноздатності та є підставою для формулювання генеральної мети системи підготовки держави до оборони.

Визначення генеральної мети і конкретних цілей підготовки держави до оборони є ключовим процесом стратегічного управління. Відомо, що продуктивність праці індивідуумів, які мають конкретні цілі, вища, ніж продуктивність тих, чиї цілі не визначені, або тих, кого

примушують бути продуктивним [6]. Якщо працівники чітко розуміють, яких результатів від них очікують, упевнені, що їх зусилля із досягнення певного рівня продуктивності приведуть до певної винагороди, їх мотивація зростає і вони починають свідомо прагнути досягнення визначеної їм цілі. Якщо мотивовані працівники зібрані в колектив чи структурний підрозділ, то значно зростає і продуктивність підрозділу загалом. Підвищуючи продуктивність усіх підрозділів, можна досягнути підвищення продуктивності системи в цілому. Таким чином, визначення генеральної мети системи має передусім завдання орієнтування і надання цілеспрямованості функціонуванню всіх учасників процесу підготовки держави до оборони, а також є підставою для формування часткових цілей підготовки держави до оборони. Саме для досягнення цих часткових цілей мають бути створені відповідні структурні підрозділи, для яких часткові цілі системи стають генеральною метою.

Генеральна мета системи підготовки держави до оборони має характеризуватися комплексом показників і критеріїв її оцінювання, тобто встановлювати чітко визначений амбітний рівень обороноздатності, сформульований як структурна модель його бажаного стану. Генеральна мета має бути зрозуміло описана, містити комплекс показників і їх значень, що повною мірою описують бажаний стан об'єкта управління, а також обов'язкові часові межі досягнення бажаного стану.

На сьогодні в Україні превалюють евристичні підходи до визначення необхідного рівня обороноздатності держави, проте саме необхідність науково обґрунтованого визначення генеральної мети системи підготовки держави до оборони, доведення її до суспільства, політичного й економічного істеблішменту, а також звітування перед ними про ступінь його досягнення і визначає найістотнішу вимогу до системи стратегічного управління підготовкою держави до оборони в умовах ліберальної економіки та демократичного суспільства.

Необхідно враховувати і те, що досягнення необхідного рівня обороноздатності держави є метою функціонування всієї системи підготовки держави до оборони. У результаті вирішення завдання цілепокладання системою стратегічного управління підготовкою держави до оборони має бути чітко сформульований очікуваний рівень обороноздатності держави, що відповідає вимогам, які висуваються до мети і цілей як управлінських категорій:

- конкретності – однозначного трактування очікуваних значень часткових показників рівня обороноздатності держави;
- вимірності – формулювання очікуваних значень часткових показників рівня обороноздатності держави в характеристиках, які визначають зрозумілі кількісні орієнтири і є основою для оцінювання досягнутих результатів;
- досяжності – урахування наявних ресурсів та можливостей для уникнення формулювання утопічних пропозицій;
- прийнятності – формулювання з урахуванням потреб, цінностей, традицій суспільства і громадян як невід'ємних учасників забезпечення обороноздатності;
- гнучкості – відсутності категоричних висновків і можливості врахування змін у середовищі безпеки, а також раптової непередбаченої появи нових викликів, загроз, сприянь і можливостей;
- хронометрованості – визначення термінів досягнення проміжних цілей [7].

Оскільки досягнення генеральної мети є складним, багатоаспектним завданням, то на наступному етапі здійснюють її декомпозицію – розподіляють на декілька цілей, тобто конкретніше визначають бажані результати розвитку воєнного потенціалу, сукупне досягнення яких дозволить забезпечити його бажаний рівень. Цей метод, що отримав назву «дерево цілей», широко застосовують у практиці управління успішних державних та економічних структур [8]. За допомогою «дерева цілей» описують їх впорядковану ієрархію, для чого здійснюють послідовну декомпозицію генеральної мети на часткові цілі з дотриманням певних принципів:

- під час декомпозиції генеральної мети враховують, що реалізація усього переліку цілей нижчого рівня є необхідною і достатньою умовою досягнення цілі вищого рівня;
- під час формулювання цілей визначають очікувані результати діяльності, а не способи їх досягнення;
- під час визначення генеральної мети враховують ресурси, якими держава реально забезпечена;
- цілі одного рівня не мають бути взаємозалежними і перетинатися;
- на найнижчому рівні «дерева цілей» мають бути завдання конкретних виконавців, забезпечених необхідними ресурсами, що можуть бути виконані в установлені терміни з необхідним результатом.

Правильно побудоване «дерево цілей» надалі легко може бути трансформоване у програми та плани. Але основою для розроблення ефективних програм та планів підготовки держави до оборони має бути попередньо сформована відповідна стратегія. Саме ця стратегія і є управлінським впливом, який має сформувати стратегічний рівень управління. На цьому етапі ухвалюють рішення щодо конкретизації напрямів, на яких необхідно зосередити основні зусилля держави щодо забезпечення її обороноздатності з урахуванням як наявних, так і прогнозних ресурсних можливостей держави.

Процес управління реалізацією стратегії (стратегічними змінами) – найвідповідальніший і найскладніший етап стратегічного управління. Часто оголошену стратегію неможливо реалізувати через неправильно здійснений аналіз і отримані висновки, неврахування ресурсних можливостей держави, виникнення непередбачуваних змін у зовнішньому середовищі. Однак здебільшого стратегії не виконуються тому, що система управління не може належним чином залучити наявний потенціал для реалізації стратегії, особливо кадрові ресурси.

На стратегічному рівні основним завданням етапу виконання стратегії є створення необхідних передумов для її успішної реалізації, тобто здійснення стратегічних змін у системі підготовки держави до оборони, що переводять її в стан, у якому система буде готова до втілення стратегії в життя. Цей процес передбачає:

- створення відповідної структури і механізму функціонування системи підготовки держави до оборони;
- розподіл часткових цілей між виконавцями;
- забезпечення виконавців необхідними ресурсами для досягнення визначених цілей;
- постійний моніторинг ступеня реалізації цілей виконавцями, стану усіх контрольованих показників середовища безпеки та системи підготовки держави до оборони загалом;
- підтримання відповідної культури реалізації стратегії.

На цьому етапі основною сучасною характерною особливістю реалізації стратегії підготовки держави до оборони є розроблення відповідних державних програм і планів, із залученням для виконання яких також недержавних учасників: виробників озброєння і військової техніки та населення. Сучасні умови унеможливлюють пряме директивне управління ними і потребують передусім узгодження цілей підготовки держави до оборони та завдань і можливостей зазначених суб'єктів. Саме тому стратегія підготовки держави до оборони обов'язково має включати бачення основних характеристик і кількість основних зразків озброєння, якими бажано забезпечити Збройні Сили України в довгостроковій перспективі. Це дозволить виробникам спланувати напрями перспективних досліджень та капіталовкладень. Очевидним є той факт, що такий підхід значно ефективніший за директивне управління, проте потребує високого ступеня довіри між державою та недержавними суб'єктами економіки. Крім економічних аспектів, стратегія підготовки держави до оборони має передбачати і соціальні. На сьогодні вже очевидною є неможливість управління суспільством методами тридцятирічної давнини. Адже основна мета підготовки держави до оборони полягає у забезпеченні безпеки кожного громадянина, а певні обмеження, які покладатимуться на громадян у вигляді податків чи необхідності військової служби, будуть спрямовані саме на безпеку суспільства загалом і кожного громадянина зокрема, а не розпорошені на другорядні напрями. Саме такі, нематеріальні, проте надзвичайно важливі аспекти і передбачає підтримання відповідної культури підготовки держави до оборони.

Процес оцінювання і контролю за рівнем обороноздатності держави – дуже важливий етап циклу стратегічного управління підготовкою держави до оборони, що забезпечує стійкий прямий і зворотний зв'язок між перебігом процесу підготовки держави до оборони та ступенем досягнення генеральної мети і часткових цілей цього процесу. Оцінювання і контроль має два важливі складники: постійний моніторинг процесу підготовки держави до оборони, а також обов'язкове періодичне оцінювання ступеня досягнення визначених стратегічними документами часткових цілей. Основними складниками контролю за рівнем обороноздатності держави є визначення показників контролю та їх критеріїв (як правило, на етапі визначення цілей), розроблення методики оцінювання рівня обороноздатності держави за визначеними показниками, зіставлення отриманих значень з очікуваними, з'ясування причин відхилень у разі виявлення їх у результаті оцінювання, розроблення варіантів корегування процесу підготовки держави до оборони для наближення реальних значень часткових показників оцінювання рівня обороноздатності держави до очікуваних (у разі потреби й можливості).

Висновки на основі результатів оцінювання і контролю за рівнем обороноздатності держави є підставою для ініціювання діяльності на будь-якому з попередніх етапів стратегічного управління.

Стратегічний контроль спрямований на з'ясування того, якою мірою реалізація стратегії сприяє досягненню визначених генеральної мети і часткових цілей. Це принципово відрізняє стратегічний контроль від поточного або оперативного. У центрі уваги стратегічного контролю перебуває не правильність виконання окремих робіт, функцій і операцій, а визначення ступеня досягнення генеральної мети та часткових цілей підготовки держави до оборони.

Ефективне виконання зазначених етапів дозволить забезпечити якісне розроблення та реалізацію положень важливого документа стратегічного планування у сфері підготовки держави до оборони – Стратегії підготовки держави до оборони, що може бути складовою частиною Стратегії воєнної безпеки України.

Можливим варіантом структури Стратегії підготовки держави до оборони може бути:

I. Вступна частина:

1.1. Місце і роль Стратегії підготовки держави до оборони в системі документів державного стратегічного планування.

1.2. Стратегічні настанови, короткі висновки зі стратегічного аналізу.

II. Основна частина:

2.1. Стан середовища безпеки.

2.2. Генеральна мета і часткові цілі підготовки України до оборони.

2.3. Напрями реалізації генеральної мети підготовки України до оборони:

- формування воєнного потенціалу держави;
- створення умов для ефективного використання воєнного потенціалу на території України;
- формування кадрового потенціалу і забезпечення його готовності до виконання завдань;
- формування ресурсного потенціалу.

2.4. Завдання та очікувані спроможності сил оборони.

2.5. Побудова перспективної структури і складу сил оборони.

III. Заключна частина.

Стратегію підготовки держави до оборони можна вважати якісною за дотримання таких умов:

- базується на реальній оцінці ситуації як усередині країни, так за її межами;
- окреслює реалістичні напрями досягнення визначеного рівня обороноздатності держави (якісна стратегія має бути спрямована на досягнення максимально можливого результату з реально доступними ресурсами);
- підвищує інтенсивність роботи системи підготовки держави до оборони (якісна стратегія має забезпечувати відчутне зростання спроможностей сил оборони та інтенсивність їх підготовки).

Безумовно, в існуючому нормативно-правовому полі Стратегія підготовки держави до оборони не передбачається до видання як окремий документ, проте існує об'єктивна необхідність включення її до складу Стратегії воєнної безпеки України, що позитивно вплине на обороноздатність держави.

Місце Стратегії підготовки держави до оборони у загальній структурі нормативно-правової бази України у сфері оборони показано на рисунку 2.

Своєю чергою, розділи Стратегії підготовки держави до оборони на рівні департаментів чи інших структурних одиниць центральних органів виконавчої влади стають основою формування відповідних програм та планів за напрямом діяльності. Запровадження такого підходу дозволить надати цілеспрямованості діяльності системи підготовки держави до оборони й отримати відчутний результат – наближення реального рівня обороноздатності до вимог сучасної воєнно-політичної та воєнно-стратегічної обстановки.

Загалом стратегічний процес має бути перманентним. За сучасних умов неможливо передбачити все до дрібниць і потім тривалий час діяти відповідно до розробленої стратегії без змін. Природно, що непередбачуваний характер розвитку збройної боротьби, зміни у воєнно-політичній та воєнно-стратегічній обстановці, у відносинах із сусідніми і провідними державами, поява нового озброєння та нових концепцій ведення збройної боротьби можуть спричиняти старіння стратегії, тому завдання її удосконалення є постійним. Стратегія завжди має поєднувати в собі заплановану прогнозну лінію поведінки з урахуванням можливих змін середовища безпеки.

Таким чином, у статті висвітлено основні проблеми управління підготовкою держави до оборони, окреслено можливі шляхи їх подолання, основою яких є запровадження підходів теорії стратегічного управління в практику управління підготовкою держави до оборони.

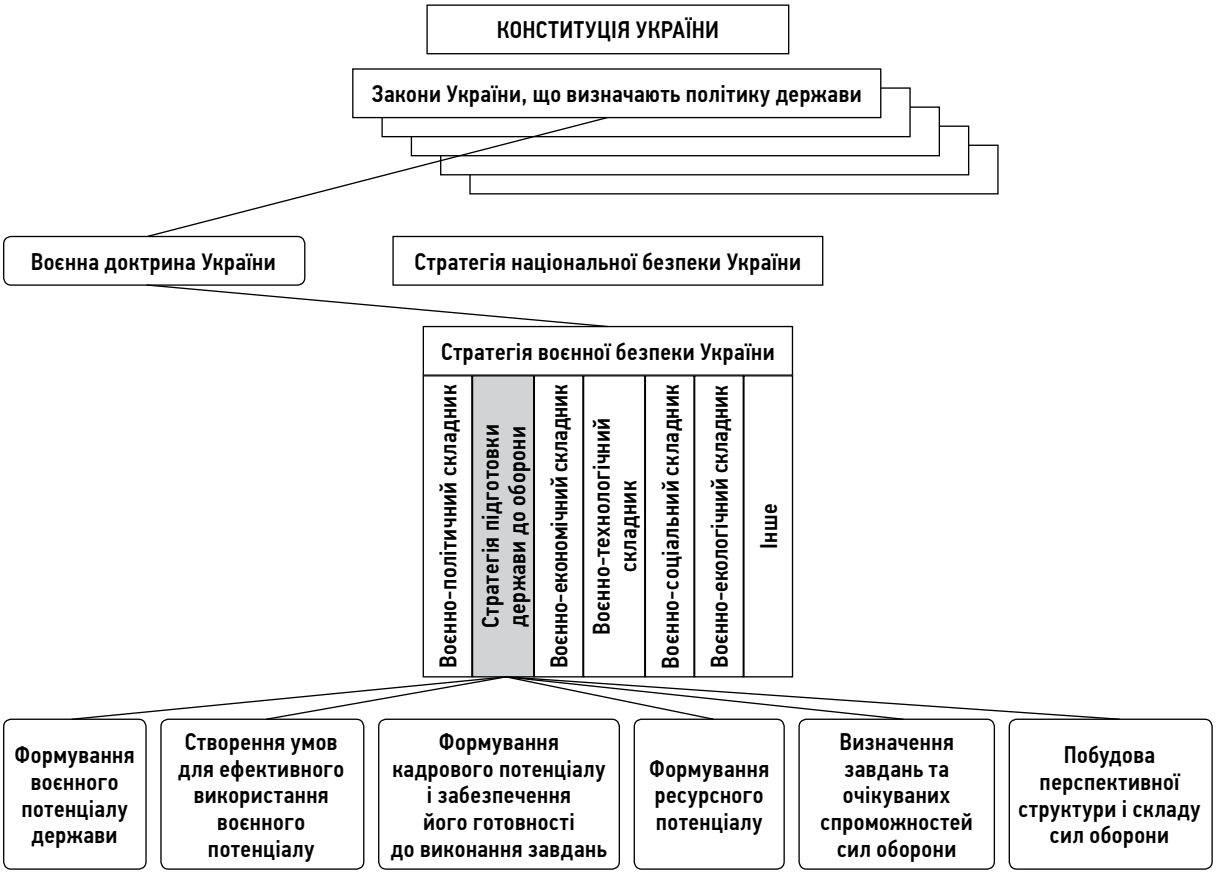

Рис. 2. **Місце Стратегії підготовки держави до оборони у загальній структурі нормативно-правової бази України у сфері оборони**

Список використаних джерел

1. *Про рішення* Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України». Указ Президента України від 26 травня 2015 року № 287/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.president.gov.ua/documents/19521.html]
2. *Военный* энциклопедический словарь / Пред. гл. ред. комиссии Н. В. Огарков. – М. : Воениздат, 1983. – 863 с.
3. *Томпсон А. А.* Стратегический менеджмент. Искусство разработки и реализации стратегии / А. А. Томпсон, А. Дж. Стрикленд ; пер. с англ. – М. : ЮНИТИ, 1998. – 576 с.
4. *Кокошин А. А.* Стратегическое управление: теория, исторический опыт, сравнительный анализ, задачи для России / А. А. Кокошин. – М. : МГИМО, РОССПЭН, 2003. – 528 с.
5. *Грант Р. М.* Современный стратегический анализ / Р. М. Грант ; пер. с англ. под ред. В. Н. Фунтова. – [5-е изд.]. – СПб. : Питер, 2008. – 560 с. с ил.
6. *Хансейкер Ф.* Искусство управления людьми / Филлип Хансейкер, Энтони Алессандра ; пер. с англ. В. Кашникова. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2004. – 352 с.
7. *Друкер П.* Энциклопедия менеджмента / П. Друкер ; пер. с англ. – М. : ИД «Вильямс», 2004. – 432 с.
8. *Райзберг Б. А.* Программно-целевое планирование и управление : учебник / Б. А. Райзберг, А. Г. Лобко. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 428 с.

УДК 327:32.1:342.78

КРИЗОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ АСИМЕТРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

М. М. Розумний

Безпековий імператив сьогодні особливо наполегливо змушує дослідників у сфері міжнародної політики шукати причини та передумови конфліктності й нестабільності в сучасному світі. Значна залежність систем безпеки від випадкових чи суб'єктивних чинників, зростання ролі медійних технологій, що дозволяють моментально «сконструювати» кризу фактично в будь-якій точці планети, вразливість інфраструктури та масової свідомості щодо актів терору – усе це спонукає до уважного вивчення кожного спалаху насильства, а разом з тим до визначення параметрів найбільш збалансованої моделі міжнародних відносин та пов'язаних із нею принципів і норм міжнародної політики. На жаль, ключовим чинником у побудові цієї моделі залишається чинник сили.

Базова модель структури міжнародних відносин, що спирається на критерій впливовості того чи іншого суб'єкта, була запропонована в межах проекту ***геополітики***. Сучасні адепти цього дослідницького напряму відійшли від первісних концептів Х. Макіндера, К. Хаусхофера та ін., однак продовжують оперувати поняттями «геополітичні інтереси», «стратегії» та розглядають світову політику як сферу протистоянь суб'єктів різного рівня організованості та впливовості.

Повоєнна ситуація й холодна війна між комуністичними режимами та об'єднаним Заходом спонукала аналітиків ввести в обіг категорію ***«біполярність»***, що характеризувала характер відносин між двома великими групами країн, що протистояли одна одній на міжнародній арені й мали внутрішню організацію ієрархічного типу. «Полюсами» такої геополітичної конструкції були СРСР і США. Після розпаду комуністичної системи набули поширення похідні від «біполярності» аналітичні концепти «монополярності» та «багатополярності».

Розумний Максим Миколайович – доктор політичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу розвитку політичної системи Національного інституту стратегічних досліджень

Класичний ***світ-системний аналіз***, започаткований І. Валерстайном, виходить із цілісності світового економічного простору, що зумовлює і структуру політичних (соціокультурних, інформаційних) відносин у світі, і ієрархію суб'єктів світового устрою та характер відносин між ними.

Сучасний ***структуралізм*** також розглядає сукупність відносин між суб'єктами міжнародної політики як цілісну систему, але фокусує увагу на статусі й функціональних можливостях окремої країни чи союзу. При цьому зазвичай виділяють основні типи суб'єктів міжнародної політики – наддержави, середні держави, малі держави й мікродержави.

Дещо абстрагується від загальносистемних чинників міжнародних відносин ***інтеракціоністська методологія***, представники якої більш детально досліджують характер відносин (найчастіше – двосторонніх) між конкретними державами.

Суттєвим доповненням до існуючої методології аналізу міжнародних відносин стало запровадження в обіг поняття ***failed state***[1]. З одного боку, воно відображає реальну динамічність міжнародного політичного середовища, в якому зазнають суттєвих змін не лише характер відносин між суб'єктами міжнародної політики, а й склад цих суб'єктів.

Саме ця динамічність і неодновимірність відносин між суб'єктами міжнародної політики спонукає нас шукати більш складні та комплексні інтерпретаційні схеми для тлумачення явищ і процесів, що відбуваються в наші дні на світовій арені.

Одне з таких припущень полягає в наявності більшої кількості закономірностей і моделей взаємодії, ніж ті, що випливають із традиційних поділів країн на центр і периферію, наддержави й мікродержави та навіть виходять за межі розгорнутої метафори «шахової дошки» З. Бжезінського.

Зокрема, привертають увагу так звані ***асиметричні відносини***, дослідженню яких свого часу, зокрема, присвятив свою працю колектив вітчизняних авторів під керівництвом Г. М. Перепелиці (2005).

Асиметричними визначено відносини між державами, «які посідають різні рівні в ієрархії міжнародних відносин». При цьому зазначається, що поширення симетричних чи асиметричних відносин у міжнародній системі залежить від того, яка модель світу нині функціонує – «біполярний світ переважною мірою формує симетричні відносини, для однополярного світу властиві асиметричні відносини, а для багатополярного світу – симетрично-асиметричні відносини»[2].

Саме в контексті проблематики асиметричних відносин, на нашу думку, необхідно розглядати специфічний конфлікт між Україною та Росією, що став одним із серйозних викликів не лише європейській безпеці, а й стабільності системи міжнародних відносин загалом.

Можна зробити припущення й стосовно того, що виявлені в цьому конфлікті закономірності та причинно-наслідкові зв'язки будуть продуктивними для вивчення інших специфічних конфліктів сучасності, які виходять за межі традиційного розуміння причин конфліктів, як наслідку територіальних претензій, національного іредентизму чи ідеологічної/конфесійної несумісності. Йдеться, наприклад, про феномен «Ісламської держави», боснійську проблему та низку заморожених конфліктів на території колишнього СРСР.

Наша базова гіпотеза полягає в тому, що в структурі сучасних міжнародних відносин можна виділити певні ***відносно стійкі конструкції ієрархічних залежностей та вертикально-горизонтальних протистоянь***, які, з одного боку, виконують у світ-системі роль ***балансів та інструментів саморегулювання***, а з іншого – є для цієї системи ***джерелом динаміки та різноманітних загроз***.

Обставини виникнення російсько-українського конфлікту й характер його перебігу дозволяють вибудувати модель відносин, якими цей конфлікт був зумовлений. Зазначена модель є, з одного боку, ієрархічною, оскільки до неї входять різнорівневі суб'єкти, але разом з тим вона має ознаки реверсивної залежності вищих щаблів ієрархії від нижчих, а також структурного ізоморфізму, що дозволяє розглядати кожний суб'єкт як такий, що містить ознаки суб'єкта вищого рівня й редуплікує ці самі ознаки на суб'єкт нижчого рівня. Таким чином, виникають модульні конструкції, подібні до народної іграшки, відомої нам як російська «матрьошка» (хоча її прототип має китайське походження). Для зручності надалі називатимемо цей тип відносин ***репліканттною асиметрією***.

У нашому випадку станом на кінець 2013 р. ця модель відносин існувала між такими суб'єктами світ-системи: об'єднаний Захід, реваншистська Росія, «самостійницька» Україна та сепаратистський Крим.

Наголошуємо на предикатах «об'єднаний», «реваншистська», «самостійницька» та «сепаратистський» не випадково, оскільки саме ці визначення надають суб'єктам асиметричного зв'язку тих характеристик, які конституюють відповідний тип відносин, хоча при цьому й ставлять його під загрозу. Адже роз'єднаний Захід, Росія, позбавлена імперських амбіцій, Україна, згодна на напівколоніальний статус, і Крим, що втратив автономістські прагнення

[1] «Держава, яка не відбулася» (англ. *Failed state*) – термін, який вживають стосовно держави, що не спроможна підтримувати своє існування як життєздатна політична та економічна одиниця й стає некерованою та недостатньо легітимною в очах міжнародного співтовариства.

[2] *Асиметрія* міжнародних відносин / За ред. Г. М. Перепелиці, О. М. Субтельного. – К. : Вид. дім «Стилос», 2005. – С. 25.

у складі України, утворили б іншу конструкцію, в якій, очевидно, з часом не знайшлося б місця для одного чи кількох з названих суб'єктів як акторів політики.

Реплікантна асиметрія існує як реальна залежність суб'єктів один від одного та як потенційна конфліктність їх взаємного статусу. Від класичної колоніальної залежності вона відрізняється багаторівневим характером і наявністю і прямого, і зворотного, а також «перехресного» зв'язку, що виникає між суб'єктами різних рівнів «через голову» найближчого домінуса.

Цей вид асиметрії містить водночас і певну симетрію – ***симетрію відносин, а не суб'єктів***. До Великого Заходу як цивілізації, що сформувалася на основі європейських уявлень і форм суспільної організації, значною мірою належить Росія. Проте РФ не лише містить у своїй колективній свідомості та організації суспільного життя елементи європейськості, а й у певному сенсі протистоїть Заходу, є для нього своїм-іншим. Ця єдність, що містить і певний антагонізм, є моделлю відносин, яка легко накладається також на відносини між Росією та Україною, а також на відносини України й Криму (станом на кінець 2013 р.).

При цьому такі відносини утворюють складну цілість, оскільки охоплюють також специфічні відносини Заходу й України, спрямовані на послаблення впливу Росії на Україну, аналогічні відносини Росії та Криму, спрямовані вже проти українського домінування на Кримському півострові. До речі, цей ланцюг відносин за принципом «свій-інший» надалі реплікується на відносини офіційного Сімферополя та кримськотатарської громади, а далі – на відносини Меджлісу й опозиційних до нього структур проросійської орієнтації (зокрема, представлені в інспірованому Москвою рухові «К'ирим»).

Витоки цього складного позиціонування суб'єктів світ-системи лежать в історичних, культурних, світоглядних, інституційних вимірах. Їх детальне дослідження становило б значний інтерес для багатьох наук. Але в контексті проблем міжнародної політики варто акцентувати увагу на принциповій зумовленості цієї конструкції сучасним устроєм світ-системи. Адже йдеться, наголосимо на цьому ще раз, не про просту ієрархію (своєрідний ступінчастий васалітет), а про принципово нову, динамічну, але достатньо стійку конструкцію міжнародного політичного простору, що відображає його певною мірою приховані механізми формування й самовідтворення.

Інакшість і залежність – це та характеристика відносин, що формує в суб'єкта нижчого рівня постійне (чи періодичне) прагнення змінити статус-кво, розірвати неприродне партнерство, утворити, зрештою із суб'єктом ще вищого (через один) рівня більш природний союз. Коли така мотивація стимулюється певними загрозами, то виникають сильні й досить несподівані реакції: ототожнення всього західного з пугалом «фашизму» в головах російського обивателя, готовність учасників протестів у Києві гинути за «євроінтеграцію», прагнення пенсіонерів Криму «померти в Росії», синьо-жовті прапори в руках кримськотатарських активістів, що так само пов'язано зі значним ризиком в умовах російського Криму.

Оперування категоріями життя і смерті підкреслює екзистенційний характер таких мотивацій, їх зв'язок із базовими структурами ідентичності та інстинктом колективного самозбереження. Отже, йдеться не про вигадані сутності чи ситуативні категорії самовизначення, а про серйозний внутрішній конфлікт, що має масштабні соціальні наслідки в разі його «детонування». Прикладів цього в останні десятиріччя було чимало: трагедії Баку й Нагірного Карабаху, Абхазії та Боснії, сектору Газа й територій, підконтрольних Боко Харам.

Отже, ***яким чином складається «матрьошка» реплікаційної асиметрії та яка загальна логіка її самовідтворення***?

Об'єктивний бік справи полягає в тому, що сучасний устрій світ-системи є багаторівневим. Він містить кілька рівнів самоорганізації, поміж яких для нас важливими є ***наднаціональний***, ***національний*** і ***субнаціональний***.

Природа суб'єктів наднаціонального рівня порізному тлумачиться в межах панівних у сучасній політичній науці підходів: геополітики, теорії цивілізації, глобалізації, лібералізму (теорії демократичного транзиту). Залежно від методологічної та ідеологічної основи наднаціональні спільності тлумачаться як такі, що засновані на спільних геополітичних інтересах, культурно-історичній спорідненості або цінностях (у т.ч. цінностях свободи, демократії й вільного ринку).

У багатьох випадках чинники, які визнаються в межах різних підходів визначальними, діють суголосно з іншими, які цей підхід схильний ігнорувати. Так, союз морських держав (за класичним геополітичним критерієм) збігається в загальних рисах із співдружністю колишніх британських колоній, а отже, зі специфічною англосаксонською ідентичністю, її протестантською світоглядною основою, а також із поширенням стійких форм ліберальної демократії в сучасному світі. Те

саме можна сказати про єдність російсько-імперського простору з його культурно-історичними та конфесійними детермінантами й етатистськими[1] цінностями втягнутих у цей простір народів.

Можна виділяти також іспаномовний католицький світ авторитарних режимів Латинської Америки (разом із Філіппінами), орієнтованих на цінності колективізму (патріархального, націоналістичного чи соціалістичного), арабський світ, що виник на середньовічній основі Халіфату, конфуціанський Схід, що внаслідок ментальних та демографічних особливостей став одним із лідерів глобальної економіки. Зрештою, й сам Європейський Союз значною мірою спирається на архетипічну основу Римської імперії та її основних ідей – ідеї права, ідеї громадянства – та похідних феноменів суспільної свідомості й організації, що виросли на фундаменті римського централізму (національного партикуляризму, християнського місіонерства тощо).

Разом з тим ущільнення політичного та ідейного простору сучасного світу, що відбулося у XX ст., призвело до порушення цілісності наднаціональних спільнот і появи нових залежностей і зв'язків, сформованих під дією нових чинників. Це могла бути ідеологічна спорідненість чи ситуативний союз проти спільного противника (США та Ізраїль, СРСР і Куба), а міг суттєву роль відіграти й персональний чинник (Японія та Перу). Особливий інтерес становить у цьому контексті конфігурація союзницьких відносин періодів Першої та Другої світових воєн. Наприклад, союз Німеччини, Італії та Японії ґрунтувався на зрозумілих військово-стратегічних та ідеологічних чинниках, однак у ньому можна побачити вже певні ознаки наднаціональної спільності нового, постколоніального зразка, реалізовані в післявоєнний період у феноменах антагоністичних блоків на чолі із США та СРСР.

Можна звернути увагу й на певні суперечності, в які нові наднаціональні утворення вступали з більш традиційними лініями розподілу. Так, наприклад, Болгарія з другої половини XIX ст. сприймалася Росією як ідеальний союзник – «братерська» православна країна з кириличним письмом і схожою мовою, яка перебуває на стратегічно важливому напрямку експансії (традиційна мета Росії – взяття під контроль протоки Босфор-Дарданелли). Але в обох світових війнах XX ст. Болгарія виступала як союзник Німеччини.

Уже у післявоєнний період США вдалося об'єднати в одному військово-політичному блоці НАТО традиційних антагоністів Туреччину та Грецію (хоча це й не запобігло Кіпрській кризі 1964–1974 років).

Очевидно, що саме поява цих ***«перехресних» союзів*** і ***недетермінованих зв'язків на наднаціональному рівні*** призвела до ускладнення світ-системної організації та, зокрема, до формування явища реплікантної асиметрії.

Іншим вагомим чинником її утвердження як форми відносин між суб'єктами світ-системи є ***актуалізація субнаціонального рівня самовизначення таких суб'єктів***. Однією з передумов емансипації суб'єктів субнаціонального рівня стала лібералізація норм міжнародної політики, а саме утвердження в них принципів захисту прав людини та права на самовизначення етнічних, релігійних, регіональних, культурних спільнот.

Другою передумовою став ***конфлікт між спільнотами наднаціонального та національного рівня***, в якому суб'єкти субнаціонального рівня були покликані виступити додатковим інструментом тиску на національний суверенітет. У результаті під дією таких трендів, як гасло «Європа регіонів», концепція мультикультуралізму, імператив політкоректності, уніфікація національних ідентифікаційних просторів були зупинені та почали розмиватися, що й призвело до формування субнаціонального рівня самоорганізації та ідентифікації в сучасному світі.

І якщо в країнах ліберальної демократії цей процес поки що відбувається в інерційному режимі (якщо не враховувати антимігрантські та антиісламістські інциденти в країнах ЄС і референдуми щодо незалежності Шотландії та Каталонії), то в багатьох інших точках планети субнаціональні спільноти, об'єднані на територіальній чи конфесійній основі, поводяться значно агресивніше.

Феномен «російської весни», з яким зіштовхнулася Україна у 2014 р., є саме таким прикладом переходу субнаціональної ідентичності з мирного латентного стану в модус руйнівної агресії. На цьому прикладі можна також простежити рушійні сили й механізми реалізації подібного сценарію.

Загалом логіка виникнення кризи в системі відносин, побудованій за принципом реплікантної асиметрії, охоплює низку ***мотиваційних чинників*** та ***етапів розгортання конфлікту***.

[1] Тобто цінностями, що ґрунтуються на необхідності активного втручання держави в економічне й політичне життя суспільства.

На прикладі Криму, а згодом і Донбасу виразно видно, що регіональна ідентичність детонує під дією зовнішніх чинників. Вертикальні відносини (центр-регіон, метрополія-колонія) можуть досить довго перебувати у стані латентного напруження, але якщо вже вони були стабілізовані на певних засадах співжиття, то переходять у стадію відкритого конфлікту тільки в умовах якоїсь екстраординарної ситуації. Приклади тут маємо і з давньої, і з нещодавньої історії. «Весна народів» в імперії Габсбургів була лише складовою частиною соціально-політичних змін, пов'язаних з емансипацією цілих класів та впливових соціальних груп. Російську революцію 1917 р., що призвела до появи незалежних держав, складно уявити без поразок на фронті та інституційної кризи монархії. Чеченський рух за незалежність мав своєю передумовою не лише прецедент розпаду СРСР, а й факт депортації чеченського народу.

Зовнішній чинник у відносинах реплікантної асиметрії – це майже завжди ***конфлікт суб'єктів вищого рівня***, який проектується на поведінку суб'єкта нижчого рівня. Можна сперечатися про те, що стало початком нового витка протистояння Росії із Заходом – реваншистський поворот у політиці керівництва РФ періоду 2002–2003 рр. чи кольорові революції в Грузії, Киргизстані та Україні. Але офіційно війна була оголошена Мюнхенською промовою В. Путіна 2007 р. І те, що колізії підписання Україною Угоди про Асоціацію з ЄС 2013 р. були детерміновані логікою відновлення реалій холодної війни, було природним, але не для всіх очевидним фактом.

Цікаво, що українська політична еліта й більшість українських громадян майже до самого початку кризи не усвідомлювали масштабу та гостроти протистояння. Керівництво країни практично до кінця листопада 2013 р. продовжувало торги за умови економічної інтеграції та надання кредиту від ЄС, а позитивне ставлення українців до Росії та росіян демонстрували всі соціологічні опитування[1].

Тим часом у самих росіян спостерігається погіршення ставлення до українців саме в контексті зростання ворожості до Заходу. Суспільна свідомість Росії увійшла в стан конфлікту раніше, ніж ситуація в Україні увійшла в критичну фазу. Російська інформаційно-пропагандистська машина не лише підготувала свою внутрішню аудиторію до апокаліптичного сценарію в Україні, а й виступила донором насильства (а можливо, і прямим його замовником) стосовно власне українського суспільства.

Проекція російського сприйняття дійсності в категоріях жорсткого протиставлення «свій-чужий», «наші-фашисти», «поразка-перемога» на внутрішньополітичний конфлікт в Україні дозволила вирвати цю країну з мирного існування та світоглядної інерції, що тривала до того протягом усіх 22 років незалежності. І лише на цьому етапі джерело агресії було нарешті ідентифіковано колективною свідомістю, що й сформувало потужний антиросійський тренд в українському суспільстві.

Реакція відторгнення формувалася в процесі розгортання самого конфлікту. І якщо наприкінці 2013 р. поняття європейського вибору стояло для більшості українців у контексті завдань модернізації (і не суперечило підтриманню статусу-кво у відносинах із Росією), то вже за рік воно стало синонімом війни за незалежність – війни проти Росії.

Ця війна стала новою реальністю для адептів Росії в Криму й Севастополі. Як свідчать соціологічні дослідження попереднього періоду, кількість принципових противників перебування півострова у складі України була в передкризовий період досить незначною і складала 4-5 %[2]. Утім автономістські настрої та відчуття спорідненості з Росією тут завжди були досить сильними. Тому коли Росія та Україна перебували у стані миру, Крим задовольняв статус-кво, але з початком відкритого конфлікту ідентичність проросійської частини його населення почала стрімко еволюціонувати в напрямі несумісності з визнанням української юрисдикції. Принаймні такий механізм передбачався технологією анексії Криму, реалізованою керівництвом РФ у березні 2014 р.

Нова політична суб'єктність Криму та його включення в логіку війни на боці Росії пробудили різку реакцію кримських татар. Національна громада репатріантів на цей час була уже достатньо адаптована до системи стримувань і противаг, яка сформувалася між Києвом, Сімферополем та Москвою. Конфлікт із проросійськи орієнтованими жителями Криму увійшов у латентну фазу і не мав тенденції до зростання. Але порушення статусу-кво моментально змінило мирний характер кримськотатарської присутності на півострові.

[1] *Ставлення* українців до Росії краще, ніж росіян до України – соціологи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/news/2013/04/1/6986902/

[2] *Ставлення* українців до територіального устрою країни та статусу Крима [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14083/

Вилучення України із системи реплікантної асиметрії залишив цю групу наодинці з проросійською громадою Криму і власне РФ як спадкоємницею репресивної політики СРСР та колишньої Російської імперії. Кримськотатарський елемент мобілізувався і продемонстрував ту саму реакцію відторгнення, яка перед тим спостерігалася у відносинах Росія–Захід, Україна–Росія, Крим–Україна.

Цікава закономірність простежується в еволюції найбільш показового в цій історії донецького сепаратизму. Існування самого явища донецького сепаратизму не фіксує ані політична історія незалежної України, ані вітчизняна соціологія аж до початку 2014 р. Щоправда протягом 2012-2014 рр. кількість прихильників відокремлення Донбасу від України (аналогічно й Галичини) зросла з 2 % до 8 %[1], що свідчить не про появу окремого «народу Донбасу», а про зростання політичної поляризації всередині українського суспільства та зменшення поля компромісу в умовах правління В. Януковича.

Донецький і луганський сепаратизми виникають організовано, за сценарієм, апробованим ще у 2004 р. проросійськими політиками на т.зв. з'їзді депутатів у Сєвєродонецьку. Цей сепаратизм був ні чим іншим, як формою політичного шантажу в умовах потенційної втрати цією групою влади в Києві. Але цього разу сепаратистський сценарій був підготовлений та зрежисований російською пропагандистською машиною, а представники режиму Януковича виконали в його реалізації підпорядковану роль.

Утворення псевдореспублік відбувалося на хвилі максимального емоційного збудження та відверто панічних настроїв населення, що оцінювало політичні події в Києві через призму російських телеканалів у контексті згадуваних вище смислових конструкцій «наші-фашисти» та «перемога-поразка». Вагому роль у постанні сепаратистських проектів відіграв приклад Криму, який досить легко був анексований Росією. Тож проголошення «незалежності» політичними противниками нової влади у Києві сприймалося як тимчасовий, значною мірою імітаційний акт.

За цих умов організація «ДНР», що виникла за кілька років до конфлікту як маргінальна група з кількох осіб і не мала жодного політичного представництва чи суспільної підтримки, раптом приймається як базовий політичний проект і починає формувати логіку поведінки та мислення значної частини місцевої еліти й народних мас. Організації «ЛНР» узагалі не існувало до 2014 р., а явища луганського сепаратизму соціологія ніколи не фіксувала навіть у розмірах статистичної похибки.

Отже, Донбас ніколи не був частиною системи реплікантної асиметрії, пов'язаної з відносинами Заходу, Росії та України, але ***він фактично став її елементом і замістив у цій якості Крим***. З появою цього елемента ця система знов отримала шанс відновити свою стабільність і перевести конфлікт зі стадії загострення в стадію ремісії.

За таких умов Крим, можливо, стане елементом іншої системи реплікантної асиметрії, що пов'яже в один вузол інтереси Росії, Туреччини і, скажімо, Китаю. Крім того, його поява як одного із суб'єктів Російської Федерації спричинить потенційні зрушення у відносинах Москви й Казані, Москви та Грозного.

Що стосується України, то нинішня ситуація довкола нашої країни свідчить про тенденцію до відновлення балансу інтересів між Заходом і Росією на основі їх компромісу з українського питання (ключем до розв'язання якого є статус Донбасу). Можливо, цей баланс буде відновлено після зміни керівництва РФ.

Чи існували потенційні сценарії «випадіння» України з «матрьошки», тобто її повного виходу із зони впливу Росії? Так, вони існували, але тільки в тому разі, якби Захід узяв на себе всю відповідальність за Україну – так само, як це зробила Росія у випадку «вилучення» з України Криму. Тоді ми, можливо, побачили б нову систему реплікантної асиметрії, в якій з Україною були б пов'язані США, ЄС і, напевно, якесь автономне утворення на заході нашої країни. Натомість для Росії, ймовірно, були б актуалізовані асиметричні відносини, з одного боку, з Китаєм, з іншого – з Казахстаном, а також з російськомовною автономією Північного Казахстану.

Можна дійти перших висновків стосовно ***закономірностей виникнення та еволюції явища реплікантної асиметрії***.

У сучасному світі зв'язок між т.зв. центром і периферією стає дедалі більш багатоканальним і багатовимірним, уся система еволюціонує до стану динамічного балансу, підтримання якого забезпечується дедалі більшою кількістю акторів та зростаючим розмаїттям способів їхньої взаємодії. Поміж цих способів реплікантна асиметрія є одним із найбільш дієвих та універсальних.

[1] *Ставлення* українців до територіального устрою країни та статусу Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14083/

Нинішній стан світ-системи продукує реплікантні асиметричні зв'язки як засіб її збалансування та підтримання в стані динамічної рівноваги. Ці відносини є напруженими й містять значний кризовий потенціал, однак при цьому є достатньо стійкими, оскільки функціонують на основі балансу інтересів і загроз для всіх учасників такого зв'язку.

Зростання напруження чи розрив однієї з ланок реплікантної асиметрії автоматично провокує кризу в усіх інших ланках. При цьому криза, що виникає на нижчих рівнях взаємодії (субнаціональному та національному), зазвичай легко знімається з політичного порядку денного акторами вищого рівня, якщо розрив відносин не входить до їх поточних намірів (як приклад – розв'язання кримської кризи 1995 р.). Натомість нижчі рівні фактично не мають альтернативи, щоб протистояти кризовому сценарію, якщо відповідний розрив намітився на вищих рівнях.

Криза в системі відносин за принципом реплікантної асиметрії може розвиватися за трьома сценаріями: а) повернення до статусу-кво; б) випадіння однієї з ланок реплікантної асиметрії; в) розпад усієї системи відносин.

Сценарії розташовані за ступенем імовірності. Більшість криз закінчуються саме відновленням статусу-кво (приклад – українсько-російські відносини періоду 2005-2013 рр.). У разі якщо один з елементів системи «випадає», то його місце посідає інший елемент, який досі не мав відповідної суб'єктності або мав відмінне позиціонування (приклади – Донбас замість Криму, Гагаузія замість Придністров'я). Приклади повного розпаду ланцюжка реплікантної асиметрії трапляються в сучасному світі досить рідко й бувають пов'язані з наслідками масштабних конфліктів або інших цивілізаційних змін (наприклад, Центральна Європа післявоєнного періоду, постколоніальна Західна Африка тощо).

Явище реплікантної асиметрії необхідно вивчати в контексті безпекових студій як один із ключових чинників стабільності міжнародної системи. Значний інтерес цей феномен становить також у контексті вивчення світ-системних зв'язків і динамічних чинників глобальної політики.

УДК 339.923:713:327.5.061.1ЄС(470+571)+(477)

IMPLICATIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN CONFLICT FOR THE EU AS A „EUROPEAN PROJECT“

A. Duleba

The aim of this article is to expose a *European nature* of the Russian-Ukrainian conflict, which does have direct consequences for the future of the EU as an arch of the European integration project. In this article we argue that what is still called within the EU discourse a 'Ukrainian crisis' is not an ad hoc episode somewhere far away in Eastern Europe, which will cease rather sooner than later and the EU will again re-establish pragmatic and 'business as usual' deal with Putin's Russia. We argue that, first, 'Ukrainian crisis' has turned into 'Russian-Ukrainian one' when Russia started to occupy Crimea at the end of February 2014, and second, it has an epochal meaning, which challenges capacities of the European communities/EU to act as a *transformative and integrative actor* in Europe, capacities that the EC/EU has been developing starting from the late 1970s. The current Russian-Ukrainian crisis marks three decades of the European integration project based on the EC/EU and brings fundamental question about its future. The latter will depend on the way the EU copes and will be coping with an *external* Russian-Ukrainian crisis as it will have profound impacts on its both own *internal* structure and a future role in European affairs.

The European communities (and the EU since 1993) played a crucial role in transforming, first, fascist regimes in Southern Europe in the 1980s, and second, communist regimes in Central Europe in the 1990s. It was the EU who brought the Western Balkan countries to peace and stability by providing them with European integration perspective after the 8-year war in 1990s. The fundament of the EU transformative capacity and the core element of its external action towards authoritarian regimes in its European neighbourhood over the last three decades has been the two-dimensional contractual deal which facilitated, first, democratic transformation of their institutions, and second, access to the EC/EU single market. The last three decades proved that the EU's best foreign policy has been its enlargement. The former EU enlargement commissioner Olli Rehn grasped this role of the EU in European affairs as follows: „Enlargement has proven to be one of the most important instruments for European security. It reflects the essence of the EU as a civilian power, extending the area of peace and prosperity, liberty and democracy. The EU has achieved far more through its gravitational pull than it could ever have done with a stick or a sword.“[1]

The Association Agreements with Deep and Comprehensive Free Trade Area (AA/DCFTA) component the EU offered in 2008 to its six East European neighbours, including Ukraine, are of the same *European integration* nature even if they do not include a formal provision on political membership. They do embrace economic integration of Eastern partner countries and their full access to common integrated space of the four European freedoms. AA/DCFTAs fully correspond with the logic and nature of the EU enlargement policy developed within the last three decades. However, in Ukraine in 2014 it happened for the first time since the late 1970s that the EU and its transformative policy via expansion of its institutions and market opening to non-EU European countries has been confronted by the use of military force from side of the third country. Therefore, the Russian-Ukrainian crisis, which started by Russian occupation of Ukrainian Crimea at the end of February 2014, does have an epochal

Duleba Alexander – director of the Research Centre of the Slovak Foreign Policy Association

[1] O. Rehn, „Enlargement as an instrument of the EU's soft power“, *European Commission*: SPEECH/07/642, 19 October 2007. Available online: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-07-642_en.pdf?locale=en%3E.

meaning not only for the direct actors of the conflict, i.e. Russia and Ukraine, but also for the EU as an actor in Europe and its capacity to deliver to European integration in the future. Should Russia be successful in stopping the EU to achieve in Ukraine what it did in Greece or Portugal in the 1980s, Slovakia and Poland in the 1990s, Bulgaria or Croatia in the 2010s, it might undermine not only external capacity of the EU to act in Europe but also the EU as European integration project as such.

However, a number of EU leaders, politicians and experts, including three V4 Prime Ministers, deeply underestimate the nature of the Russian-Ukrainian conflict. They prefer just to save jobs for their citizens and see the EU economic sanctions against Russia as baseless and crazy.[2] In other words, they do believe that what happened in Crimea in 2014 and what is still happening in Donbas is a local or domestic Ukrainian crisis, which does not matter so much for the EU and there is no need to pay price for it. If such thinking becomes a shaper of the EU policy towards Eastern Partnership countries and Russia in months to come it will cost the EU taxpayers much more than consequences of economic sanctions against Russia. Starting from Russia's annexation of Crimea at the end of February 2014, Ukrainian crisis turned into full-fledged European crisis. The EU cannot escape the crisis as it affects core principles of its functioning and capacity to act as an actor in Europe. It has to face it.

The aim of this article is to outline consequences of the recent crisis in Eastern Europe for the EU as an international actor in Europe, including for further development of the Eastern Partnership as a policy framework of the EU for its relations with six East European neighbours.[3] In a narrow sense, this article focuses on the consequences this crisis has on the EU policy towards Georgia, Moldova and Ukraine, the only Eastern partner countries that are in capacity to engage with the EU in implementation of AA/DCFTAs. The AA/DCFTA does represent the core of the Eastern Partnership offer as its implementation means economic integration of a given partner country into the single market of the EU.[4]

Together with the first cease-fire agreement between Ukraine and Donbass separatists under the supervision of Russia and the OSCE in Minsk on September 5, 2014,[5] the EU and Ukraine agreed with Russia's demand that, first, they will postpone implementation of the DCFTA part of Ukrainian AA in one year (till December 31, 2015); and second, they agreed to create trilateral EU – Ukraine – Russia format for talks on Ukrainian AA.[6] This has created a precedent that might have direct implications also for the EU relations with Georgia and Moldova. In other words, the following are key questions for the Eastern Partnership raised by the recent crisis:

1. Can Russia stop the implementation of association agreements within Eastern Partnership by the use of military force (?); and

2. What are options for the EU response (?).

So far the EU responded on Russia's military aggression against Ukraine by introduction of sanctions on selected individuals and organizations responsible for undermining territorial integrity of Ukraine as well as by the adoption of sectorial economic sanctions (restrictions in the field of foreign trade in oil and natural gas production and double-use technologies, limitation of access for the Russian banks and major companies co-owned by Russian government to the European financial and capital market).[7] The open question remains if and what else might

[2] For respective statement of the Slovak Prime Minister Robert Fico see: „Slovakia nurtures special ties to Russia, despite EU sanctions". *Reuters*, 22 May 2014. Available online: http://uk.reuters.com/article/2014/05/22/ukraine-crisis-slovakia-idUKL6N0O847Y20140522.

[3] The arguments presented by author in this article concerning the interpretation of a nature of the recent Russian-Ukrainian crisis and its implications for the EU, including the Eastern Partnership as the EU framework policy towards the six East European countries, have been discussed at the conference *East European crisis: scenarios and EU response* organized by the Research Center of the Slovak Foreign Policy Association in Bratislava on October 27, 2014, http://www.sfpa.sk/en/podujatia/odborne-podujatia/1145. This article also draws from the author's essay: Russian-Ukrainian crisis: what next for the Eastern Partnership. In: *International Issues & Slovak Foreign Policy Affairs*, Vol. XXIII, No.3–4, 2014, pp. 57–70.

[4] The European Commission has outlined the nature of a Deep and Comprehensive Free Trade Agreement in its Communications on „Strengthening the ENP" of 4 December 2006 – COM (2006) 726, „A Strong ENP" of 5 December 2007 – COM (2007) 774, and, in particular, in its non-paper on the „ENP – a path towards further economic integration". Available online: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/non-paper_economic-integration_en.pdf.

[5] „Protocol on the results of consultations of the Trilateral Contact Group, signed in Minsk, 5 September 2014", OSCE. Available online: http://www.osce.org/home/123257.

[6] U. Speck, „Postponing the Trade Agreement with Ukraine: Bad Move, EU", *Carnegie Europe*, September 30, 2014. Available online: http://carnegieeurope.eu/publications/?fa=56795.

[7] For a detail info about the respective EU sanctions, see – „EU sanctions against Russia over Ukraine crisis", *European Union Newsroom*. Available online: http://europa.eu/newsroom/highlights/special-coverage/eu_sanctions/index_en.htm.

be changed in the present EU's policy towards Russia and how that might affect existing shape of the Eastern Partnership.

In order to identify possible moves in the EU policy towards Eastern Europe in the context of the current Russian – Ukrainian crisis, there is a need, first, to identify nature of this crisis from the EU perspective; and second, to explore why and how this crisis matters to the EU. Of course, there are differences between political elites of the EU member states when it comes to their perception and understanding of the current Russo – Ukrainian crisis.[8] As always when the EU is being confronted with external challenges it takes some time for it to form a critical mass of the member states that come to common understanding of what is at the stake and how to face the problem. But that's exactly about what the EU is and how it works.

1. Russian-Ukrainian conflict from the European integration perspective

We argue in this article that the recent Russian – Ukrainian conflict of 2014 and the Russian – Georgian conflict of 2008 are not accidental and short term episodes. They are necessary and objective outcomes displaying long term development trends in and/or of Europe after the end of bipolar conflict. The contexts of the both above conflicts should be learned and taken into account when thinking about possible further moves in the EU Eastern policy, including future of the Eastern Partnership. If one looks back what happened over the last two decades in Europe one can see completely different integration dynamics in its Western and Eastern parts.

The collapse of the communist block helped to deepen the integration process in the Western part of Europe and it also pushed the EU to be more engaged in its neighbourhood. The former Yugoslav republics do look up to the EU as a source of stability, modernization know-how and, of course, a trade partner. Although we have seen several setbacks in their reform processes, including problems in following their EU course, they are clearly not trying to become a part of the Russian Federation. Compared to 15 in 2003, today the EU has 28 members. The successful model of integration of Greece, Spain and Portugal in the 1980s – that helped them to overcome their fascist heritage – has pressed the EU to open the perspective of enlargement also to the former communist countries (Copenhagen summit, 1993). The preparations for the „grand enlargement" to the East (2004–2007) spilled over into the EC/EU internal agenda and pushed it for further institutional reform process since the beginning of the 1990s. The acceptance of poor and institutionally underdeveloped countries of Southern Europe in the 1980s pushed the EC/EU to develop internal cohesion policy. Coping with the war in the Western Balkans in the 1990s pressed the EU to develop its capacities in the field of external action. Grand enlargement, which included former communist countries of Central Europe, Cyprus and Malta led to further deepening of the EU integration. The *Lisbon Treaty* (2009) and/or the institutional design of the present EU with a qualified majority as a rule for decision-making in its crucial internal policies would hardly become a reality without still continuing fragmentation of the Eastern part of Europe after the collapse of the communist bloc.[9]

In the end, looking back from the 30 years perspective, the EU is the guarantor of peace and stability in the Western Balkans preparing former Yugoslav republics for their accession. It deepened its integration through the amendments of its basic treaties. The European Communities turned into the European Union after the adoption of the Maastricht Treaty in 1993. The Schengen acquis became part of the EU basic treaty in 1999. The Euro as a common currency started to be operational in 2002. And finally, the Lisbon Treaty with significant institutional changes entered into force in 2009. The EU managed successfully the „grand enlargement" in 2004 by including eight former Eastern bloc countries together with Cyprus and Malta, which was followed by the accession of Bulgaria and Romania in 2007, and Croatia in 2013. The fact is that the number of member states almost doubled over last decade.[10] And finally, in 2009 the EU made an offer to six former post-Soviet countries to deepen and to expand cooperation within the Eastern Partnership initiative, including their economic integration through the implementation of AA/DCFTAs.[11]

Let us summarize the integration dynamics in the Western part of Europe during the last three decades. European communities launched its cohesion policy in the second half of 1980s. European communities changed into the European

[8] P. Shakarian, „Sanctions against Russia are dividing Europe more than you think", *Russia Direct*, September 22, 2014. Available online: http://www.russia-direct.org/opinion/sanctions-against-russia-are-dividing-europe-more-you-think.

[9] For further reading, see R. Bideleux, R. Taylor (ed.), *European Integration and Disintegration: East and West*. Routledge, 1996.

[10] For further reading, see E. Bomberg, J. Peterson and R. Corbett, *The European Union. How does it work?* Oxford University Press, 2012.

[11] „Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit. Prague, 7 May 2009", 8435/09 (Presse 78), Council of the European Union, Brussels, 7 May 2009. Available online: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/er/107589.pdf.

Union as we know it today in 1993. EU, in fact, is 22, not 63 years old! Schengen functions since 1999 (16 years!), Euro as a common currency is in the cash flow since 2002 (13 years!). Before 2004, EU had 15 members, but in last 10 years the number of the member countries almost doubled to the current 28 (!). EU was not an actor of the crisis of Yugoslavia in the 1990s, because it has not existed in the current shape yet. The Yugoslav war began in 1991 while the Maastricht Treaty which transformed European Communities with no common foreign policy into the European Union with Common Foreign and Security Policy entered into force in 1993. However, without a modernization offer of the EU and the European perspective, the Western Balkans would continue to be a „barrel of the gun-powder." We can criticize the EU rightly for many things; however, the EU stays to be a unique project in all known history of the international relations. The fact that Malta with its 400,000 citizens has the equal voting rights as the 80 million Germany in decision-making about the legislation and the policies of the EU is absolutely unique fact, which cannot be found anywhere in the world and it has never before existed in the history. EU 2015 is qualitatively different project than – internally and externally – then the European Communities were before 1993. The integration dynamics of the EU over more than last two decades should be considered seriously in order to understand, first, why the EU offered Eastern partners political association and economic integration in 2009, and second, what might be the EU response on the current Russo-Ukrainian crisis.

In the Eastern part of Europe we got a completely different picture. None of the integration initiatives aimed at bringing things in order within the former Soviet Union and/or a group of former Soviet countries over the last two decades might be labelled a successful project.[12] Disintegrated Soviet Union was supposed to be replaced by the Community of the Independent States, emergence of which was initiated by the then leaders of Russia, Ukraine and Belarus in December 1991. Today hardly someone recognizes the shortcut CIS. Russia and Belarus have tried to renew a common federal state since 1994. Today only the Russian and Belorussian experts remember that project. Yeltsin's Russia was not able to bring into existence any successful integration project in the post-Soviet area. Putin's Russia in 2004 managed to came to conflict with the largest ally of Russia – Lukashenka's Belarus, the same country with which Yeltsin wanted to create a federation. When we speak about the gas crisis today, let's not forget that it was Belarus who was a first country, which faced closing down supplies of natural gas from Russia in 2004 and repeatedly in 2007 and 2010.[13] First gas war between Russia and Ukraine happened in 2006 and repeatedly in 2009. On the territory of former Soviet republics, Russia used military force during civil war in Georgia in 1991 and in Moldova in 1992.[14] Russia used her military power also later in August 2008 in Georgia and in 2014 and currently against Ukraine, but this time also with annexation of part of Ukrainian territory. We don't even mention trade wars of Russia with Belarus, Georgia, Moldova and Ukraine as well as with other post-Soviet countries as they would take too much space to count them all.[15]

Despite of the fact that Presidents of Belarus and Kazakhstan signed agreement on foundation of the Eurasian Union in May 2014[16] – both of them from their own reasons – nothing changes the fact that in the last more than 20 years Russia was not able to offer to post-Soviet neighbours constructive agenda, normal and long-term cooperation based on the principle of equality in bilateral relations. To search for the Maltese – German example of equal status cooperation in the post-Soviet space over last 20 years would be useless activity. And this is the substantial difference between where the Western Europe is today, and where the post-Soviet space is. Deepening and widening of integration in the Western part of Europe versus continuing fragmentation in its Eastern part are main trends that are shaping pan-European agenda, including EU – Russia relations since the end of the cold war.

Comparison of the dynamics of the European integration based on the EU project and the integration attempts of the „Russian world" in the post-Soviet area in last 20 years speaks for itself. Two different European worlds had to meet one day. Exactly this building of two different European worlds clashed in Ukraine in years 2013 and 2014.

[12] O. Sushko, „The dark side of integration: Ambitions of domination in Russia's backyard", *The Washington Quarterly*, Vol. 27, Issue 2, 2004, pp. 119–131.

[13] G. Caldioli, „Belarus – Russia Energy Disputes – Political and Economic Comparative Analysis", *PECOB's Energy Policy Studies*, University of Bologna, 2011.

[14] For more see A. Mцrike, „The military as a political actor in Russia: The cases of Moldova and Georgia", *The International Spectator: Italian Journal of International Affairs*, Vol. 33, Issue 3, 1998, pp. 119–131.

[15] For further reading see B. Nygren, *The Rebuilding of Greater Russia. Putin's foreign policy towards CIS countries.* Routledge, 2008; A. Wilson and N. Popescu, „Russian and European Neighbourhood Policies Compared", *Southeast European and Black See Studies*, Vol. 9, No 3, September 2009, 317–331, etc.

[16] N. Gvosdev, „Russia's Eurasian Union: Part of a Master Plan", *The National Interest*, June 7, 2014. Available online: http://nationalinterest.org/feature/russias-eurasian-union-part-master-plan-10619.

We are wrong if we speak about the „Ukrainian crisis," which presents barely accidental episode. This crisis has systemic whole-European character and it represents a confrontation of the two European worlds as they have been developing and formed in the last two decades. As the effort to reach their co-living was not successful and there is only one Europe in physical terms, confrontation had to happen sooner or later.

There are many myths about the EU approach to post-Soviet Russia. What is – from today's perception of the recent Russian-Ukrainian crisis as from 2014 – rarely known is that a decade ago there was a serious effort to establish a systemic dialogue and intense cooperation between the EU and Russia. This effort was called 'Common Spaces' and ran in the years of 2003–2006.[17] The idea of the Common Economic Space was that the EU and Russia will achieve the creation of a free trade zone within 15 years. But Russia decided to depart from the free trade deal with the EU by the end of 2006. This happened due to several reasons. Russia did not like colour revolutions in Eastern Europe whereas the most of the EU member states leaders met them with sympathy. The EU did not accept Russian request for a privileged status of Gazprom on the EU's gas markets. And of course – the then European friends of President Putin French President Chirac and German Chancellor Schrцder lost their political positions in their home countries.[18] Again, it has to be stressed that the EU's offer to post-Soviet countries under the Eastern Partnership included AA/DCFTA in 2008 also because of Russia's decision to depart de facto from the free trade deal with the EU by the end of 2006. Russia has been given an offer to join the European integration process (2003) before the EU approached with similar offer Ukraine and Eastern partner countries (2008). However, in his speech at the Munich security forum in February 2007 President Putin communicated his main message to European leaders as follows: we'll challenge the European system if it does not accept a privileged position of Russia (what in Russian understanding means an „equal" position).[19] Soon after Russia has showed it in Georgia in August 2008 how she will be challenging the European system. Let us emphasize again that the EU offered free-trade deal to Russia already in 2003, far before it offered the similar deal to other post-Soviet states.

EU didn't respond by sanctions against Russia in case of Georgian crisis in 2008. However, it responded by a decision to offer to the countries of the Eastern Partnership opportunity to sign the Association Agreements with DCFTA, which included provisions for their economic, however, not political integration.[20] European Union didn't have other choice, it had to respond somehow. In other words it responded to Russian tanks in Georgia in 2008 by a policy, which facilitates exporting of its legislation to the post-Soviet space. Conflict started in Georgia in 2008, and it continued in Ukraine in 2013 and afterwards. Long before mass protests in Ukraine started (November 2013) because of the then Yanukovych Government's refusal to sign association agreement with the EU, Russia imposed the commercial sanctions on Ukraine (summer 2013) in order to force that time President of Ukraine to step away from the signature of the agreement with the EU.[21] It happened after diplomatic messages from the EU capitals started to signal (in June 2013) that imprisonment of former Prime Minister of Ukraine Yulia Tymoshenko might not prevent signing of the association agreement with Ukraine at the summit of the Eastern Partnership in Vilnius in November 2013.[22]

A conflict „Russian tanks" vs. „European legislation" has started in Eastern Europe after Russian – Georgian war in August 2008, long before the Ukrainian events started in 2013. This conflict does have an objective and unavoidable nature as it mirrors more than 20 years long development integration versus disintegration trends in two parts of post-cold war Europe.

---

[17] See A. Duleba (ed) *Searching for New Momentum in EU-Russia Relations. Agenda, Tools and Institutions.* Bratislava: Research Center of the Slovak Foreign Policy Association, 2009.

[18] For analysis see D. Trenin, „Russia Leaves the West", *Foreign Affairs*, Vol. 87, No 4, July-August 2006, pp. 87–92.

[19] „Speech and the Following Discussion at the Munich Conference on Security Policy, February 10, 2007, Munich", *President of Russia.* Available online: http://archive.kremlin.ru/eng/speeches/2007/02/10/0138_type82912type82914type82917type84779_118123.shtml.

[20] „Extraordinary European Council, Brussels, 1 September 2008. Conclusions", Council of the European Union, Brussels, 6 October 2008. Available online: http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/102545.pdf.

[21] R. Olearchyk, „Russia accused of triggering trade war with Ukraine", *Financial Times*, August 15, 2013. Available online: http://www.ft.com/intl/cms/s/0/99068c0e-0595-11e3-8ed5-00144feab7de.html#axzz3Re0Z6Oym.

[22] Y. Mostovaya, T. Silina, „Russkiy plan, osmyslennyy i besposhchadnyy", *Zerkalo nedeli*, August 16, 2013. Available online: http://gazeta.zn.ua/internal/russkiy-plan-osmyslennyy-i-besposchadnyy-_.html; „O komplekse mer po vovlecheniyu Ukrainy v yevraziyskiy integratsionnyy process", Ibid. Available online: http://gazeta.zn.ua/internal/o-komplekse-mer-po-vovlecheniyu-ukrainy-v-evraziyskiy-integracionnyy-process-_.html.

2. Understanding the way the EU deals with the conflict

In the end, regardless of all difficulties, including lack of flexibility when it comes to decision-making in the field of external relations, which is based on the consensus of 28 member states, the EU became the agenda-setter in Europe, including in its Eastern part. What the EU did for the Western Balkans within the last two decades made it the key international actor in/for Europe. The Western Balkans case illustrates the very nature of the EU as international actor as such. It is not number of tanks and military aircrafts what measures the strength of the EU in European affairs. It is a modernization offer to neighbouring countries and access to the EU market what makes the EU the strongest foreign policy actor in Europe.[23]

Before the Russian – Georgian crisis in 2008 the string of countries between EU and Russia could hardly hope for anything distantly similar to what the Western Balkans had achieved. Russia's military intervention in Georgia in 2008 came as a shock for the EU leaders. The military operation lasted only few days and the result was Russia's recognition of South Ossetia and Abkhazia. The EU did not apply sanctions on Russia. Instead it revamped its Eastern policy. In September 2008 the EU member states authorized the European Commission to elaborate new ambitious offer for Georgia but also for Armenia, Azerbaijan, Belarus, Moldova and Ukraine.[24]

In December 2008 the European Commission proposed launch of the Eastern Partnership, which among many other new programs and tools aimed at expanding the EU cooperation with Eastern Europe included a possibility for them to conclude AA/DCFTA (further as agreement).[25] Let us recall that an essence of this proposal was on table already in March 2008 when it was presented to the rest of EU members by foreign ministers of Sweden Carl Bildt and Poland Radek Sikorski.[26] At that time before the Georgia crisis their aim was to balance an initiative of the then French President Nicolas Sarkozy to launch the Union for Mediterranean during the French Presidency in the EU Council in 2008. In other words: they tried to make sure that Eastern Europe is not lost from the EU policymaking. It is questionable whether Eastern Partnership with its offer for deeper integration with the EU would have ever seen the world had it not been for Russia's intervention in Georgia in August 2008.

The association agreements offered to Eastern partners mean that they will adopt about 95 per cent of the EU economic and trade related legislation and commit to respecting democratic rules and political freedoms.[27] Successful legal harmonization under AA/DCFA will in fact make them a part of the EU single market. Association Agreement with Eastern partner countries has been designed following the model of the European Economic Agreement (EEA) the EU has concluded with Norway, Island and Lichtenstein, e.g. the signatory countries are not member states, nevertheless they are part of the EU single market.

In June 2013 strong signals from the EU capitals came that association agreement with Ukraine could be signed at the Vilnius summit in November 2013 despite of continuing misunderstandings with Yanukovych government concerning imprisonment of former Prime Minister Yulia Tymoshenko.[28] Russia was shocked as it thought neither Ukraine nor Georgia or Moldova would be ever ready to conclude the agreement with the EU. Moscow responded by imposing trade sanctions against Ukraine in August 2013 with the aim to persuade the then President Yanukovych that signing the agreement with the EU is not a good idea.[29] In November 2013 President Putin agreed to provide 15 billion USD loan and

[23] For an overview of the existing theoretical conceptualizations of the EU as international actor, including the EU capacity to project its power in external relations (as a civilian power, normative power, and/or market power) see Ch. Hill and M. Smith (ed.), *International Relations and the European Union*. Oxford University Press, 2008, 2011.

[24] „Extraordinary European Council, Brussels, 1 September 2008. Conclusions", op. cit.

[25] „Communication from the Commission to the European Parliament and the Council. Eastern Partnership", COM (2008) 823 final, Commission of the European Communities, Brussels, December 3, 2008. Available online: http://eeas.europa.eu/eastern/docs/com08_823_en.pdf.

[26] „Polish-Swedish Proposal, Eastern Partnership, 23 May 2008". Available online: http://www.msz.gov.pl/Polish-Swedish,Proposal,19911.html.

[27] Author's interview with the representatives of the DG Trade of the European Commission who were part of the EU negotiating team for the talks on AA/DCFTA with Ukraine. Interview has been done in Brussels on December 5, 2012. For analysis see A. Duleba, V. Benč, V. Bilčик, *Policy Impact of the Eastern Partnership on Ukraine. Trade,energy,and visa dialogue*. Bratislava: Research Center of the Slovak Foreign Policy Association, 2012. Available online: http://www.sfpa.sk/dokumenty/publikacie/372.

[28] See Y. Mostovaya, T. Silina, „Russkiy plan, osmyslennyy i besposhchadnyy", op. cit.

[29] „Ukraine and Russia. Trading Insults", *Financial Times*, August 24, 2013. Available online: http://www.economist.com/news/europe/21583998-trade-war-sputters-tussle-over-ukraines-future-intensifies-trading-insults.

to lower gas prices to Yanukovych government if he decides not to sign the agreement.[30] Finally, Russia started military invasion to Crimea at the end of February 2014 a couple of days after Yanukovych was overthrown by the Maydan revolution. Let's remember that protests in Ukraine started in November 2013 because then Ukrainian leaders decided not to sign the agreement with the EU.[31] Russia has shown she is ready to apply any means she has in order to stop the economic integration of Ukraine with the EU.

EU Prime Ministers, including those who are against EU sanctions on Russia adopted in the context of the recent conflict, repeat that they want just one main thing: more jobs for their voters. More jobs are possible if we have more trade and investment. It might happen that Prime Minister of Portugal could fully disagree with Prime Minister of Poland when it comes to evaluation of various political aspects of the EU relations with Russia or Ukraine and vice versa when it comes evaluation of the EU interest in Northern Africa. However, Prime Minister of Portugal and Prime Minister of Poland agree that if there is any possibility in the EU external relations with third countries for a contractual deal which facilitates expansion of single market of the EU, e.g. brings more trade, investments and jobs, it is a good deal. In other words, the offer to Eastern Europe was made with a perspective that the deal is a win-win and would benefit everyone.

Prime ministers of all member states agreed that Eastern Europe should be offered association agreements with DCFTA. There are always groups of member states, which securitize that or other issue in international relations trying to get it on the common EU agenda. However, the practice of the EU decision-making in the field of external relations shows that more successful are those members who manage to connect a given securitized issue with economic benefits for all member states. Therefore it often happens that expansion of single market becomes the key common ground for finding consensus among the member states in the field of the EU external relations. One can like or dislike the way the member states make decisions in the field of the EU foreign policy; nevertheless that's the reality of the EU internal decision-making process.

The EU looks like a heavy-footed elephant on international scene that might be characterized as follows: it takes too much time for him to start to move, however if it starts to move it is very difficult to stop him.[32] The EU responded on Russian tanks in Georgia in 2008 by a consensual decision to expand single market to the post-Soviet area. In other words, the EU elephant decided to move to post-Soviet area after war in Georgia. And that's why the EU is a direct part of the Russian-Ukrainian conflict and should adjust both its institutions and policies to approach the problem. Definitely, it will take some time for it, but no doubt there is a high probability it will happen the same way as it has been happening over the last three decades.

3. Thinking about the upgrade of the Eastern Partnership after Riga

The main outcome of the fourth Eastern Partnership summit held in Riga on 21–22 May 2015 is that it reconfirmed the EU commitments to the basic goals of the Eastern Partnership and highlighted a priority to the EU relations with Georgia, Moldova, and Ukraine, e.g. the partner countries that are both willing and ready to continue in their European integration tracks through the implementation of AA/DCFTAs. After Riga, there is a clear differentiation between the associated partner countries (Georgia, Moldova, and Ukraine) and the non-associated ones (Armenia, Azerbaijan, and Belarus).[33] However, there is a need in further upgrade of the Eastern Partnership that should be approached as the core component of the wider EU strategy on Eastern Europe.

The only track along which one can seek for an effective EU policy, including possible upgrade of the Eastern Partnership as the consequence of the Russo – Ukrainian crisis, is the expansion of the single market and in the end the enlargement of the common area of four fundamental European freedoms. The EU cannot resign on what it is and the way it has been dealing with European crises in the past as well as delivering to European integration process for more than last three decades. Definitely the EU cannot stop its enlargement policy towards those East European nations

[30] „Ukraine suspends talks on EU trade pact as Putin wins tug of war", *The Guardian*, November 21, 2013. Available online: http://www.theguardian.com/world/2013/nov/21/ukraine-suspends-preparations-eu-trade-pact.

[31] „Ukraine's revolution and Russia's occupation of Crimea: hoe we got here", *The Guardian*, March 5, 2014. Available online: http://www.theguardian.com/world/2014/mar/05/ukraine-russia-explainer.

[32] Author's inspiration by a metaphor of „the EU as elephant on international scene" comes from the writing by M. Emerson with N. Tocci, M. Vahl and N. Whyte, *The Elephant and the Bear. The European Union,Russia and Their Near Abroads*. Brussels: Centre for European Policy, 2001. Available online: http://aei.pitt.edu/32565/1/4._The_Elephant_and_the_Bear.pdf.

[33] „Joint Declaration of the Eastern Partnership Summit (Riga, 21–22 May 2015)", *European Union External Action*, 22 May 2015. Available online: http://eeas.europa.eu/eastern/docs/index_en.htm.

which are willing to join the project. The only force which can stop the enlargement of the EU in Eastern Europe might be incapacity of societies of partner countries to accept necessary and painful reforms and/or in other words the failure of their political elites. Absolutely, it is not Russian tanks. Prospects for the upgrade of the Eastern Partnership should be identified in the same way as it has been done in the past via resetting contractual arrangement or set of arrangements with Eastern neighbours that will facilitate the expansion of the EU single market in Eastern Europe.

When it comes to tactics the key issue that should be discussed in the EU capitals is member states' standing on trilateral talks with Russia and Ukraine over Ukrainian AA/DCFTA. First, the EU and Ukraine should not resign on the substance of the association agreement or accept any change of any agreed provision of the AA/DCFTA. The EU cannot afford any deal with Russia at the expense of the state sovereignty of partner countries. This should be the clear redline for the EU diplomacy. The political part of AA should not become a subject to any trilateral talks. What might be discussed and eventually adjusted is a prolongation of transitional periods in case of selected trade commodities included into DCFTA should Russia have reasonable trade, social and/or economy based arguments. Sanctions on Russia should continue unless the solutions for Donbass and Crimea acceptable for Ukraine are found. The EU could recognize Crimea as part of Russia only on the proviso that Ukraine does it first. Nevertheless the EU should consider an option for promoting talks between Russia and Ukraine on resolving technical infrastructural problems of people living in Crimea having in mind that electricity, natural gas and water supply of peninsula completely depends on Ukraine and its resources, and second, that Russia should compensate both moral and material loss of Ukrainian state, nationals and companies in Crimea. Return to relations with Russia a la business as usual shall not be possible unless Russia stops her military aggression and/or threatening by military means to Eastern partner countries.

Second, the challenging task for the EU diplomacy is to use trilateral talks with the aim to bring more realistic perspective for a launch of free trade area (FTA) talks with Russia/Eurasian Union. The task should be two-tiered, e.g. the EU has to be able not only to sustain association agreement with Ukraine, but also to motivate Russia to engage with the EU on FTA deal. The EU can do everything, but to behave against its nature, in other words, it should come up with a positive agenda offer to Russia, however, exclusively within prospects of moving Russia closer to the contract with the EU that might facilitate expansion of the EU single market.

The test case for eventual contractual FTA deal with Russia/Eurasian Union might be a new EU agreement with Armenia, which failed to resist on Russia's pressure and has decided to depart from the AA/DCFTA deal with the EU. Trade part of a new EU-Armenia agreement should be drafted considering Armenia's membership in the Eurasian Union; however, it should facilitate as much of the free trade between Armenia and the EU as possible. In addition, the EU should invite non-associated partner countries, e.g. Armenia, Azerbaijan and Belarus, to engage in sectorial cooperation following a model of ENP Plus tools as proposed by Germany on the eve of its Council's Presidency in 2007, including prospects for conclusion of sectorial agreements that would facilitate integration of the non-associated partner countries into given sectorial parts of the single area of four basic freedoms of the EU.[34]

When it comes to associated Eastern partners (Ukraine, Moldova and Georgia) the main task concerning the AA/DCFTA should be twofold: first, to upgrade the agreement with an offer of European perspective for Ukraine, Moldova and Georgia that is the partner countries implementing their association agreements, and second, to focus on the implementation of the agreements, including more robust assistance funding following at least model of the PHARE program offered to Visegrad countries in the 1990s. There is still a room for institutional upgrade of the association agreements with associated partners following the EFTA and EEA type of agreement the EU concluded with Island, Norway, Lichtenstein, and Swiss.

The type of the association agreement the EU has offered to partner countries under the Eastern Partnership (EaP) is the third most ambitious type of a contractual relation between the EU and third countries in terms of the degree of their economic integration via accession to the EU single market following the European Free Trade Area (EFTA) and European Economic Area (EEA) agreements. However, there is one important difference between the EFTA and EEA agreements on the one hand and the EaP association agreements on the other hand, a difference which has to do with the access to EU institutions. Even though the EFTA and EAA countries (Iceland, Lichtenstein, Norway, and Swiss) are not the EU members they have a

[34]For analysis of the ENP Plus proposal see A. Duleba, L. Najšlová, V. Benč, V. Bilčнk, *The Reform of the European Neighbourhood Policy. Tools,Institutions and Regional Dimension.* Bratislava: Research Center of the Slovak Foreign Policy Association, 2008. Available online: http://www.sfpa.sk/dokumenty/publikacie/217.

right to participate in the process of formation of the new EU trade related acquis in the status of observers at the level of expert working groups of the Council. Similar institutional mechanism might be included also into EaP agreements once the partner countries achieve sufficient levels of implementation of the AA/DCFTA. Offering an observer status to Ukraine, Moldova, and Georgia in the working groups of the Council of the EU would be an important upgrade of the existing institutional setting of their relations with the EU.

Furthermore, the EU should consider a combination of AA/DCFTA with an option for concluding sectorial agreements should Ukraine or any other willing associated partner country be ready to go faster with harmonization with EU acquis in a given sectorial policy. The full implementation of AA/DCFTA will take rather a longer time period for EaP countries than it did in case of the Visegrad countries, e.g. seven to eight years. If realistically it will take around ten years what is too long period of time. It would be a strategic mistake of the EU not to strengthen its contractual relations with partners in the meantime via sectorial contracts aiming at achieving the main goal, e.g. the implementation of comprehensive AA/DCFTA. Should Ukraine be ready to go faster in harmonization with the EU acquis in a given sectorial area it should be offered a sectorial agreement before the completion of the AA/DCFTA. In the end all such sectorial agreements will become a part of the AA/DCFTA.

And finally, the EU should upgrade the Eastern Partnership by adding a missing security component even if not in military terms. First, it should expand the Energy Union it started to develop in 2015 with the aim to strengthen its energy security vis-a-vis by involving Ukraine and Moldova that joined the European Energy Community. Second element of a security component of the Eastern Partnership might include protection of state borders of the association partner countries as a part of promotion of their territorial integrity and state sovereignty. Anyway the EU has to come into terms of understanding that Eastern Partnership should be much more policy driven process than just purely technocratic exercising in the field of harmonization with the acquis communautaire.

The capacity of the EU to sustain its nature as the European integration project is being tested by the Russian-Ukrainian conflict. The current crisis definitely poses the question about how Europe will look like in 20 years to come but also the question about a sense of what the EU has achieved within the last three decades. There is too much at the stake.

References

1. R. Bideleux, R. Taylor (ed.), *European Integration and Disintegration: East and West*. Routledge, 1996.
2. E. Bomberg, J. Peterson and R. Corbett, *The European Union. How does it work?* Oxford University Press, 2012.
3. G. Caldioli, „Belarus – Russia Energy Disputes – Political and Economic Comparative Analysis“, *PECOB's Energy Policy Studies*, University of Bologna, 2011.
4. „Communication from the Commission to the European Parliament and the Council. Eastern Partnership“, COM (2008) 823 final, Commission of the European Communities, Brussels, December 3, 2008. Available online: http://eeas.europa.eu/eastern/docs/com08_823_en.pdf.
5. A. Duleba, L. Najľlovб, V. Benč, V. Bilčнk, *The Reform of the European Neighbourhood Policy. Tools, Institutions and Regional Dimension*. Bratislava: Research Center of the Slovak Foreign Policy Association, 2008. Available online: http://www.sfpa.sk/dokumenty/publikacie/217.
6. A. Duleba, V. Benč, V. Bilčнk, *Policy Impact of the Eastern Partnership on Ukraine. Trade, energy, and visa dialogue*. Bratislava: Research Center of the Slovak Foreign Policy Association, 2012. Available online: http://www.sfpa.sk/dokumenty/publikacie/372.
7. A. Duleba (ed) *Searching for New Momentum in EU-Russia Relations. Agenda, Tools and Institutions*. Bratislava: Research Center of the Slovak Foreign Policy Association, 2009.
8. A. Duleba, „Russian-Ukrainian crisis: what next for the Eastern Partnership“, *International Issues & Slovak Foreign Policy Affairs*, Vol. XXIII, No.3–4, 2014, pp. 57–70.
9. M. Emerson with N. Tocci, M. Vahl and N. Whyte, *The Elephant and the Bear. The European Union, Russia and Their Near Abroads*. Brussels: Centre for European Policy, 2001. Available online: http://aei.pitt.edu/32565/1/4._The_Elephant_and_the_Bear.pdf.
10. „EU sanctions against Russia over Ukraine crisis“, *European Union Newsroom*. Available online: http://europa.eu/newsroom/highlights/special-coverage/eu_sanctions/index_en.htm.
11. „Extraordinary European Council, Brussels, 1 September 2008. Conclusions“, Council of the European Union, Brussels, 6 October 2008. Available online: http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/102545.pdf.
12. N. Gvosdev, „Russia's Eurasian Union: Part of a Master Plan“, *The National Interest*, June 7, 2014. Available online: http://nationalinterest.org/feature/russias-eurasian-union-part-master-plan-10619.
13. Ch. Hill and M. Smith (ed.), *International Relations and the European Union*. Oxford University Press, 2008, 2011.
14. „Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit. Prague, 7 May 2009“, 8435/09 (Presse 78), Council of the European Union, Brussels, 7 May

2009. Available online: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/er/107589.pdf.
15. „Joint Declaration of the Eastern Partnership Summit (Riga, 21–22 May 2015)“, *European Union External Action*, 22 May 2015. Available online: http://eeas.europa.eu/eastern/docs/index_en.htm.
16. Y. Mostovaya, T. Silina, „Russkiy plan, osmyslennyy i besposhchadnyy“, *Zerkalo nedeli*, August 16, 2013. Available online: http://gazeta.zn.ua/internal/russkiy-plan-osmyslennyy-i-besposchadnyy-_.html.
17. A. Mцrike, „The military as a political actor in Russia: The cases of Moldova and Georgia“, *The International Spectator: Italian Journal of International Affairs*, Vol. 33, Issue 3, 1998, pp. 119–131.
18. B. Nygren, *The Rebuilding of Greater Russia. Putin's foreign policy towards CIS countries*. Routledge, 2008.
19. „O komplekse mer po vovlecheniyu Ukrainy v yevraziyskiy integratsionnyy process“, Ibid. Available online: http://gazeta.zn.ua/internal/o-komplekse-mer-po-vovlecheniyu-ukrainy-v-evraziyskiy-integracionnyy-process-_.html.
20. R. Olearchyk, „Russia accused of triggering trade war with Ukraine“, *Financial Times*, August 15, 2013. Available online: http://www.ft.com/intl/cms/s/0/99068c0e-0595-11e3-8ed5-00144feab7de.html#axzz3Re0Z6Oym.
21. „Polish-Swedish Proposal, Eastern Partnership, 23 May 2008“. Available online: http://www.msz.gov.pl/Polish-Swedish,Proposal,19911.html.
22. „Protocol on the results of consultations of the Trilateral Contact Group, signed in Minsk, 5 September 2014“, OSCE. Available online: http://www.osce.org/home/123257.
23. O. Rehn, „Enlargement as an instrument of the EU's soft power“, *European Commission*: SPEECH/07/642, 19 October 2007. Available online: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-07-642_en.pdf?locale=en%3E.
24. P. Shakarian, „Sanctions against Russia are dividing Europe more than you think“, *Russia Direct*, September 22, 2014. Available online: http://www.russia-direct.org/opinion/sanctions-against-russia-are-dividing-europe-more-you-think.
25. „Slovakia nurtures special ties to Russia, despite EU sanctions“. *Reuters*, 22 May 2014. Available online: http://uk.reuters.com/article/2014/05/22/ukraine-crisis-slovakia-idUKL6N0O847Y20140522.
26. U. Speck, „Postponing the Trade Agreement with Ukraine: Bad Move, EU“, *Carnegie Europe*, September 30, 2014. Available online: http://carnegieeurope.eu/publications/?fa=56795.
27. „Speech and the Following Discussion at the Munich Conference on Security Policy, February 10, 2007, Munich“, *President of Russia*. Available online: http://archive.kremlin.ru/eng/speeches/2007/02/10/0138_type82912type82914type82917type84779_118123.shtml.
28. O. Sushko, „The dark side of integration: Ambitions of domination in Russia's backyard“, *The Washington Quarterly*, Vol. 27, Issue 2, 2004, pp. 119–131.
29. D. Trenin, „Russia Leaves the West“, *Foreign Affairs*, Vol. 87, No 4, July-August 2006, pp. 87–92.
30. „Ukraine and Russia. Trading Insults“, *Financial Times*, August 24, 2013. Available online: http://www.economist.com/news/europe/21583998-trade-war-sputters-tussle-over-ukraines-future-intensifies-trading-insults.
31. „Ukraine suspends talks on EU trade pact as Putin wins tug of war“, *The Guardian*, November 21, 2013. Available online: http://www.theguardian.com/world/2013/nov/21/ukraine-suspends-preparations-eu-trade-pact.
32. „Ukraine's revolution and Russia's occupation of Crimea: hoe we got here“, *The Guardian*, March 5, 2014. Available online: http://www.theguardian.com/world/2014/mar/05/ukraine-russia-explainer.
33. A. Wilson and N. Popescu, „Russian and European Neighbourhood Policies Compared“, *Southeast European and Black See Studies*, Vol. 9, No 3, September 2009, 317–331.

УДК 327(477):355.43:001.76

МОДЕРНІЗАЦІЯ ТА ОПІР: ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДОКТРИНА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська

Російська агресія проти України підірвала систему міжнародних відносин, яка вибудовувалася протягом десятиліть, порушила міжнародно-правові засади світового порядку. Позиція України на світовій арені зазнала кардинальних змін, що вимагає осмислення й поновного визначення ключових засад зовнішньої політики нашої держави.

Зовнішня політика є складовою частиною загальної стратегічної політики держави, спрямованої на соціально-економічний і демократичний розвиток, зміцнення суверенітету й національної ідентичності, захист національних інтересів і цінностей, забезпечення безпеки країни та її громадян.

Зовнішня політика нашої держави визначена Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України», який позиціонує Україну як європейську державу, що здійснює відкриту зовнішню політику і прагне співробітництва з усіма заінтересованими партнерами, уникаючи залежності від окремих держав, груп держав чи міжнародних структур.

Однак Закон лише встановлює загальні принципи зовнішньополітичної діяльності держави. На кожному етапі свого розвитку ці принципи мають втілюватися в життя відповідно до умов, що складаються у світі, та конкретних завдань і цілей, що стоять перед державою. ***Сукупність офіційно прийнятих засад зовнішньої політики, сформульованих у вигляді чітких положень та регулятивних настанов, має характер зовнішньополітичної доктрини.***

Доктринальний характер домінуючої лінії зовнішньополітичної поведінки держави забезпечує її послідовність і наполегливість у процесах наближення до певної стратегічної мети. Так, під час холодної війни політика США загалом дотримувалася курсу «стримування» радянського експансіонізму (доктрина Трумена). Разом з тим радянське керівництво сповідувало т.зв. доктрину Брежнєва, яка закріплювала домінування СРСР у просторі країн соціалістичної системи і визначала право втручання у їх внутрішні справи, у т.ч. у спосіб збройної інтервенції. Фактично подібну доктрину взяло на озброєння і сучасне керівництво РФ, яке вважає пострадянські держави сферою власних впливів і декларує право на інтервенцію, якщо їх внутрішня і зовнішня політика не буде подобатися Москві (доктрина Путіна).

Парахонський Борис Олександрович – доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень

Яворська Галина Михайлівна – доктор філологічних наук, професор, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень

В історії сучасної Української держави можна визначити кілька провідних зовнішньополітичних ліній, що змінювали одна одну. На початку свого існування Українська держава дотримувалася ***доктрини «розлучення»***, оскільки відбувався процес виходу із системи єдиної держави СРСР і вирішення численних проблем внутрішнього та зовнішнього характеру, пов'язаних із відносинами з Російською Федерацією як офіційною спадкоємницею СРСР. Головним імперативом держави у зовнішній політиці був вихід із тіні Росії, з якою в зовнішньому світі традиційно продовжували ототожнювати інші пострадянські республіки. Ствердження свого суверенітету й іміджу незалежної держави багато в чому полягало у процесах дистанціювання від РФ і прагненні зменшити залежність від колишніх усталених економічних зв'язків.

Ця обставина тривалий час була домінантою усієї зовнішньополітичної діяльності нашої держави, оскільки будь-яка зовнішня

активність у відносинах з іншими країнами явно чи приховано наштовхувалася на стійке стереотипне уявлення з боку останніх щодо України як історичної частини Росії, від якої вона відокремилася внаслідок якихось обставин, але всі питання все одно доцільно вирішувати, як і раніше, через Москву. Такі зручні для Кремля міркування всіляко підтримувалися російською дипломатією та мас-медіа. Для України протидія спробам РФ закріпити за собою пострадянський простір як власну сферу впливів означала продовження боротьби за незалежність і суверенітет.

Несприятливу тенденцію до закріплення російського впливу було стимульовано і певними зовнішньополітичними діями ЄС, спрямованими на створення для пострадянських країн, на відміну від країн Центрально-Східної Європи та Балтії, окремого формату відносин, зорієнтованого на специфіку трансформаційних процесів, що начебто відбувалися в РФ. У результаті пострадянські країни, включно з Україною, з початку 1990-х років опинилися в зоні політичної невизначеності, перебуваючи під постійним тиском з боку РФ або в прямій залежності від неї.

Разом з тим у цей період тривало інтенсивне формування дипломатичного корпусу, встановлювалися зв'язки з іншими державами світу, відбувався пошук альтернативних торговельних партнерів та можливих союзників у вирішенні проблем безпеки і розвитку. Зокрема, можна згадати ідею президента Польщі Леха Валенси щодо НАТО-біс, тобто створення Балто-Чорноморського альянсу держав, схвально сприйняту в Україні. Ініційована Туреччиною ідея ОЧЕС на той час також формувалася як певна альтернатива європейській інтеграції, а також і як дещо відмінне від пострадянського утворення СНД. Україна і сама стала ініціатором створення об'єднання пострадянських держав у вигляді ГУАМ, що викликало глибоке незадоволення з боку Москви.

Водночас варто зазначити, що зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні пріоритети держави більше відображали характер зовнішніх викликів і загроз, ніж орієнтувалися на її наявні та потенційні можливості. За відсутності орієнтирів у вигляді чіткої стратегії розвитку та суспільно прийнятої моделі майбутнього в країні склалася певна традиція «кон'юнктурності» зовнішньої політики, яка у практичній діяльності, швидше, виходила з реакції на зовнішні чинники, ніж із чітко визначених власних довгострокових цілей і пріоритетів стратегічного характеру. Під зовнішнім тиском ухвалювалися рішення про відмову від ядерної зброї та вигідних контрактів (Бушерський проект) тощо.

Наприкінці 1990-х років завдання «розлучення» загалом були вирішені. Україна стрімко виходила з «тіні Москви», хоча й не остаточно. На зміну цій доктрині було сформульовано ***політику багатовекторності***, за якої встановлювався певний баланс інтересів та зовнішньополітичної активності у трьох основних напрямках – російському, європейському та східному (чорноморський регіон та країни Азії). У цьому ключі було укладено Великий договір з РФ, а також домовленості про партнерські відносини з ЄС і НАТО. Україна також шукала можливості на ринках Азії, зокрема в КНР.

Певна рівновага відносин у різних векторах дозволяла зберігати деяку динаміку розвитку відносин з тією або іншою групою країн за декларативного домінування євроінтеграційної риторики. Така політика була найбільш до вподоби українській політичній і бізнесовій еліті, оскільки дозволяла зберігати певну цивілізаційну невизначеність, коли жоден блок держав – європейських, євразійських та інших – не міг вважати Україну повністю «своєю» країною, але не міг також вважати її і зовсім «чужою». Але стан невизначеності не міг тривати довго, і хитка рівновага векторів рано чи пізно під дією зовнішніх і внутрішніх чинників мала бути зруйнована.

В умовах формування новітнього міжнародного середовища, позначеного значним ускладненням характеру відносин між провідними світовими акторами, така зовнішньополітична стратегія виявила свою неефективність. За лаштунками української політики багатовекторності, попри зовнішню суперечливість вимоги одночасного руху в різних інтеграційних напрямах, зрештою, стояла необхідність жорсткого вибору на користь одного з двох варіантів – проросійського або проєвропейського.

Після Помаранчевої революції 2004–2005 рр. було проголошено курс на реальну європейську та євроатлантичну інтеграцію, що загалом означало порушення багатовекторної рівноваги. Зовнішня політика зосереджувалася на питаннях досягнення згоди НАТО і ЄС на вступ України до цих організацій. Але ***доктрина євроінтеграції*** не мала на той час відповідного внутрішньополітичного та економічного підґрунтя і зустрічала шалений опір і з боку внутрішньої опозиції, і з боку Російської Федерації, яка вже тоді почала плекати плани щодо повернення України в інтеграційну геополітичну модель під своїм домінуванням. Ці чинники, а також брак політичної волі у керівництва мали наслідком більше імітаційний характер втілення цієї доктрини в життя, тоді як справжній зовнішньополітичний курс реалізувався під впливом суперечностей між

різними гілками влади і не міг бути достатньо послідовним.

Наслідком зміни політичного режиму у 2010 р. у зовнішньополітичному вимірі було проголошення ***доктрини позаблоковості***, фактично відмови від євроатлантичної інтеграції при декларативному збереженні популярного у населення курсу на інтеграцію з Європейським Союзом. Практична реалізація такої доктрини означала руйнування всіх досягнень на європейському напрямку, у т.ч. щодо питань безпеки.

Значення України для розвитку системи міжнародних відносин у Європі та світі суперечило фактичній роллі, яку вона відігравала в цій системі. Йдеться про певну девальвацію міжнародної суб'єктності нашої держави, яка внаслідок дії низки внутрішніх і зовнішніх чинників втрачала можливості впливати на процеси ухвалення рішень у міжнародних політичних справах та в питаннях міжнародної безпеки.

При цьому, відмовляючись від можливості отримати надійні зовнішні гарантії безпеки у вигляді членства в НАТО, керівництво держави аж ніяк не дбало про власний оборонний потенціал, а скоріше, сприяло його руйнуванню. Скасування попереднього курсу на вступ до НАТО продемонструвало відсутність послідовності в зовнішній політиці і призвело до підриву довіри з боку міжнародних партнерів. У зовнішній політиці Україна дедалі більше втрачала риси суверенної держави і майже повністю йшла у фарватері зовнішньої політики РФ.

Після перемоги у 2014 р. Революції гідності на часі вироблення нової цілісної стратегічної зовнішньополітичної доктрини Української держави, яка могла б отримати підтримку більшості українського суспільства та різних політичних сил, що є запорукою її ефективного здійснення.

Виникає потреба заново сформулювати довгострокові стратегічні пріоритети держави на основі переосмислення загальної концепції міжнародних зв'язків України в напрямі розроблення засад нової багатовимірної зовнішньої політики, що має динамічний характер і передбачає поєднання різних аспектів міжнародної взаємодії. З-поміж стратегічних пріоритетів для України на нинішньому етапі ключовими є два головні – входження до світового простору соціально-економічного розвитку та формування сприятливого міжнародного середовища безпеки.

З огляду на проголошену під час Революції гідності ключову стратегічну мету суспільства, зовнішня політика має відповідати цілям давно назрілої *модернізації соціально-економічного життя* країни задля її перетворення на сучасну ефективну, розвинену державу європейського типу і спрямовуватися на забезпечення сприятливих зовнішніх умов внутрішнього розвитку.

Водночас в умовах зовнішньої агресії стрижнем зовнішньої політики Української держави постає не менш важлива мета організації *міжнародної підтримки для опору агресії*. Україна потребує чіткої зовнішньополітичної стратегії, одним із ключових завдань якої є збереження суверенітету і яка спрямована на відновлення територіальної цілісності держави, порушеної внаслідок анексії Криму і воєнних дій на території Донбасу.

На наш погляд, цілком слушним буде твердження, що зовнішньополітична діяльність Української держави на сучасному етапі має керуватися ***доктриною модернізації та опору***.

Зорієнтована на виконання цих завдань, зовнішня політика української держави має відповідати принципам послідовності та передбачуваності, а також бути достатньо гнучкою, тобто здатною адекватно змінюватися відповідно до глобальних процесів, до нових можливостей, що з'являються, або загроз, які виникають. Відповідно до поставленої мети і завдань формуються **зовнішньополітичні пріоритети країни.**

Для відновлення власної міжнародної суб'єктності за сучасних умов глобальної та регіональної конкуренції Україна має послідовно розбудовувати нову, більш ***диференційовану й багатоаспектну систему відносин з ключовими міжнародними акторами та країнами-сусідами,*** виходячи з власних національних інтересів. Залучення України до повноправної участі в міжнародних механізмах ухвалення рішень, насамперед у спосіб поступу в євроінтеграційних процесах, є необхідною передумовою досягнення цієї мети.

В умовах кризи міжнародної безпеки питання щодо пріоритетів зовнішньої політики і способів їх упровадження потребує чіткої та зрозумілої відповіді. ***Протидія російській агресії та іншим глобальним і регіональним деструктивним силам є найважливішим пріоритетом нашої держави.*** Згідно з цим вибудовується і система наших зовнішньополітичних орієнтирів, здійснюються пошуки партнерів та союзників, формуються різні виміри зовнішньої й безпекової політики.

Для Української держави важливим є створення ***системи національної безпеки,***

особливо в її зовнішньополітичному вимірі, адекватної до масштабів і значення загроз та викликів глобалізаційного типу. Це є також одним із найголовніших пріоритетів, що гарантують її виживання і розвиток в умовах глобалізації. Без розбудови такої системи входження країни як повноправного суб'єкта у світовий політичний та економічний простір, в існуючі системи міжнародної безпеки стає проблематичним. На національному рівні це означає посилення внутрішніх спроможностей щодо протидії глобалізаційним викликам і загрозам, на міжнародному – формування кооперативних та інтеграційних систем співробітництва.

Реагування на сучасні виклики й загрози в сучасних умовах боротьби проти російської агресії та за відновлення територіальної цілісності, а також здійснення необхідних внутрішньополітичних демократичних перетворень потребує реформування системи національної безпеки. Вона має відповідати масштабам існуючих загроз та бути дієво інтегрованою в систему міжнародної й регіональної безпеки як їх невід'ємний складник. При цьому підвищується значення комплексних, системних підходів до вирішення питань розвитку та реформування сектору безпеки з огляду на нагальні потреби безпекової політики XXI століття.

Геостратегічне розташування перетворює Україну на інтегральну складову частину системи колективної безпеки в Європі. За сучасних умов надзвичайно важко, якщо взагалі можливо, забезпечити позицію силами самої держави. На сьогодні Україна не є самодостатньою в забезпеченні власної зовнішньополітичної безпеки і не має жодних ефективних міжнародних гарантій, а також позбавлена союзницької підтримки в ситуації серйозного зовнішнього конфлікту.

Для України подолання негативних наслідків дії сучасних загроз власними зусиллями є вкрай проблематичним. Адекватною відповіддю на сучасні виклики могло б бути її пришвидшене входження до колективної системи безпеки в Європі у спосіб євроатлантичної та європейської інтеграції. Але за сучасних умов держава у просуванні цих процесів стикається зі значними ускладненнями.

На ситуацію, що склалася у сфері зовнішньополітичної безпеки України, впливають чинники, пов'язані із загальним перерозподілом сил у Європі та світі, зміною характеру головних викликів і загроз міжнародній безпеці, а також зі специфікою геополітичного розташування України, особливостями її відносин із провідними світовими потугами.

Агресія Росії катастрофічно погіршила безпекове середовище навколо України і в регіоні. Водночас Україна отримала значну міжнародну підтримку і на рівні ООН, і у співпраці з ЄС, ОБСЄ та НАТО. Взаємодія із цими структурами створює фундамент для побудови зовнішньополітичного виміру національної безпеки України і водночас сприяє відновленню дієвості й довіри до міжнародних безпекових організацій, що нині похитнулася.

В умовах ведення бойових дій та руйнування наявної моделі національної безпеки Україна має перейти до проактивної, такої, що діє на випередження, зовнішньої політики, спрямованої на створення ефективної **системи міжнародних гарантій національної безпеки,** яка відповідатиме масштабам існуючих загроз і буде дієво інтегрована в систему глобальної та регіональної безпеки.

Така система не обмежується міжнародними угодами й домовленостями, якими держави-партнери, як виявилося, можуть знехтувати, якщо це їм здається вигідним. Вона містить ***широкий комплекс узгоджених між собою різних заходів, взаємодій, ініціатив та процесів, які наша держава має підтримувати у міжнародній безпековій політиці.*** З-поміж найбільш важливих складників системи міжнародних гарантій можна виокремити такі:

- міжнародна допомога Україні в модернізації її системи оборони та безпеки на основі сучасних технологій, комунікацій і менеджменту, створенні високоефективних збройних сил, оснащених сучасними видами озброєнь;

- забезпечення дієвої міжнародної підтримки дій держави, спрямованих на захист національних інтересів, суверенітету й територіальної цілісності (підтримка міжнародних організацій, введення режиму санкцій проти агресора, міжнародна ізоляція останнього тощо);

- формування гнучких альянсів, постійних або тимчасових систем партнерства на рівні союзницьких відносин з державами, зацікавленими у протидії спільним загрозам;

- інтеграція оборонного та безпекового потенціалу української держави в існуючу систему колективної безпеки – європейської і трансатлантичної, а в перспективі – входження у єдину оборонну систему євроатлантичної спільноти;

- формування сприятливого інформаційного середовища та міжнародної системи протидії інформаційній агресії, дезінформації з боку

країни-агресора й викривленням реальної картини подій у світових ЗМІ та комунікаційних мережах.

Україна виходить із того, що однією з найважливіших гарантій її суверенного розвитку та підтримання системи колективної безпеки в європейському і трансатлантичному просторі є розвинена кооперація в політичній, економічній, гуманітарній, інформаційній та військовій сферах.

Не маючи надійних міжнародно-правових і практичних гарантій безпеки, Україна життєво зацікавлена в узгодженій та скоординованій підтримці міжнародної спільноти. Для цього необхідно активно використовувати і наявні міжнародні структури й організації, і можливості створення нових гнучких альянсів на підтримку України.

Російська агресія проти України, анексія Криму та спровокований і підтримуваний РФ збройний конфлікт у Донецькій та Луганській областях стали для системи безпеки в Європі та світі масштабним випробуванням на міць. Ціна збереження безпеки різко зросла. В умовах силового перерозподілу кордонів у Європі та воєнного конфлікту в центрі Європейського континенту роль міжнародних безпекових організацій виходить на перший план.

Генеральна Асамблея ООН одразу після анексії Криму, 27 березня 2014 р., більшістю голосів прийняла резолюцію «Про підтримку територіальної цілісності України». Далі неодноразово скликалися засідання Ради Безпеки ООН щодо подій на сході України, проте жодна резолюція не була прийнята через блокуючий голос РФ, яка як постійний член РБ ООН має право вето на ухвалення будь-яких рішень. Діяльність Ради Безпеки ООН протягом останнього року виразно засвідчила потребу в здійсненні інституційної реформи для РБ ООН.

Нинішня ситуація в РБ ООН відтворює ситуацію часів холодної війни, коли Рада Безпеки не в змозі була прийняти резолюції щодо вторгнення країн Варшавського пакту під проводом СРСР в Чехословаччину та вторгнення СРСР в Афганістан. Наразі роль РФ у РБ ООН не тільки стоїть на заваді прийняттю резолюції РБ щодо подій в Україні, а й може стати перешкодою під час ухвалення рішення щодо відправлення миротворців у зону конфлікту на сході України та здійснювати негативний вплив на зміст мандату в разі позитивного вирішення цього питання.

Механізми ООН щодо протидії агресії виявилися недостатньо ефективними, особливо в ситуації, коли агресором є один із постійних членів з правом вето. Водночас майже одноголосна підтримка України та осуд анексії частини її території з боку держав – членів ООН має вагоме значення для створення довкола агресора клімату міжнародної ізоляції, а також ставить бар'єр для поширення потоків дезінформації та брехні з боку агресора.

Ключовими елементами в архітектурі європейської безпеки є НАТО, ЄС, ОБСЄ. Діяльність Ради Європи також має безпековий вимір. Усі ці організації, кожна з яких має свою компетенцію, задіяні у процесі врегулювання збройного конфлікту на сході України. Зв'язки між цими складниками міжнародної безпеки є багатовимірними й не завжди добре скоординованими, що в умовах російської агресії стало особливо помітно.

Водночас російська агресія унаочнила, що, попри широку й розгорнуту систему включення в архітектуру міжнародної безпеки, ***Україна опинилася перед фактом воєнної агресії в безпековому вакуумі, поза надійними гарантіями безпеки.*** Склалася ситуація, коли, маючи всебічну політичну підтримку з боку світової спільноти, Україна опинилася сам на сам у військовому протистоянні з агресором. Україна не є членом НАТО, а тому не може розраховувати на допомогу Альянсу в питаннях оборони своєї території. На нашу державу не поширюється дія статті 5 Вашингтонського договору, на якій тримається система колективної безпеки НАТО і яка передбачає, що напад на будь-яку країну – члена Альянсу вважатиметься нападом на всіх, а отже, кожна із країн-членів зобов'язана надати допомогу стороні або сторонам, які зазнали нападу, у т.ч. із застосуванням збройної сили.

Діючи в межах своєї компетенції, міжнародні безпекові організації виявили принципову єдність позиції, підтримавши Україну в її боротьбі з агресором у спосіб невизнання анексії Криму та засудження збройного проникнення на схід України як протизаконного. З боку НАТО, ЄС, ОБСЄ, ПАРЄ та ООН було вжито численних заходів, спрямованих на врегулювання конфлікту.

Україна завжди виконувала всі свої міжнародні зобов'язання як активний контриб'ютор європейської та світової безпеки. Найбільш очевидним є внесок України у процес ядерного роззброєння, її відмова від третього за розміром ядерного арсеналу у світі. Цей крок у новітній історії був і залишається унікальним: Україна сприяла підвищенню безпеки у світі, відвівши людство на кілька кроків назад від ядерної катастрофи.

Здійснивши цей крок, Україна діяла також відповідно до цілей і завдань ООН як організації, що становить універсальний механізм із контролю над озброєнням. Однак, як відомо, надані згідно з Будапештським меморандумом в обмін на крок України гарантії провідних ядерних держав не спрацювали. Дії РФ та заяви російських офіційних представників свідчать, що РФ свідомо порушила свої зобов'язання, сформульовані в меморандумі, а інші країни-гаранти не змогли запобігти порушенню територіальної цілісності України та агресії Росії на сході нашої держави.

Міжнародно-правові безпекові гарантії, зафіксовані в низці міжнародних угод, було зруйновано Росією, натомість зобов'язань щодо колективного захисту територіальної цілісності й суверенітету України міжнародні організації перед нашою країною не мають. Ситуацію ускладнює й те, що РФ, попри очевидні докази участі в конфлікті на Донбасі, досі не визнає себе його стороною. У цьому контексті будь-які дії міжнародних безпекових інституцій, спрямовані на руйнування фальшивої неучасті РФ, є виявом практичної підтримки України.

Впливовою міжнародною організацією, що традиційно опікується вирішенням спірних питань, потенційних та заморожених конфліктів у Європі, вважається **ОБСЄ** як форум для обговорення проблемних питань, що можуть виникати між державами-учасницями. ОБСЄ, створена для подолання конфронтації часів холодної війни, може виконувати досить позитивну функцію в стримуванні агресивних дій за допомогою спостережних місій у зоні конфлікту й донесення до світової спільноти правдивої інформації про реальний стан речей. Також організація може виступати в ролі арбітра під час урегулювання конфліктів. Проте нинішня ситуація та оцінка потенціалу ОБСЄ й ефективності цієї структури не є однозначними.

Системна криза в ОБСЄ у зв'язку із суперечностями в позиціях між РФ та низкою інших країн-членів починаючи з 2003 р. істотно позначилася на ефективності діяльності організації у воєнно-політичному вимірі. Так, РФ неодноразово демонструвала небажання виконувати вимоги ОБСЄ, зокрема щодо виведення російських військ із Грузії та Придністров'я відповідно до Стамбульських домовленостей 1999 р., звинувачуючи організацію у використанні «практики подвійних стандартів» та «небажанні враховувати реалії й особливості окремих держав» та погрожуючи вийти з числа її учасників.

Російське розуміння воєнно-політичного виміру міжнародної безпеки ще перебуває в полоні старих стереотипів мислення, згідно з якими військово-політична діяльність є особливою сферою, відокремленою від гуманітарних питань. Фактично для російських політиків «захист населення» – це інформаційне гасло для прикриття агресивних військових дій. На думку російського президента, військові мають прикриватися цивільним населенням, як «живим щитом». На Заході, навпаки, домінує позиція, за якою використання військової сили має бути підпорядкованим цілям захисту прав людини, слугувати цінностям свободи та демократії, задля чого можуть бути здійснені в разі потреби і т.зв. гуманітарні інтервенції.

Із липня 2007 р. РФ наклала однобічний мораторій на виконання Договору про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ), що фактично призвело до ліквідації найбільш дієвого механізму контролю над звичайними озброєннями у Європі. Наразі консенсусу щодо вирішення цього питання не досягнуто. Відсутність такого контролю сприяла успіху російської агресії в Криму та зосередженню численних угруповань російських військ на східних кордонах України.

Окремі держави, що регулярно є об'єктом зауважень з боку ОБСЄ (насамперед РФ, Білорусь та деякі інші країни пострадянського простору), взагалі демонструють політику ігнорування, протидії та міжнародного знецінення цієї структури. У розрізі можливостей інтернаціоналізації врегулювання конфліктів ОБСЄ також має низький потенціал.

Представниками ОБСЄ провадиться політика спостереження, зауважень і рекомендацій, що все ж не має серйозних наслідків для успішного вирішення проблем. Істотні зміни в ефективності діяльності ОБСЄ можливі лише за умови докорінної реструктуризації цієї організації, розширення її мандату, суттєвої підтримки з боку ключових міжнародних гравців та інших організацій/структур.

Співпраця України з ОБСЄ завжди була активною, у 2013 р. Україна головувала в цій організації, однак унаслідок несприятливої внутрішньополітичної ситуації та революційних подій зими 2013–2014 рр. поставлені під час головування цілі не вдалося виконати в повному обсязі.

Розуміючи складнощі й суперечності в діяльності ОБСЄ, для України, втім, можна сформулювати кілька важливих позицій стратегічного характеру, що мають бути також враховані під час формування зовнішньої регіональної політики держави, політики Чорноморського партнерства та інтеграції, розвитку регіональних

і міждержавних відносин, позиціонування в процесах урегулювання конфліктів.

ОБСЄ, що надіслала в Україну спеціальну моніторингову місію для контролю за виконанням мирних Мінських домовленостей, відіграє велику роль у врегулюванні збройного конфлікту на сході України. Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила спеціальну резолюцію, в якій визнала наявність регулярних російських військ в Україні та вказала на незаконність анексії Криму.

Російська агресія проти України, що розпочалася в березні 2014 р., підірвала ідею формування загальноєвропейської безпеки, на якій побудована ОБСЄ, а також звела нанівець, практично обнулила одне з головних досягнень, що було покладено у фундамент ОБСЄ, – йдеться про підписання 1 серпня 1975 р. Заключного акта Гельсінських угод, у якому задекларовано такі міжнародні принципи, як повага до суверенітету, відмова від використання сили або погрози силою, визнання непорушності кордонів і територіальної цілісності держав, мирне врегулювання суперечностей, невтручання у внутрішні справи, повага до прав і свобод людини, рівноправ'я країн та право народів розпоряджатися власною долею, співробітництво між державами, дотримання зобов'язань згідно з міжнародним правом.

Анексувавши Крим і здійснивши збройне проникнення на сході України, РФ порушила правові підстави існування ОБСЄ. На сьогодні представники ОБСЄ беруть активну участь у залагодженні конфлікту, досягненні миру в межах Мінських угод. На початку березня 2015 р. лідери Німеччини, Франції та РФ дійшли згоди щодо звернення до ОБСЄ стосовно надання допомоги в імплементації останніх домовленостей про припинення вогню.

Час, що минув від початку агресії Росії проти України, засвідчив ***недостатню ефективність наявних міжнародних безпекових структур, їхні організаційні та функціональні вади.*** Очевидною є їх неспроможність зупинити агресора, швидко поновити світовий порядок, заснований на принципах міжнародного права, повазі до державного суверенітету й непорушності кордонів. Характер руйнувань, заподіяний міжнародній безпековій системі внаслідок свавільних дій Росії, виявився надто значним, а можливості міжнародних безпекових організацій діяти у відповідь – обмеженими.

За цих умов передусім потрібно вибудувати **гнучку та диференційовану систему відносин України з ключовими міжнародними акторами**, яка сприятиме стримуванню агресивних дій з боку РФ і посиленню ролі нашої держави на світовій арені. Одним з ефективних механізмів формування такої системи є стратегічне партнерство, потенціал якого досі залишається нерозкритим для нашої країни.

Система зовнішньополітичного партнерства нашої держави формується згідно з обраним Україною стратегічним курсом на модернізацію країни відповідно до сучасних викликів глобалізованого світу та згідно із завданням опору агресії. У низці випадків характер цих відносин може набувати життєво важливого значення для існування та розвитку нашої держави.

Випробування міцності стратегічних відносин відбувається в умовах поглиблення глобальної та регіональної конкуренції, загострення боротьби за ринки збуту, наростання негативних тенденцій у фінансовій сфері. Перерозподіл сил у світі, стрімкий розвиток нових глобальних потуг на тлі виявів рецесії в Європі та США створюють додаткові виклики для консолідації дій країн-партнерів і водночас породжують можливості для створення нових конфігурацій міжнародного партнерства.

Відносини України зі своїми стратегічними партнерами становлять одну з ключових засад її зовнішньополітичної діяльності. Входження України в систему стратегічних відносин із провідними державами світу засвідчує значущість нашої країни як міжнародного актора. Водночас пріоритетним завданням для неї є доведення власної спроможності бути ефективним партнером, адекватно долучаючись до схеми розподілу функцій у системі міжнародних відносин та безпеки. Однак ***на сьогодні головним завданням механізмів стратегічного партнерства є міжнародна допомога Україні у протистоянні основній загрозі національній безпеці – російській агресії.***

Разом зі зміцненням відносин у межах існуючих структур Україні доцільно ініціювати створення тимчасових союзів, що складатимуться з країн, найбільш вразливих до порушень у системі міжнародного права. Перевага таких гнучких угруповань держав полягає в тому, що вони можуть створюватися швидко під вирішення тих або інших конкретних завдань. Україна може розраховувати на своїх природних союзників, до яких на сьогодні, можна сподіватися, належать Польща та країни Балтії, здобувати більш вагому підтримку низки впливових європейських держав, насамперед Німеччини, Франції, Великої Британії, а також діяти у трансатлантичному вимірі,

спираючись на своїх стратегічних партнерів США й Канаду.

Розвиток відносин стратегічного партнерства України з Польщею, Румунією, Туреччиною та низкою інших країн є принциповим для забезпечення стабільності в Центральній і Східній Європі та Чорноморському регіоні. Підстави для спільного протистояння новітнім загрозам, спричиненим російською агресією, існують у Грузії та Молдови, суверенітет яких також порушений і які так само мають угоди про асоціацію з ЄС.

Крім того, Україні важливо діяти в напрямі зміцнення відносин із тими державами СНД, які насправді не поділяють агресивної поведінки РФ і можуть за певних умов підтримати нашу державу. Такі країни, як Білорусь і Казахстан, що мають на своїй території численні анклави російськомовних громадян, уже занепокоєні непередбачуваною поведінкою свого декларованого союзника.

У питаннях протидії агресії Україна прагне спиратися на наявні домовленості зі **Сполученими Штатами Америки,** зокрема на Хартію стратегічного партнерства, та повною мірою використовувати інструменти для інтенсифікації міждержавного діалогу, активно пропонувати нові напрями співпраці, що мають на меті залучення України до глобальних процесів на правах повноправного актора.

Стратегічний формат двосторонніх відносин України та США започатковано Спільною заявою президентів від 4 квітня 2005 р. і надалі зафіксовано в *Хартії про стратегічне партнерство* від 19 грудня 2008 р. Цей документ закріпив принципи двосторонніх відносин, підтвердив важливість гарантій безпеки України від 1994 р. і визначив способи посилення співпраці у сферах оборони та безпеки, зокрема енергетики, економіки й торгівлі, демократії, контактів між людьми та культурних обмінів, а також містив положення щодо реалізації програми посиленого безпекового співробітництва.

У зв'язку зі стрімкими змінами глобальної геополітичної обстановки протягом останнього десятиліття США корегують свій зовнішньополітичний курс на користь домовленостей та багатосторонніх компромісів з питань міжнародної безпеки і стабільності, намагаючись відмовитися від політики домінування та протистояння з іншими ключовими світовими гравцями.

США поважають право української держави на самостійний вибір системи забезпечення своєї національної безпеки. Водночас у ставленні до України США враховують позицію Росії як потужної ядерної держави з небезпечною реваншистською політикою, що іноді може означати певне зниження рівня американської підтримки української зовнішньополітичної стратегії.

Сенс **входження України до колективних структур безпеки на Європейському континенті** полягає в тому, щоб мати можливість виступати в ролі активного учасника європейської безпеки та мати реальні безпекові гарантії. Україні важливо реагувати на ерозію міжнародно-правових механізмів забезпечення безпеки та відсутність надійних гарантій міжнародної безпеки нашої держави, що поставило її в ситуацію «вакууму» безпеки. Водночас, як засвідчила російська агресія проти України, надії на дієвість «буферних зон» у Європі, сформованих з країн пострадянського простору, виявилися примарними.

Європейському простору необхідний ефективний міжнародний контроль за виконанням уже досягнутих угод у сфері безпеки, чіткі домовленості щодо заходів забезпечення безпеки та передусім щодо заходів з підвищення рівня довіри між усіма країнами європейського простору, незалежно від їх входження в певні оборонні об'єднання.

Однак дії Росії проти України засвідчили, що ситуація розвивається в протилежному, деструктивному напрямі. Якщо незмінність основних принципів і механізмів забезпечення європейської безпеки вдасться зберегти, єдиним реальним варіантом має стати реформування та вдосконалення існуючих інститутів. Проте не можна виключати, що ***за умови негативного розвитку подій в Україні й ескалації воєнних дій з боку Росії безпекові інститути в Європі та світі зазнають радикальних перетворень.***

У визначенні стратегічного зовнішньополітичного курсу важливо взяти до уваги зміни, що відбулися в змістовому наповненні пріоритетного напряму зовнішньої політики – європейської інтеграції. Європейська інтеграція залишається безумовним зовнішньополітичним пріоритетом, однак маємо усвідомити, що за останній час радикально змінився і зовнішній, і внутрішній контекст для його реалізації.

Конкретні практичні завдання, спрямовані на інтегрування з європейськими та євроатлантичними структурами, набули для України життєво важливого значення. Однією з ключових цілей зовнішньої політики України на цьому напрямі відтепер є забезпечення стабільної

підтримки з боку ЄС у реалізації положень, передбачених Угодою про асоціацію.

Замість політики балансування між Заходом та Росією ***імперативом зовнішньої політики України стає вимога здобути максимальну підтримку Заходу в протистоянні російській агресії.***

На перешкоді цьому стоїть низка ризиків як внутрішнього й зовнішнього характеру. Поміж внутрішніх ризиків варто назвати високий рівень корупції та слабкість демократичних інституцій, для подолання яких необхідна реалізація передбачених реформ. Тут багато залежить від політичної волі керівництва держави та міжнародної допомоги, яка своєю чергою залежить від рівня довіри міжнародної спільноти. Що ж стосується зовнішніх ризиків, то їх подолання залежить від значної кількості чинників, більшість із яких є слабко контрольованими.

Досягнута єдність членів ЄС щодо санкцій проти Росії, солідарна підтримка України могли б виявитися важливими чинниками зміцнення єдності всередині цього інтеграційного об'єднання, кроком на шляху формування реальної спільної зовнішньої політики ЄС, підтвердженням того, що Європа здатна говорити «одним голосом». Однак національно-егоїстичні економічні інтереси, тиск Росії на окремі країни ЄС роблять досягнутий консенсус досить крихким. Прихильники політики умиротворення агресора мають значний вплив на ухвалення рішень в ЄС.

Відхід від єдності позиції щодо України залишається можливим. Поступове зняття санкцій з Росії, якого прагнуть окремі країни ЄС, по суті, означало б фактичне погодження з боку ЄС із фактом порушення територіальної цілісності нашої держави внаслідок російської агресії. Можлива «відмова від України», безумовно, матиме для ЄС негативні наслідки у вигляді посилення кризових процесів усередині ЄС та досить виразних відцентрових тенденцій, що призведе до зменшення привабливості Європейського Союзу як центру інтеграційного тяжіння.

У разі масштабної військової ескалації на сході України та поширення бойових дій на країни ЄС сценарій розвитку подій є набагато більш негативним. Це означало б фактичне припинення Європейського проекту, оскільки одним із засадничих принципів ЄС і метою його існування є унеможливлення повторення війни на Європейському континенті.

Негативний вплив на реалізацію українського курсу має відмова з боку ЄС визнати європейську перспективу України. Україна заплатила і продовжує платити за здійснений європейський вибір надто високу ціну – ціну людських життів, кількість яких постійно зростає. В українському суспільстві може розпочатися зростання настроїв розчарування щодо позиції ЄС.

Досвід Туреччини як країни, що надто довго плекала європейські прагнення, при цьому маючи, на відміну від України, формальну перспективу членства, свідчить, що в разі відсутності видимих успіхів на шляху європейської інтеграції справа може дійти до зниження значущості загальнодемократичних цінностей на користь ідеї національної окремішності.

При цьому варто враховувати, що мета набуття членства України в ЄС є довгостроковою, а можливі зміни в Євросоюзі на тлі загальної невизначеності міжнародного порядку не дозволяють на сьогодні чітко визначити майбутній вигляд реалізації Європейського проекту.

На сучасному етапі головним завданням євроінтеграційного курсу України є виконання положень Угоди про асоціацію Україна – ЄС за неухильного збереження орієнтації на демократичні цінності й розбудову демократичних інститутів держави. Ця угода, включно з передбаченою нею зоною вільної торгівлі, забезпечує перехід відносин України з ЄС на принципово новий рівень, уможливлює значну інтенсифікацію торговельних, політичних, соціальних, культурних зв'язків, а також активізацію та поглиблення співробітництва у сфері безпеки. Угода про асоціацію передбачає можливість часткової інтеграції України з безпековими структурами ЄС, що може не тільки підвищити рівень національної безпеки, а й надати позитивну динаміку розвитку безпекового сектору.

За останнє десятиліття ЄС спромігся суттєво розвинути свій військовий складник як важливу ланку ЄПБО. Зокрема, створення і розвиток військових контингентів дозволили Євросоюзу взяти на себе виконання миротворчих місій і на Європейському континенті, і поза його межами. Україна завжди демонструвала готовність брати участь у заходах ЄС з урегулювання криз, наша держава була безпосереднім учасником поліцейських місій ЄС у Республіці Македонія і в Боснії та Герцеговині. Однак, хоча Україна вже протягом тривалого часу є ***надійним партнером ЄС у безпековому співробітництві***, коли постало питання про можливість надання допомоги нашій країні в урегулюванні ситуації на Донбасі в межах поліцейської місії ЄС, на шляху цього виникли значні перешкоди, які поки що не вдається подолати.

Визнання Євросоюзом важливості участі України у формуванні європейської безпеки може і має бути використаним як суттєвий важіль просування українських національних інтересів у відносинах з ЄС.

Спільним стратегічним інтересом для України та ЄС є *енергетична безпека*. Виступаючи імпортерами енергоносіїв, Україна та Євросоюз спільно зацікавлені в надійному й безпечному постачанні енергоресурсів. Нагально необхідним є пришвидшення здійснення реформ в українському газовому секторі та збереження Україною своєї ключової транзитної ролі в Європі. Роль України в забезпеченні енергетичної безпеки в Європі посилює її вагу як контриб'ютора безпеки на Європейському континенті. Крім цього, Україна як потужний транзитер енергоресурсів має всі підстави для закріплення своїх прав в Енергетичній хартії.

Пріоритетне спрямування на інтеграцію в структури ЄС має допомогти уникнути небезпеки розпорошення зовнішньополітичних зусиль, слугуючи своєрідним системно-організуючим чинником у складному просторі зв'язків України з міжнародним середовищем. Поступ у напрямі європейської інтеграції в перспективі забезпечить Україні реальну участь у міжнародних процесах ухвалення рішень, дасть можливість активно впливати на формування сприятливого для себе міжнародного безпекового середовища. Розширення економічних зв'язків із країнами ЄС, у т.ч. у спосіб створення поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі між Україною та ЄС, надаватиме Україні додаткові гарантії безпеки.

Невід'ємним складником євроінтеграційного процесу є **курс України на євроатлантичну інтеграцію**, який посилює й розширює політичну та економічну взаємодію з ЄС. Згідно зі Стратегією національної безпеки, *«виходячи з довгострокової цілі приєднання до загальноєвропейської системи безпеки, основу якої складає НАТО, Україна поглиблюватиме співробітництво з Альянсом з метою досягнення критеріїв, необхідних для набуття членства у цій організації»*.

Співробітництво з НАТО в зовнішньополітичній сфері, спрямоване на спільну протидію безпековим викликам і загрозам, має на меті сприяти стабілізації безпекового середовища в Європі та світі й підтримати демократичні реформи в Україні. ***Водночас питання можливого вступу України до Альянсу залишається невирішеним.***

Необхідно визнати, що офіційно зафіксований 2010 р. позаблоковий статус України, відмова від попереднього курсу на набуття членства в НАТО не тільки значно посилили вразливість країни перед внутрішніми та зовнішніми загрозами, а й сприяли підриву довіри з боку наших партнерів країн – членів НАТО і з боку структур Північноатлантичного альянсу. І хоча після Революції гідності та обрання нової влади курс на позаблоковість було закономірно скасовано, однак це не призвело і не могло призвести до автоматичного відновлення довіри. Це стало додатковим чинником, що ускладнює процес євроатлантичної інтеграції нашої країни.

Відмовившись від позаблокового курсу, Україна отримала визнання наявності в неї *євроатлантичних прагнень*, проте для постановки питання про перспективу вступу маємо, крім негативного впливу підірваної довіри, вкрай несприятливий зовнішньополітичний контекст. До того ж завдання досягнення сумісності із силами Альянсу потребує часу і значних зусиль для його виконання.

На сьогодні з метою реалізації курсу на євроатлантичну інтеграцію доцільно врахувати досвід посилення взаємодії з НАТО таких нейтральних країн – членів ЄС, як Швеція та Фінляндія. Перебуваючи разом із країнами Балтії (які є членами НАТО) ледь у не найбільш вразливій позиції з погляду ризику можливої військової загрози з боку Росії і не підпадаючи як нейтральні країни під дію статті 5 Вашингтонського договору про гарантії колективної оборони в разі агресії, Швеція та Фінляндія значно зміцнили відносини особливого партнерства з НАТО. На саміті Альянсу в Уельсі (вересень 2014 р.) із цими країнами було підписано угоди про військову і цивільну підтримку НАТО в разі загроз безпеці, катастроф тощо *(Host-Nation Support)*; ці угоди уможливлюють здійснення операцій Альянсу за межами колективних безпекових зобов'язань статті 5. Важливо, що в разі неможливості за тих чи інших обставин укладання угод типу *HNS* (а Фінляндія вела переговори про цю угоду протягом 10 років) існують інші, більш гнучкі формати взаємодії для посилення партнерства.

Затверджена Указом Президента Річна національна програма співробітництва Україна – НАТО на 2015 рік передбачає певні заходи в цьому напрямі (опрацювання «питання щодо укладання поглибленої Угоди між Україною та Організацією Північноатлантичного договору у сфері безпеки» тощо), що доцільно здійснювати з урахуванням досвіду угод *HNS* зі Швецією та Фінляндією.

За час протистояння російській агресії в Україні сформувалася боєздатна армія, хоча цей чинник, здається, ще не повною мірою

усвідомлений нашими західними партнерами. Це посилює подальшу роль України як контриб'ютора безпеки в Європі.

Варто очікувати, що ***в разі успішного протистояння російській загрозі і стримування та обмеження реваншистських намірів Кремля Північноатлантичний альянс згодом повернеться до питання членства України в НАТО.*** Хоча не можна цілковито виключати, що Захід може обрати щодо Росії відому з часів холодної війни стратегію мирного співіснування, що означало б фактичну згоду на право мати «зони впливу», яке відстоює РФ. Водночас у такому разі рівень довіри до надійності НАТО був би значно підірваний, і його роль у підтримці безпекового середовища зменшилася б. Для України (а також для Грузії) такий перебіг подій означав би неможливість набуття членства в Альянсі.

Нагадаємо, що Північноатлантичний альянс позиціонує себе як союз, заснований на спільних інтересах і спільних цінностях. І хоча досягнення критеріїв членства ще попереду, однак головних загальних передумов для вступу наша держава вже досягла – безперечно, маємо з НАТО спільні інтереси в захисті безпеки в Європі й водночас довели, що сповідуємо із членами Альянсу спільні демократичні цінності.

На сьогодні Україна активно використовує формат стратегічного партнерства у відносинах із НАТО. В умовах російської агресії Альянс надає допомогу Україні в модернізації її системи оборони та безпеки на основі сучасних технологій, комунікацій і менеджменту, бере активну участь у забезпеченні дієвої міжнародної підтримки України.

Зважаючи на провідну роль Північноатлантичного альянсу в сучасній системі безпеки на Європейському континенті, Україна виходить з необхідності всебічного поглиблення відносин особливого партнерства з НАТО на засадах, визначених у Хартії про особливе партнерство та інших документах.

Посилення присутності структур НАТО на території країн Східної Європи, створення сил швидкого реагування та інші подібні заходи не тільки зміцнюють оборонні можливості Альянсу, а й працюють на стримування агресора, перешкоджаючи масштабній ескалації на сході України.

Політична та військова співпраця з Альянсом є для України життєво необхідною. Нинішня спрямованість НАТО на захист своїх кордонів у східній Європі створює для України надзвичайно важливий шанс для приєднання до діяльності Альянсу, розвитку секторальної співпраці з Польщею та країнами Балтії.

Процес інтеграції в НАТО в умовах російської агресії та збройного конфлікту на сході України сприятливо впливає на формування «гнучких альянсів», постійних або тимчасових систем партнерства на рівні союзницьких відносин із державами, зацікавленими у протидії спільним загрозам.

Поряд із воєнними Україні необхідно запропонувати й узгодити з Альянсом заходи з енергетичної, економічної та інформаційної безпеки. Доцільно окремо поставити питання про заходи протистояння дипломатичній агресії Росії, відмову від нав'язуваного Росією політичного порядку денного для України у спосіб підготовки чітко сформульованих із позиції України питань, що підлягають обговоренню в дипломатичному вимірі врегулювання ситуації. Йдеться про потребу сформулювати власні вимоги, сфокусовані довкола проблеми збереження національного суверенітету і принципів зовнішньої політики нашої держави.

Спільно з НАТО Україні доцільно працювати на формування сприятливого інформаційного середовища та міжнародної системи протидії інформаційній агресії, протидії дезінформації з боку країни-агресора та викривленню реальної картини подій у світових ЗМІ й комунікаційних мережах.

Україна має працювати над інтеграцією оборонного й безпекового потенціалу української держави в існуючу систему колективної безпеки – європейської і трансатлантичної, що має надалі завершитися входженням в оборонну систему євроатлантичну спільноту.

Однак мета приєднання до загальноєвропейської системи безпеки є довгостроковою. На сьогодні, попри позитивні рішення НАТО, який неодноразово декларував перспективу майбутнього вступу України в Альянс, цілком реальним залишається можливе ***вилучення України з активної участі в системі колективної європейської та євроатлантичної безпеки*** в умовах зволікання з приєднанням України до ПДЧ та відсутності графіка кроків, спрямованих на досягнення критеріїв членства в Альянсі. Відносини з ЄС, що не передбачають перспективи членства України, також принципово обмежують можливості участі України в нових безпекових структурах Європейського Союзу.

Враховуючи конфронтаційний характер, якого набули відносини України з РФ, у близькій перспективі урегулювання напруженої ситуації на **євразійському напрямі**

надовго залишатиметься пріоритетним вектором української зовнішньої політики. Євразійська політика України має на увазі держави існуючого Митного союзу та проголошеного майбутнього Євразійського Союзу. Вона повноюмірою різниться відповідно до розвитку відносин з тією або іншою державою, але враховує їх геополітичну прив'язку до інтересів Москви, тобто певну несамостійність їх зовнішньої політики.

У контексті російської геостратегії Україна мала б увійти в інтеграційне формування на пострадянському просторі під домінуванням Росії, що суперечить стратегічному курсу Української держави на європейську інтеграцію, який є умовою збереження незалежності й суверенітету, динамічного і поступального розвитку країни.

Цивілізовані рівноправні відносини України з Російською Федерацією могли стати одним із вагомих чинників європейської стабільності й безпеки. Але це можливо лише за умов позбавлення останньою власних імперських амбіцій та агресивних намірів щодо сусідніх пострадянських держав. Російська позиція і розв'язання агресивних дій проти України на сьогодні практично унеможливлюють стратегічний формат відносин з РФ, а отже, Україна вимушена будувати їх відповідно до політичної ситуації та кон'юнктури міжнародного політичного процесу.

Унаслідок російської агресії декларовані відносини стратегічного партнерства двох держав фактично перетворилися на ***відносини стратегічного протистояння,*** що вимагає переосмислення й оновлення усього комплексу українсько-російських відносин.

Відтоді як Україна та Росія обрали власні траєкторії суверенного розвитку, минуло понад два десятиріччя. Навіть за історичними мірками цього часу мало б вистачити для того, щоб не тільки унормувати взаємні міждержавні відносини, а й вийти на таку їх конструктивну модель, яка б дозволила максимально задіяти величезний потенціал співробітництва наших країн і народів. Модель відносин, побудована на визнанні суверенного статусу обох держав у межах існуючих кордонів, взаємної поваги до інтересів іншої сторони, була б більш життєздатною, ніж модель наростаючого протистояння.

Збереження діалогу й розбудова взаємовигідних рівноправних відносин із Російською Федерацією на основі поваги до принципів міжнародного права, суверенітету й національних інтересів обох сторін залишається пріоритетним завданням зовнішньої політики України, проте реалізація цього завдання є справою майбутнього.

У відносинах з РФ, за умови збереження існуючого режиму, принциповим залишається ситуація стратегічного протистояння із цією країною і політика всебічної протидії агресії на всіх рівнях – воєнному, політичному, економічному, гуманітарному, інформаційному тощо.

Варто враховувати, що РФ має власне потужне лобі в низці європейських країн і використовує свої впливи для реалізації власних цілей щодо України. Фактично РФ практикує формування власних «гнучких альянсів» поміж країн НАТО і ЄС, особливо під час ведення енергетичних та інформаційних війн.

Певною гарантією стримування агресивних дій з боку російської влади може бути переведення відносин у суто прагматичну площину, позбавлену ідеологічно-ціннісних мотивів, тобто виключно на основу вигідного економічного співробітництва за різними напрямами. При цьому важливо сприяти поступовому зменшенню різних форм економічної залежності від агресора.

Системна криза українсько-російських відносин поставила на порядок денний необхідність опрацювання нових форматів подальшої взаємодії України з країнами *Співдружності незалежних держав*. Російська агресія унеможливлює перебування України у складі інституцій СНД як організації, що знаходиться під повним російським контролем і не виконує покладених на неї завдань. Отже, Україна має переводити відносини з країнами СНД переважно у двосторонній формат. Поміж країн – членів СНД ключовими для нас партнерами залишаються Білорусь і Казахстан.

Білорусь входить до п'ятірки найбільших торговельних партнерів України. Саме ця країна, попри її членство в спільній з РФ Союзній державі, Митному союзі, ОДКБ, стала медіатором у відновленні діалогу з Росією, фактично замороженого з початком російської агресії проти України. Це, а також чинник спільного кордону, історичної та культурної близькості робить Білорусь привілейованим партнером України в СНД. Для зміцнення відносин важливо вирішити суперечливі питання, зокрема про облаштування спільних ділянок українсько-білоруського кордону.

Водночас залежність від політики Кремля робить білоруську владу несамостійною в низці складних для країни ситуацій. Зокрема, Білорусь не наважується піддати осуду брутальну анексію Криму та більшою мірою залучатися до моделей співробітництва

з європейськими країнами за програмами «Східного партнерства».

Казахстан є пріоритетним партнером України в пострадянському просторі й осердям її інтересів у Центральній Азії. Цьому сприяють взаємодоповнюваність індустріально-аграрних комплексів, спільні інтереси в аерокосмічній, видобувній, машинобудівній галузях, значна українська діаспора. У межах Митного союзу Казахстан демонструє певну автономність у зв'язках з Україною. Завдання України – зміцнювати ці тенденції з перспективою на майбутнє.

Більш гнучка позиція керівництва Білорусі й Казахстану, які, маючи подібні до українських проблеми у відносинах з РФ, не схильні беззастережно підтримувати її агресивні дії проти України, відкриває більші можливості для розвитку ефективних двосторонніх політичних та економічних відносин.

Нинішня ситуація глибокої міжнародної кризи, попри серйозні ризики й загрози, містить також додаткові можливості. Оновлення зовнішньополітичної доктрини України на засадах модернізації та опору сприятиме перетворенню кризи на етап успішного розвитку нашої держави. В умовах протистояння російській агресії зовнішня політика України має охоплювати всю сукупність необхідних міжнародних зв'язків задля збереження єдності зовнішньополітичного курсу.

УДК 338.22.021.1 + 338.012

ПРОБЛЕМИ РОЗБУДОВИ ІННОВАЦІЙНО-ОРІЄНТОВАНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

О. С. Власюк

Розбудова інноваційно-орієнтованої економічної моделі розвитку на сьогодні є фактично єдиним гарантованим механізмом отримання конкурентних переваг на глобальних ринках. Для України ця проблема залишається актуальною протягом усього періоду незалежності, оскільки її вирішення є пріоритетним напрямом стимулювання позитивних внутрішніх перетворень. Унаслідок анексії Криму та російської військової агресії на Донбасі українська економіка зазнала важких економічних та інфраструктурних втрат. Через це потреба подолання кризи і забезпечення економічної позитивної динаміки ще більше загострилася. Водночас очевидно, що на старій технологічній базі подолати економічну та інноваційно-технологічну прірву, в якій опинилась Україна, буде неможливо.

У цьому контексті масштабне впровадження інновацій стає ключовим імперативом економічних перетворень в Україні на основі опанування нових інноваційно-технологічних орієнтирів розвитку. Втрата п'ятої частини промислового потенціалу ставить перед Україною критично важливе завдання підвищення ефективності економіки, в основі чого має бути інноваційний розвиток. Перспективам становлення в Україні інноваційно-орієнтованої економіки сприяє усвідомлення суспільством неможливості забезпечити належний людський розвиток на основі морально застарілих технологій та зношеної виробничої бази, які не відповідають сучасним міжнародним стандартам матеріало- й енергоємності.

Важливу роль у забезпеченні інноваційно-орієнтованого розвитку України має відіграти міжнародне співробітництво. Консолідація прогресивного науково-технічного досвіду та фінансових ресурсів шляхом створення міжнародних альянсів за участю українських та іноземних суб'єктів підприємництва дозволить сформувати матеріальну основу прогресивних перетворень в Україні. При цьому високу первісну вартість впровадження інноваційних технологій у вітчизняну економіку слід розглядати як необхідний внесок у формування місткого та перспективного для зовнішніх і внутрішніх інвесторів ринку з вагомим відкладеним інвестиційним попитом.

Власюк Олександр Степанович – доктор економічних наук, професор, чл.-кор. НАН України, перший заступник директора Національного інституту стратегічних досліджень

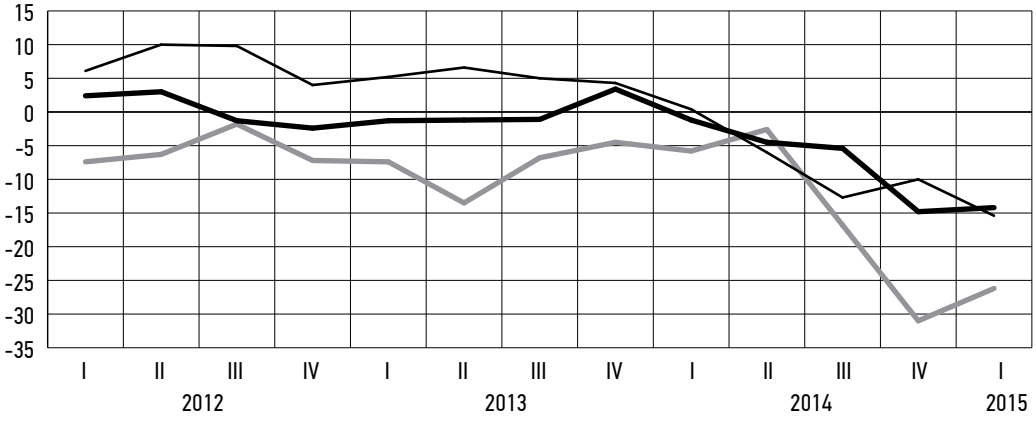

	I	II	III	IV	I	II	III	IV	I	II	III	IV	I
ВВП в цілому	2,4	3,0	-1,3	-2,4	-1,3	-1,2	-1,1	3,4	-1,2	-4,5	-5,4	-14,8	-17,2
кінцеві споживчі витрати	6,1	10,0	9,8	4,0	5,2	6,6	5,0	4,3	0,4	-6,0	-12,7	-10,0	-15,4
експорт товарів і послуг	-7,4	-6,3	-1,8	-7,2	-7,4	-13,5	-6,8	-4,5	-5,8	-2,6	-16,8	-31,0	-26,2

Рис. 1. **Окремі макроекономічні показники України у 2012–2015 рр.,** *% до попереднього періоду*

Джерело: Державна служба статистики України.

Проблемам формування передумов та обґрунтування напрямів інноваційного розвитку в сучасній економіці присвячено низку праць зарубіжних та вітчизняних учених, серед яких слід відзначити роботи А. Гальчинського[1], М. Кастельса[2], К. Келлі[3], Д. Тапскота[4], Е. Тоффлера[5], Т. Фрідмена[6]. У їх наукових розвідках розкриваються сутнісні ознаки економіки, заснованої на знаннях, досліджуються фундаментальні зміни сучасного періоду розвитку, в якому головну роль відіграють інновації та знання. Водночас проблематика формування передумов інноваційного розвитку в умовах зовнішньої агресії не знайшла належного висвітлення у роботах науковців, очевидно, внаслідок своєї специфіки.

Метою статті є обґрунтування пріоритетів розбудови інноваційно-орієнтованої економіки України в умовах зовнішньої агресії.

Результати дослідження. Для України інноваційно-орієнтований поступ є ключовим механізмом подолання фундаментальних проблем економічного розвитку. У світі, який динамічно змінюється, для української економіки існують вагомі ризики потрапляння до технологічної та цифрової периферії, що у довгостроковій перспективі є згубним чинником людського розвитку. Цей висновок випливає з результатів аналізу сучасної економічної ситуації в Україні, особливості якої в контексті досліджуваної проблематики полягають у такому.

1. **Макроекономічні передумови реалізації інноваційного розвитку економіки в Україні залишаються вкрай складними.** Українська економіка перебуває у кризовому стані, причому економічне згортання пов'язане передусім із нереформованою моделлю розвитку та наслідками воєнної агресії. Пришвидшення економічного згортання починаючи з другої половини 2012 р. відображає системний та структурний характер кризи, в якій перебуває національна економіка (рис. 1). При цьому найвищі темпи падіння реального ВВП у I кв. 2015 р. фіксуються у будівництві (-35,3 %), добувній промисловості (-29,4 %), переробній промисловості (-25,6 %), оптовій та роздрібній торгівлі (-24,8%).

Небезпечну тенденцію формує проблема зниження споживання, що триває з II кв. 2014 р. Так, реальні обсяги кінцевих споживчих витрат у I кв. 2015 р. скоротилися на 15,4 % відносно аналогічного періоду 2014 р. Варто зазначити, що у 2012–2013 рр., навіть в умовах падіння ВВП, спостерігалося незначне зростання кінцевих споживчих витрат. Традиційним чинником негативної динаміки зниження

[1] *Інноваційна* стратегія українських реформ / А. С. Гальчинський, В. М. Геєць, А. К. Кінах, В. П. Семиноженко. – К. : Знання України, 2002. – 336 с. – Бібліогр.: с. 322–336.

[2] *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс; пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М., 2000.

[3] *Kevin Kelly*. New Rules for the New Economy. First published in 1998 by Viking Penguin,a member of Penguin Putnam Inc. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kk.org/books/KevinKelly-NewRules-withads.pdf

[4] Don Tapscott, The Digital Economy, McGraw Hill. 1995.

[5] *Тоффлер Э.* Метаморфозы власти / Э. Тоффлер. – М. : Издательство АСТ, 2002.

[6] *Фридман Томас.* Плоский мир 3.0. Краткая история XXI века / Томас Фридман. – М. : АСТ, 2014. – 640 с.

ВВП залишається експорт. Скорочення реальних обсягів експорту товарів і послуг триває ще з III кв. 2011 р., водночас у I кв. 2015 р. воно пришвидшилося і досягло -26,2 % (рис. 1).

Економічний спад в умовах зовнішньої агресії проти України обмежує внутрішні джерела фінансування інноваційних змін у секторах національної економіки. Навіть за оптимістичних сценаріїв економічного зростання України внутрішніх фінансових можливостей для цього буде недостатньо, і така ситуація зберігатиметься, принаймні у короткостроковій перспективі.

2. **Поглиблюється падіння промислового виробництва, насамперед його найбільш важливої для інноваційного розвитку сфери – машинобудування.** Темпи падіння промислового виробництва, яке триває понад 30 місяців з листопада 2012 р., у 2015 р. зберігаються на критично високому рівні – понад 20,0 % протягом 6 місяців (рис. 2).

При цьому триває згортання внутрішнього ринку внаслідок різкого підвищення індексу цін виробників (у середньому до 42,5 % за підсумками I півріччя 2015 р.) на тлі зниження внутрішнього платоспроможного попиту. Зазначені тенденції ускладнюються фізичною втратою виробничих потужностей у зоні конфлікту на Донбасі, що негативно позначається на внутрішній виробничій кооперації та експортному потенціалі України.

Для інноваційно-орієнтованого розвитку української економіки найвагомішим ризиком є посилення тенденції до деіндустріалізації національної економіки, **а також несформованість нових конкурентних, інноваційних драйверів розвитку**. При цьому орієнтація на потенціал розвитку агросектору та IT-сектору не вирішує проблеми зайнятості, ефективного використання ресурсів, забезпечення конкурентоспроможності економіки в умовах переходу світової економіки на нові технологічні засади.

3. **Звуження джерел фінансування інноваційного розвитку за рахунок поширення збитковості економічної діяльності.** За підсумками 2014 р., великими та середніми підприємствами загалом в економіці отримано 517,4 млрд грн збитків, а за підсумками I кв. 2015 р. – 385,9 млрд грн (74,6 % від річного обсягу за 2014 р.) (рис. 3). Якщо у 2014 р. баланс збитків підприємств досяг за обсягами третини ВВП країни (33,0 %), то у I кв. 2015 р. їх обсяг перевищив ВВП (105,0 %).

Найбільші обсяги збитків отримано у промисловості (161,4 млрд грн у 2014 р. та 150,4 млрд грн – у I кв. 2015 р.), оптовій і роздрібній торгівлі (129,2 млрд грн та 75,4 млрд грн відповідно), на операціях із нерухомим майном (99,6 млрд грн і 42,6 млрд грн відповідно), у професійній, науковій та технічній діяльності (98,0 млрд грн і 29,2 млрд грн відповідно).

Підприємства фінансової сфери у 2014 р. отримали загалом до оподаткування прибуток у обсязі 36 млрд грн, а за підсумками I кв. 2015 р. – збиток обсягом 45,5 млрд грн.

4. **Посилення тенденції до втрати інвестиційної привабливості в умовах зовнішньої**

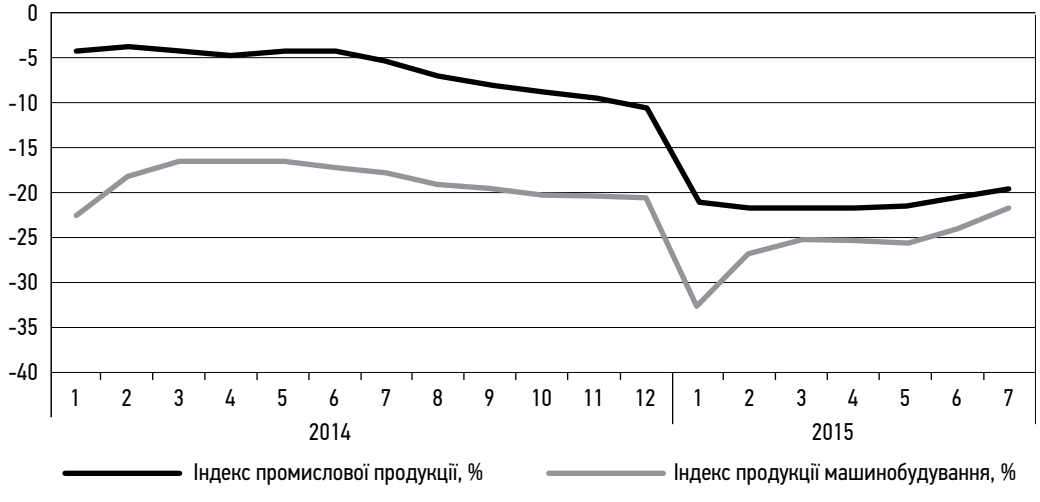

Рис. 2. **Динаміка індексів промислової та машинобудівної продукції в Україні у 2014–2015 рр.,** *% до відповідного періоду попереднього року*

без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції

Джерело: Державна служба статистики України.

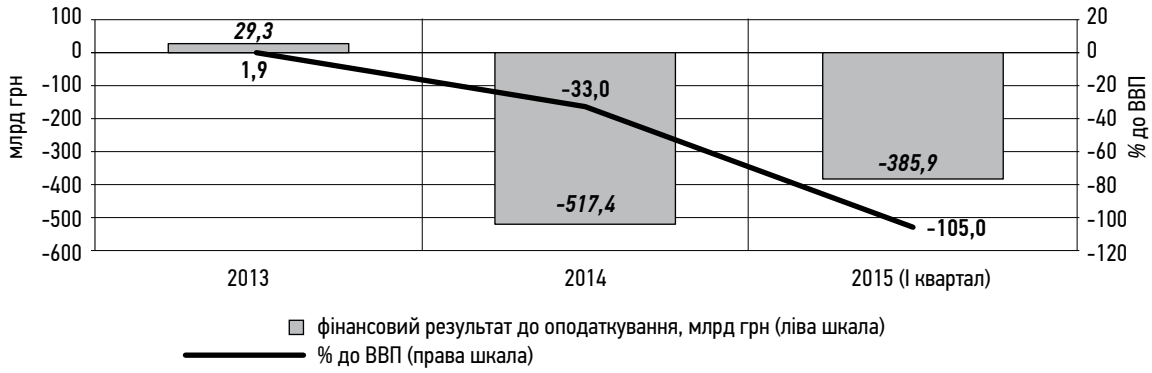

Рис. 3. **Загальні обсяги фінансових результатів до оподаткування у 2013–2015 рр.,** *млрд грн та % до ВВП*

Джерело: Державна служба статистики України.

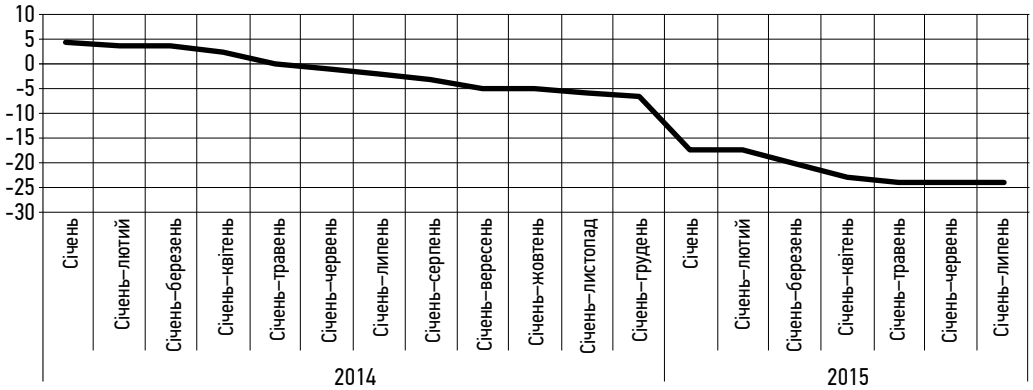

Рис. 4. **Динаміка індексу реальної середньомісячної заробітної плати в Україні у 2014–2015 рр.,** *%*

Джерело: Державна служба статистики України.

агресії. Воєнна загроза, макроекономічна нестабільність, різка втрата купівельної спроможності як населенням, так і корпоративним сектором є базовими чинниками згортання інвестиційної активності інвесторів. Так, зменшення обсягів капітальних інвестицій в основний капітал у 2014 р. досягло 24,1 % відносно 2013 р., зниження цього показника продовжилось у I кв. 2015 р. і становило -14,8 % відносно і так невисокої бази I кв. 2014 р.

Додатковим чинником втрати інвестиційної привабливості є погіршення умов конкуренції та доступу на зовнішні фінансові ринки. Динаміка іноземного інвестування у фінансовому секторі й на ринках нерухомості сьогодні стримується об'єктивними проблемами розвитку зазначених секторів економіки. При цьому традиційне домінування на цих ринках іноземних інвесторів не відповідає інтересам держави в контексті завдань модернізації національної економіки.

5. **Загрозливе зниження платоспроможного попиту населення критично обмежує попит на інноваційну продукцію внутрішнього виробництва**. Із середини 2014 р. реальна середньомісячна заробітна плата в Україні знижується, що в умовах надвисокого рівня інфляції (49,1 % у січні-липні 2015 р.) підриває купівельну спроможність та суттєво погіршує добробут і рівень життя більшості громадян країни.

Причому втрата доходів громадян різко посилилася з початку 2015 р. внаслідок різкої девальвації гривні. Якщо в січні-липні 2014 р. індекс зниження реальної заробітної плати становив -1,7 % відносно відповідного періоду 2013 р., то в січні-липні 2015 р. його падіння пришвидшилося до 23,7 % (рис. 4). Показовим при цьому є те, що в січні-липні 2015 р. зниження реальної заробітної плати було найвищим у Луганській області (-35,3 %), а найменшим – у Донецькій області (-13,8 %), що свідчить про різновекторні підходи до вирішення проблеми стримування цього процесу в зазначених областях.

Загострює проблему доходів разюча невідповідність базових соціальних стандартів (прожиткового мінімуму, мінімальної зарплати), за якими реалізується державна соціальна політика, сучасним світовим стандартам. Це постійно генеруватиме високий рівень соціального напруження та невдоволення. Своєю

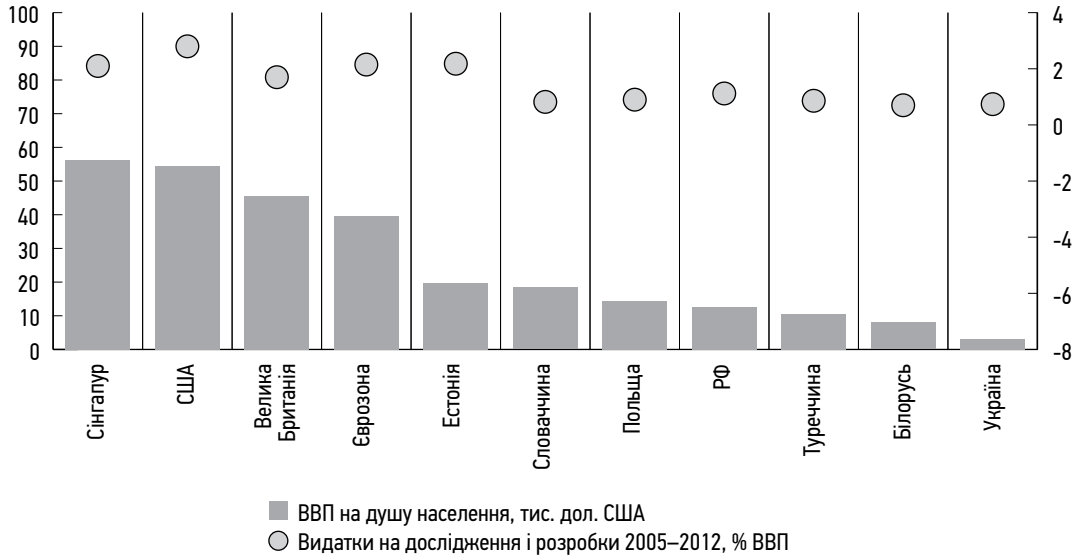

Рис. 5. **Ефективність економіки і видатки на дослідження та розробки в окремих країнах світу і Україні у 2014 р.**

Джерело: Світовий банк.

чергою, забезпечення відповідності зазначених показників є необхідною передумовою для інноваційного розвитку.

З урахуванням масового скорочення робочих місць на Донбасі та наявних проблем внутрішньо переміщених осіб **ризики втрати людського капіталу на середньо- й довгострокову перспективу загострюватимуться.** Як наслідок, варто очікувати подальшого скорочення внутрішнього попиту на інноваційну продукцію. Водночас буде істотно зменшений кадровий потенціал реалізації інноваційного розвитку. Так, за прогнозами *Economist Intelligence*, Україна входить до 5 країн світу (після Японії, Німеччини, Таїланду та Південної Кореї), які на довгострокову перспективу до 2050 р найбільше втратять у обсягах робочої сили[1].

Проте навіть в умовах зовнішньої агресії та значного спаду соціально-економічної динаміки в Україні зберігається достатній науковий та інноваційний потенціал. За даними Світової організації інтелектуальної власності, Україна посідає 14-ту позицію серед 143 країн світу за рівнем інноваційної спроможності, а у Глобальному індексі інноваційності[2] рейтинг України у 2014 р. зріс із 71-ї до 63-ї позиції. За Індексом інноваційності Блумберг[3] для 50 інноваційних країн світу, оцінка України станом на початок 2015 р. поліпшилася на 16 позицій (33-те місце). Отже, в Україні існує інтелектуальний потенціал і людський капітал для розбудови інноваційно-орієнтованої моделі розвитку економіки. Як підтвердження, варто зазначити, що щорічний український експорт послуг у сфері ІКТ[4] становить понад 5 млрд дол. США.

Водночас інноваційний поступ України є досить проблематичним. Так, за рейтингом Світового економічного форуму, в оцінках «інноваційні чинники» Україна погіршила позиції до 81-го місця серед 144 країн у 2014 р. проти 52-ї позиції серед 134 країн у 2008 р. За рейтингом Світового банку, рівень наукоємності економіки України упродовж останнього десятиліття невпинно знижувався і нині становить 0,74% ВВП за 2005–2012 рр., що, зважаючи на абсолютні ВВП, формує критичне відставання України у цій сфері. При цьому необхідно наголосити на вкрай низькій ефективності української економіки, яка за рівнем ВВП на душу населення відстає від США в 17,7 раза, країн Єврозони – у 12,8 раза, Естонії – у 6,4 раза, Словаччини – у 6,0 раза,

[1] *Long-term* macroeconomic forecasts. Key trends to 2050. A special report from The Economist Intelligence Unit [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=ForecastingTo2050

[2] *The Global* Innovation Index 2014: The Human Factor in Innovation / World Intellectual Property Organization [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/economics/gii/gii_2014.pdf

[3] *Bloomberg* innovation index [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bloomberg.com/graphics/2015-innovative-countries/; *Most* innovative in the world 2014 / Bloomberg rankings [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://images.businessweek.com/bloomberg/pdfs/most_innovative_countries_2014_011714.pdf

[4] *World* Development Indicators: ICT Service Exports / World Bank [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators

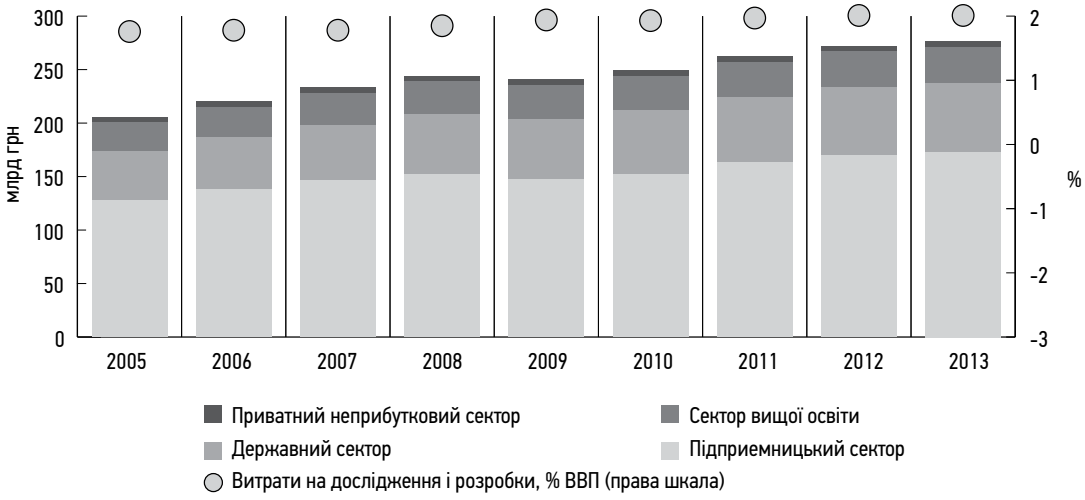

Рис. 6. **Динаміка структури фінансування досліджень та розробок в ЄС – 28,** *у млрд євро та % ВВП*

Джерело: Євростат

Польщі – у 4,7 раза, РФ – у 4,1 раза, Туреччини та Білорусі – у 3,4 і 2,6 раза відповідно.

Сучасна економічна криза в Україні наочно демонструє недосконалість та вичерпаність традиційних для України чинників економічного зростання. Ці чинники ґрунтуються насамперед на переважанні сировинного складника у виробництві та експорті, експлуатації застарілих екологонебезпечних і ресурсоємних засобів виробництва, високій експортній орієнтації базових бюджетоутворювальних галузей промисловості, використанні дешевої низькокваліфікованої праці.

Тому відновлення економічного зростання в Україні вимагає побудови нової моделі економічного розвитку, заснованої на інвестиційно-інноваційних засадах, впровадженні передових технологій у виробництво, глибокій інтеграції промислового потенціалу з екологічним та соціальним складниками виробничого процесу.

У сучасному глобалізованому світі науково-технічний прогрес та інновації стають основним джерелом економічного зростання. Розвинені країни ставлять перед собою амбітні цілі, пов'язані зі структурними змінами економіки й переходом від пануючого нині п'ятого технологічного укладу, заснованого на застосуванні досягнень мікроелектроніки, до шостого, ядром якого є наноелектроніка, нанобіотехнології, наносистемна техніка, молекулярна та нанофотоніка. При цьому роль науки в досягненні технологічного лідерства та високої конкурентоспроможності є вирішальною.

Пріоритети інноваційного розвитку виведено в ранг найвищих пріоритетів державної політики провідних країн світу. Так, Стратегією ЄС «Європа – 2020» передбачено цільові орієнтири фінансування досліджень і розробок у обсязі 3,0 % ВВП[1]. За даними Євростату, частка загального обсягу витрат на наукові дослідження та розробки країн ЄС – 28 у 2013 р. становила близько 2,0 % ВВП (рис. 6).

Жорстка політика бюджетної консолідації, яка застосовувалася під час останньої світової фінансової кризи багатьма країнами ЄС, не завадила збереженню, а в окремих випадках – навіть сприяла розширенню фінансування витрат на дослідження та розробки. Країнами, які витрачають понад 3,0 % ВВП на дослідження і розробки за всіма видами фінансування, є Фінляндія, Швеція та Данія. У діапазоні 2,23–2,85 % ВВП перебувають Німеччина, Австрія, Словенія, Бельгія та Франція; між 1,98–1,16 % ВВП – Нідерланди, Чехія, Естонія, Велика Британія, Угорщина, Португалія, Італія, Іспанія, Люксембург.

Для України, яка спрямовує на відповідний напрям 0,74 % ВВП при його помітному скороченні, ситуація не виглядає оптимістично. Наявний інвестиційно-інноваційний та науково-технічний потенціал в Україні втрачається. При цьому зростає розрив між наукою і виробництвом, використання коштів не набуло ефективного та системного характеру, фінансування наукової і науково-технічної діяльності здійснюється фрагментарно, а показники комерціалізації інновацій не відповідають середнім світовим критеріям. Загалом можна зафіксувати послідовне зниження ключових індикаторів інвестиційно-інноваційної безпеки держави у 2005–2014 рр. (рис. 7).

[1] *Smarter*, greener, more inclusive? Indicators to support the Europe 2020 strategy growth [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/6655013/KS-EZ-14-001-EN-N.pdf/a5452f6e-8190-4f30-8996-41b1306f7367

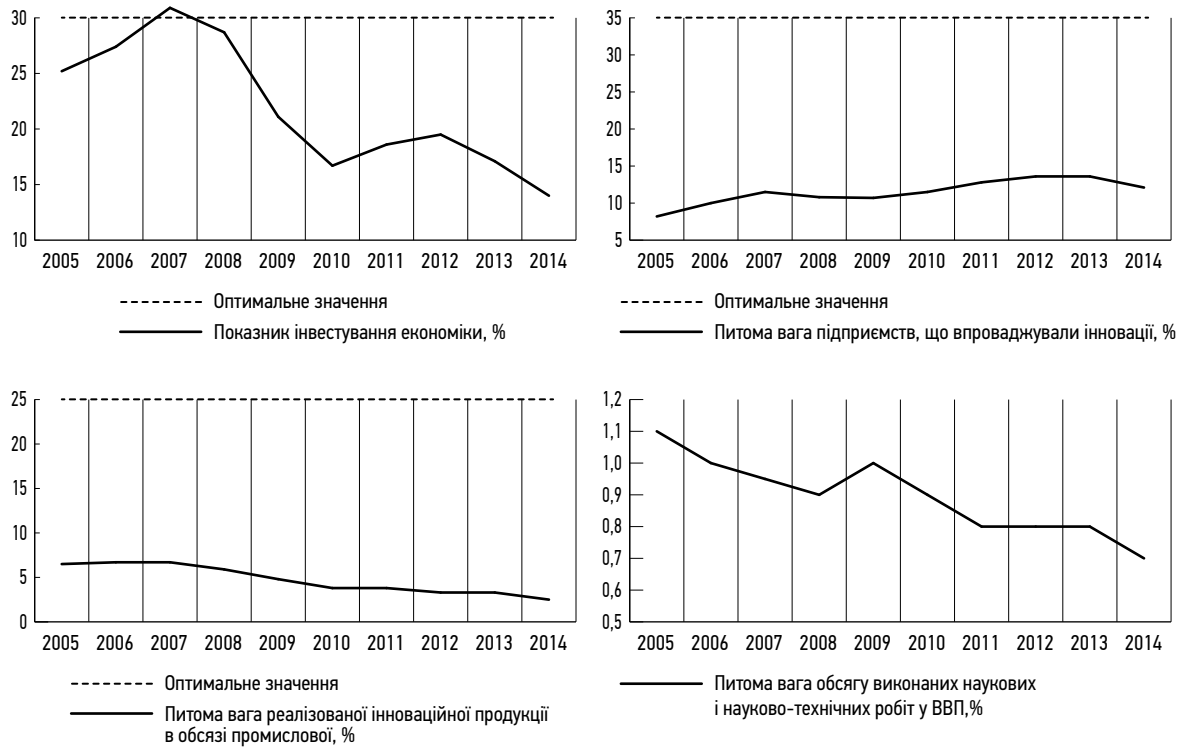

Рис. 7. **Динаміка індикаторів інвестиційно-інноваційної безпеки України у 2005–2014 рр.**

Джерело: Державна служба статистики.
Розраховано за методикою Міністерства економічного розвитку і торгівлі України[1].
***дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.*

Для України як держави, що перебуває під впливом нагромаджених у минулому макроекономічних дисбалансів, з технологічним та інноваційним відставанням розвитку промислового сектору й тиском зовнішньої агресії, інноваційно-орієнтована економіка є безальтернативним вектором економічного розвитку. У цьому контексті пріоритетними напрямами державної політики є:

– забезпечення економічних стимулів для розбудови економіки знань, що передбачає поліпшення бізнес-середовища, особливо для високотехнологічних підприємств, зміцнення захисту прав інтелектуальної власності та спрощення патентування;

– поліпшення управління й активізація зусиль уряду щодо стимулювання інновацій та підтримки впровадження нових технологій[1];

– розширення і поглиблення міжнародного технічного співробітництва на основі інноваційних можливостей національної промисловості;

– кардинальне реформування системи освіти: розширення політехнічних спеціальностей; підтримка міжуніверситетської співпраці з метою комерціалізації досліджень і розробок; підвищення ефективності механізмів сертифікації, акредитації та контролю якості у сфері освіти, у т.ч. онлайн-навчання;

– розбудова ринкових механізмів у сфері ІКТ: розширення доступності ІКТ та їх швидке поширення; збільшення ІКТ з надання послуг; інтеграція сільських районів і малих міст до широкосмугових мереж та електронних послуг.

Важливим кроком має стати фінансове стимулювання розбудови партнерства між державними установами та приватними підприємствами й університетами. Державна підтримка в секторі ІКТ є загальнопоширеною практикою, яку варто використати в Україні. З цією метою доцільно розробити мультиплановий підхід з фінансування досліджень і розробок, удосконалення освіти та розвитку людського капіталу спеціально для ІКТ-сектора, підтримки державних технологічних установ.

Загалом на державному рівні необхідно розробити й реалізувати стратегію розвитку сектору ІКТ як ключового напряму підвищення

[1] *Про затвердження* Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України: наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cct.com.ua/2013/29.10.2013_1277.htm

конкурентоспроможності та передбачити економічні стимули його розвитку. Це загальновідома практика багатьох країн, оскільки розвиток сектору ІКТ дозволяє здійснити перехід до економіки знань, стимулює сферу освіти та забезпечує формування конкурентоспроможного на міжнародному рівні людського капіталу для економіки знань.

Інституційні перетворення мають враховувати необхідність створення спеціальних механізмів фінансування інновацій: фондів на основі державних і приватних коштів; агенцій з фінансування технологій та інновацій; стратегічних центрів науки, технологій та інновацій на основі державно-приватного партнерства тощо.

Важливим напрямом розбудови науково-технічного і виробничого потенціалу України є міжнародне співробітництво, зокрема з країнами ЄС. У цьому контексті для України важливо забезпечити умови для залучення довгострокових інвестицій країн ЄС у створення та розвиток в Україні замкнених циклів виробництва високотехнологічної продукції. Наприклад, перспективи розвитку в Україні високотехнологічного сектору атомної енергетики значним чином залежать від налагодження замкненого циклу виробництва й переробки урану та цирконію.

Ще один приклад: розвиток в Україні високотехнологічних виробництв (ОПК, ракетно-космічна, авіаційна, суднобудівна, пігментна та лакофарбова, фармацевтична промисловість тощо) вимагає збільшення випуску продукції кольорової металургії, зокрема титану (металевого і двоокису) та алюмінію. Водночас потенційні ресурси титану й потужності виробництва ільменітових концентратів в Україні оцінені у 20,0 % світових.

Іншим важливим напрямом міжнародного співробітництва (особливо з ЄС) є запровадження в Україні принципів циркулярної економіки[1] у сфері виробництва екологічно чистої продукції, перероблення відходів, вторинного виробництва, запровадження енерго- та ресурсоефективних технологій у промисловості. Основні принципи циркулярної економіки закладено в Дорожній карті ЄС «Ресурсоефективна Європа»[2] та програмному документі Євросоюзу «Становлення циркулярної економіки: програма безвідходного виробництва для Європи»[3]. За оцінками експертів ЄС, запровадження ресурсоефективних технологій виробництва на всіх ланках виробничих ланцюгів дозволить скоротити потреби промисловості у сировинних ресурсах на 17,0–24,0 % до 2030 р. та знизити щорічні витрати підприємств на 630 млрд євро[4].

До актуальних на сьогодні напрямів двостороннього співробітництва з ЄС у цій сфері варто віднести освоєння та розвиток в Україні альтернативних джерел енергії; створення виробничих потужностей з перероблення побутових і промислових відходів; розвиток виробництва органічної харчової продукції. Перспективність цих напрямів зумовлена наявністю в ЄС містких ринків та значним попитом на ці види продукції з боку промислових підприємств і домогосподарств, міцною підтримкою розвитку таких виробництв Європейською Комісією та значними можливостями для подальшого розширення таких виробництв в Україні й у світі.

Багатий досвід ЄС у розбудові інноваційно-орієнтованої економіки створює умови для плідного співробітництва України з Євросоюзом у сфері стимулювання інноваційних зрушень на основі розбудови ефективної національної інноваційної системи, здатної поєднати науку і виробництво. У цьому контексті важливою подією стало підписання 20 березня 2015 р. Угоди про участь України у Рамковій програмі ЄС з досліджень та інновацій «Горизонт 2020», що дозволить підприємствам та організаціям брати участь у проектах Програми на умовах, які мають країни – члени ЄС.

---

[1] Концепція «циркулярної економіки» – узагальнена назва діяльності, спрямованої на енергозбереження, регенеративне екологічно чисте виробництво, обіг і споживання. «Циркулярна економіка» дозволяє створювати нові бізнес-моделі через зменшення кількості використовуваної сировини і ресурсів, їх повторне використання, захист екології. Ключова ідея полягає в тому, щоб заново переосмислити споживчі навички від «взяти, використати і викинути» до моделі, коли продукти виготовляються і просуваються таким чином, щоб їх матеріали і компоненти можна було використовувати багато разів (*Головні* тренди КСВ: Циркулярна економіка [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://csr-ukraine.org/головні-тренди-ксв-циркулярна-економ/).

[2] *Roadmap* to a Resource Efficient Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/environment/resource_efficiency/about/roadmap/index_en.htm

[3] *COMMUNICATION* FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS Towards a circular economy: A zero waste programme for Europe [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52014DC0398

[4] *Communication* from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions Towards a circular economy: A zero waste programme for Europe [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1415352499863&uri=CELEX:52014DC0398R%2801%29

Можемо констатувати, що попри значні виклики, з якими Україні довелося зіткнутися протягом останнього часу, зараз перед нею відкриваються значні можливості для розвитку, вагомим підґрунтям яких є позитивні зміни в суспільній свідомості та відчуття національної ідентичності, зміна ціннісних пріоритетів, а також міцна політична воля до форсованої модернізації економіки. Саме зараз держава має взяти на себе ключову роль у формуванні нової інноваційної моделі розвитку, забезпечуючи умови для розроблення й комерційної реалізації нових технологій, сприяючи формуванню креативного середовища у спосіб фінансування розвитку національної науки, академічних та освітніх інститутів, створюючи фіскальні й інші стимули для залучення інвестицій, у т.ч. знижуючи ризики залучення коштів у розроблення інноваційних технологій.

Висновки

В умовах воєнної агресії проти України, коли втрачено п'яту частину економічного та інфраструктурного потенціалу, а також найбільш важливого для держави людського капіталу, інноваційний тип розвитку економіки стає безальтернативним шляхом забезпечення високих темпів економічного росту. Існуючі тенденції розвитку української економіки засвідчують наявність вагомих макроекономічних, виробничих та фінансових чинників, які блокують інноваційний розвиток. За умови їх збереження для України зростають загрози невідворотної втрати економічного потенціалу й неможливості досягнення докризового рівня навіть у середньостроковій перспективі.

Водночас Україна не втратила здатності сприймати і розвивати знання та інновації, про що свідчить порівняно розвинений інтелектуальний потенціал, прийнятна динаміка рейтингів інноваційного розвитку, які зростають навіть в умовах військової агресії. На державному рівні необхідно сформувати комплексну стратегію інноваційного розвитку, яка б передбачала економічне стимулювання поширення економіки знань. Принциповою має стати реформа державних видатків на науку та інновації, де пріоритетом має виступити залучення державного фінансування для розбудови партнерства з приватним сектором та комерціалізації розробок.

Значні перспективи має адаптація елементів зарубіжного досвіду у впровадженні в українську практику засад циркулярної економіки, освоєння та розвиток в Україні альтернативних джерел енергії, створення виробничих потужностей з перероблення побутових і промислових відходів; розвиток виробництва органічної харчової продукції. Долаючи виклики сьогодення у складних умовах зовнішньої агресії, Україна разом із тим отримала історичний шанс пришвидшено освоїти інноваційний шлях розвитку. Від його використання залежать перспективи суспільного розвитку та місце України в міжнародному поділі праці.

Список використаних джерел

1. *Кастельс М.* Информационная эпоха : экономика, общество и культура / М. Кастельс ; пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М., 2000.
2. *Kevin Kelly.* New Rules for the New Economy. First published in 1998 by Viking Penguin,a member of Penguin Putnam Inc [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kk.org/books/KevinKelly-NewRules-withads.pdf
3. Don Tapscott, The Digital Economy, McGraw Hill. 1995
4. *Тоффлер Э.* Метаморфозы власти / Э. Тоффлер. – М. : Издательство АСТ, 2002.
5. *Фридман Томас.* Плоский мир 3.0. Краткая история XXI века / Томас Фридман. – М. : АСТ, 2014. – 640 с.
6. *Інноваційна* стратегія українських реформ / А. С. Гальчинський, В. М. Геєць, А. К. Кінах, В. П. Семиноженко. – К. : Знання України, 2002. – 336 с. – Бібліогр. : с. 322–336.

УДК 321(477):303.444.1+327

РОЗБУДОВА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Г. І. Мерніков, А. І. Шевцов

Нація може підтримувати своє існування тільки тоді, коли місце між державою і людиною займає цілий ряд колективів другого рівня, що знаходяться досить близько до окремих людей, щоб міцно утримувати їх у сфері своєї дії і тим самим занурювати їх у загальний перебіг соціального життя.

Еміль Дюркгейм

Економічне життя глибоко вкорінене в соціальному житті і його неможливо зрозуміти окремо від звичаїв, традицій і підвалин конкретного досліджуваного суспільства – окремо від його культури.

Адам Сміт

Перспективи існування та поступального розвитку інституту національної держави в класичному обрисі Західної цивілізації – питання, що вже вийшло за межі футурологічних концептів ы постає домінуючим трендом XXI ст. Для світового експертного співтовариства аксіоматичною є теза щодо невпинного зменшення меж компетенції та відповідальності національних урядів на користь транснаціональних фінансово-економічних, інформаційних, соціокультурних центрів. Україна (поряд із країнами «Арабської весни») знаходиться в епіцентрі цивілізаційного зламу між старим індустріально-аграрним (для України ще й пострадянським) і новітнім інноваційно-інформаційним світоустроєм. Визначення основних змістовних характеристик і специфічних особливостей інституту національної держави в постіндустріальному, інформаційному світі – на порядку денному вітчизняного політикуму й експертного співтовариства.

Нині для світового експертного співтовариства комплекс питань постіндустріальної трансформації людства є одним із найактуальніших і, водночас, дискусійних. **Методологічний апарат у цій сфері гуманітарного знання лише формується**. Класичні політологія та соціологія оперують змістовними конструктам попереднього (традиційного, класового суспільства) й не відображають реалії та навіть найближчі перспективи національної держави в глобалізованому світі. **Аналіз цієї проблеми суттєво ускладнюється особливостями співпраці національних урядів з екстериторіальними центрами сили, про що вже зазначається в дослідженнях науковців різних держав.**

Мерніков Геннадій Іванович – кандидат історичних наук, вчений секретар регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень у м. Дніпропетровську

Шевцов Анатолій Іванович – доктор технічних наук, професор, директор регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень у м. Дніпропетровську

Так, **для американських політологів та футурологів** завершення індустріального циклу у поступальному розвитку людської цивілізації – т.зв. кінець історії є об'єктивним процесом інтелектуально-інноваційних змін технологічного укладу, які своєю чергою зумовлюють трансформацію суспільно-політичних інститутів держави. **Науковці країн Старої Європи** розглядають сучасний стан і перспективи національних держав крізь призму соціокультурної еволюції населення субконтиненту.

У **російському експертному співтоваристві** переважає погляд на глобалізацію та пов'язані з нею зміни світоустрою в контексті геополітичного й геоекономічного домінування США й транснаціональних компаній, які базуються на американській території. В умовах посилення політичної цензури в РФ російська гуманітарна академічна наука постає заручником великодержавної ідеології Кремля.

В **Україні традиція геоекономічних досліджень** як окремого наукового напряму лише формується. Якщо Західна цивілізація (США та насамперед Стара Європа) на початку XXI ст. переживає етап постіндустріальної трансформації свого політико-економічного устрою, то українська політична нація й українська національна держава лише формуються. Саме тому у вітчизняному інтелектуальному просторі системні дослідження інституту національної держави лише започатковано.

Актуальність і практичне значення цього дослідження як для експертного співтовариства, так і для політикуму в Україні пов'язані з радикальною трансформацією всієї системи державних інститутів, зумовленої не лише загальносвітовими тенденціями, а й суто українськими чинниками – Революцією Гідності та збройною агресією Російської Федерації. **Сучасний етап державотворення в Україні необхідно розглядати у загальносвітовому контексті трансформації індустріально-аграрної парадигми периферії Західної цивілізації**. Революція Гідності зумовила необхідність системного переосмислення фундаментальних засад існування й поступального розвитку незалежної держави Україна в умовах зростання тенденцій глобалізації та практичних кроків на шляху інтеграції до Європейського Союзу.

Методологічною основою дослідження є принцип полідисциплінарності як необхідна передумова поєднання напрацювань у сфері соціології, політології, соціальної психології, культурології, геополітики та геоекономіки щодо сучасного стану та напрямів цивілізаційної еволюції інституту «національної держави» в умовах глобалізації.

Предметом статті є національна держава як сукупність взаємопов'язаних соціально-політичних інститутів, які функціонують в умовах посилення тенденцій глобалізації. «У сучасному світі, – як зазначив відомий російський політолог-міжнародник М. Косолапов, – держава не «священна корова», а «робоча конячка». Реалізація державою суверенітету народу – не «право» на свавілля та безвідповідальність, але показник зрілості держави та в цій якості – джерело глобальної легітимності».[1]

Метою даної статті є аналіз сучасного стану, найближчої та середньої перспективи інституту національної держави в умовах посилення тенденцій глобалізації та спроба визначення можливого формату розбудови суверенної держави Україна на засадах конкурентоспроможності, при збереженні національної ідентичності, культури та традицій українського народу.

Необхідно констатувати, що традиційні інститути національної держави – виборні органи влади, громадянське суспільство, церковні та інші соціокультурні організації в умовах посилення тенденцій глобалізації вимушені адаптуватися до реалій постіндустріального світу з метою самозбереження.

Ступінь та напрями такої адаптації й визначають, на наш погляд, формат і вектор розвитку суверенної держави Україна в умовах глобалізації та інтеграції до наддержавного Євросоюзу.

Українська держава в сучасній геополітичній ситуації.

Поняття «держава» було закріплене у міжнародному праві «Конвенцією Монтевідео» [2] 1933 р., зокрема у наступних статтях цього акта.

Стаття 1. Держава як суб'єкт міжнародного права повинна відповідати наступним параметрам: постійне населення; визначена територія; уряд; спроможність вступати у відносини з іншими державами.

Стаття 4. Держави юридично рівні, користуються однаковими правами та мають рівні можливості в їх реалізації. Права кожної держави не залежать від влади, якою вона володіє для забезпечення її здійснення, а лише від факту її існування як суб'єкта міжнародного права.

Стаття 8. Жодна держава не має права втручатися у внутрішні та зовнішні справи іншої держави.

Саме Конвенція Монтевідео стала відправною точкою правового унормування Вестфальської системи міжнародних відносин (Статут ООН і Заключний Акт НБСЄ – базові складники),

[1] *Косолапов Н.* Еще раз о перспективах государства // МЭ и МО. – 2013. – С. 98–108.

[2] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.quickiwiki.com/ru/

акторами якої є національні держави – незалежні у здійсненні внутрішньої політики в межах своїх національних кордонів.

Беззастережне дотримання букви та духу Конвенції суб'єктами міжнародного права на початок XXI ст. залишалось правовою основою існування інституту національної держави. Збройна агресія Російської Федерації проти Грузії, фактична анексія режимом В. Путіна значної частини суверенної території грузинської держави стала відправною точкою руйнації Вестфальської системи відносин національних держав.

Пряме збройне вторгнення на суверенну територію національної держави в умовах постіндустріального глобалізованого світового ринку товарів і послуг виглядає відвертим анахронізмом. На відміну від військових конфліктів індустріальної епохи метою агресора не є захоплення території та матеріальних активів. Російська агресія проти Грузії, а потім й України стала спробою авторитарного, персоналістського режиму В. Путіна зберегти чинний політико-економічний та соціокультурний статус-кво.

Перед вітчизняним політикумом, експертним співтовариством, представниками громадянського суспільства постало невідкладне завдання –визначити основні змістовні характеристики формування інститутів Української держави у світі, який оновлюється.

Чи спроможна українська політична нація витримати черговий історичний іспит на відповідність реаліям сучасного глобального світу, зберігаючи свою соціокультурну самобутність, державний суверенітет і територіальну цілісність? Відповідь на це запитання необхідно знайти у вимірі наступних складників державотворення:

– відповідність державних інститутів і громадянського суспільства завданням і викликам постіндустріального світу;

– загальний освітній та інтелектуальний рівень суспільства, спроможність населення вільно оперувати інструментарієм сучасного економічного життя;

– альтернативна, суто національна система культурних цінностей;

– духовні лідери, загальновизнані національні авторитети.

Вузловим моментом трансформаційних процесів, які переживає Західна іудо-християнська цивілізація, складником якої, з певними застереженнями, є й Українська держава, є загострення конфлікту між двома основними групами акторів фінансово-економічного життя – правлячою номенклатурою (державним апаратом), пов'язаним з індустріально-аграрним ядром національного господарського комплексу, та екстериторіальним менеджментом корпорацій ІТ-економіки.

Аналіз цих і багатьох інших актуальних питань сучасного етапу розбудови Української держави має стати стратегічним пріоритетом нової влади, науковців та експертного співтовариств. Це комплексне системне завдання для НАН України, НІСД, інших науково-аналітичних установ. У цій статті ми спробуємо окреслити характерні особливості впливу трендів глобалізації на інститут національної держави. Окремої уваги потребує досвід трансформації країн-членів Європейського Союзу в контексті стратегії євроінтеграції України.

Інститут держави та перестороги глобалізації

Однією з основних пересторог сучасного етапу розвитку людської цивілізації є нерівномірний, дискретний вплив процесів глобалізації в окремих регіонах планети. Геокліматичні, релігійні, соціокультурні, ментальні складники цивілізаційного поступу визначають ступінь впровадження постіндустріального способу життя на національні терени.

Глобалізація, нівелюючи національну самобутність в економічній площині, відтворює глобальні соціокультурні проекти, які заміщують традиційні функції держави в гуманітарній сфері. Геоекономічною реальністю XXI ст. є поділ людства на країни-групи ОЕСР та «іншого світу». Саме тому зміни, які відбулись в економічному та соціокультурному житті США, Західної Європи, Австралії, Японії, Південної Кореї, інших країн постіндустріального укладу для більшості населення Азії, Африки та Латинської Америки мають лише футуристичний обрис.

Серед широкого масиву наукових праць, присвячених проблемі функціонування інституту держави в епоху глобалізації, ми виокремлюємо дослідження російського економіста-міжнародника Ю. В. Шишкова «Національна держава: становлення, розвиток, занепад. Що далі?». [3] В невеликій за обсягом монографії він розглядає інститут «національної держави» як регулятор економічних, соціальних

[3] *Шишков Ю. М.* Национальное государство: становление, развитие, закат. Что дальше? – М., ИМЭМО РАН, 2011. – 66 с.

і культурних процесів у межах національної території, а також у відносинах із глобальними регулюючими механізмами.

Мета-історичний погляд Ю. В. Шишкова спрямований на визначення найоптимальнішої моделі співіснування держави й ТНК. На широкому геоекономічному матеріалі (з часу зародження перших національних держав і до сьогодні) російський експерт намагається довести об'єктивний характер «відмирання» інституту держави насамперед у контексті спроможності контролю та регулювання економічних процесів на національній території.

У західній історіографії склалась інтелектуальна традиція розглядати феномен держави у структурно-функціональному контексті – як сукупності інститутів, що забезпечують базові універсальні цінності цивілізованого людства. Серед широкого масиву досліджень, присвячених сучасному етапу глобалізації, необхідно насамперед виділити дослідження «Майбутнє історії»[4] легендарного автора концепції «Кінця історії» американського футуролога Френсіса Фукуями.

Вже з назви статті стає зрозумілим, що Ф. Фукуяма не лише «відміняє» свій попередній вердикт, а й робить спробу визначити контури нового напряму світової цивілізації. Один із «стовпів» західного інтелектуального співтовариства досить критично оцінює сучасний стан глобальної економіки та загальні перспективи капіталістичного світоустрою. В XXI ст. існують і взаємодіють у конкурентному середовищі економічні системи, яким притаманні специфічні національні, етнокультурні, регіональні та інші особливості (соціалістична та соціальна держава, латиноамериканський та англосаксонський капіталізм, китайський державний капіталізм, авторитарний капіталізм, капіталізм націоналістичний та ін.). Саме тому, за оцінками Ф. Фукуями, як перебіг постіндустріальної трансформації, так й інституційні зміни, викликані глобальними Центрами Сили на теренах національних держав, суттєво відрізняються.

Ще у 2004 р. авторами цієї статті було видано монографію[5], завданням якої було вивчення геоекономічної парадигми XXI ст. (парадигми ТНК), креаторами якої є менеджери транснаціональних компаній. У цій роботі було сформульовано особливості нової парадигми, визначено можливості та обмеження національних держав щодо контролю за реальним сектором економіки в умовах глобалізації. У монографії охарактеризовано феномен формування глобального споживацького середовища як одного з найдієвіших факторів домінування транснаціональних бізнес-угрупувань і розглянуті можливості ТНК впливати на внутрішню та зовнішню політику національних держав, роль та місце корпорацій як окремих геополітичних гравців.

Ми схильні вважати, що за загальною ідеологічною спрямованістю та сформульованими висновками монографія «Україна в геоекономічній парадигмі світу ТНК» споріднена з поглядами західних експертів початку XXI ст. На наш погляд, парадигма ТНК, що прагне до статусу абсолютної в сучасному світі (як найуспішніша), є нічим іншим, **як спробою до мінімуму звузити варіанти поведінки особистості, розкодувати її мотиваційні чинники. Поступова девальвація традиційних релігій, втрата моральних авторитетів у суспільстві фактично створюють моральний вакуум, який заповнюється індустрією розваг ТНК.**

У постіндустріальному світі людина як суб'єкт цивілізації стає одним з її об'єктів. Джерело життя поступово переходить у функцію з обслуговування тих чи інших технологічних рішень. Надаючи людині необхідний мінімум матеріальних благ для її існування, менеджери ТНК тим самим формують людські смаки з огляду виключно на перспективи своїх бізнес-проектів. Кінцевою метою цієї діяльності є спрощення картини світу у свідомості людей. Такі суспільні цінності, як державний патріотизм, солідарність, релігійні вірування, національні звичаї й сімейні традиції заміщуються наднаціональними, наддержавними бізнес-мотиваціями.

Цінності національної держави у постіндустріальну епоху

Для Західної іудо-християнської цивілізації, яка охоплює, з певними застереженнями, Європу, Північну та Південну Америку, Австралію, частину Африки та Азії, індикатором життєздатності національних держав залишається співвідношення індивідуалістичних, ліберальних цінностей у свідомості з традиційними патріархальними, патріотичними цінностями.

Постіндустріальна парадигма поступово змінює життєві цілі й цінності Західної цивілізації. Сенс життя, особисте щастя, творча самореалізація поступово витісняють із переліку життєвих пріоритетів людини Західної цивілізації задоволення матеріальних потреб,

[4] Francis Fukuyama, The Future of History— Foreign **Affairs**, January/February 2012

[5] *Шевцов А.* Україна в геоекономічній парадигмі світу ТНК // А. Шевцов, Г. Мерніков. – Дніпропетровськ, Національний інститут стратегічних досліджень, Дніпропетровський філіал, 2004. – 122 с.

професійне (кар'єрне) зростання та участь у політичному житті. Постіндустріальний соціально-економічний уклад найрозвиненіших світових держав поступово змінює традиційну для капіталістичного світу класову структуру суспільства.

Процес трансформації соціокультурного (ідеологічного) ландшафту національної держави за постіндустріальної доби необхідно розглядати з огляду на мотиваційні характеристики активної частини населення – креатора цих змін. На відміну від традиційного життєвого укладу індустріальної (аграрно-індустріальної) доби соціальна та політична ієрархія постіндустріального світу формується з огляду насамперед на особистісні якості, а не соціальне походження.

Саме зміна мотиваційних чинників активної частини населення веде до появи нової еліти національної держави. Постіндустріальна еліта формує новий порядок денний для суспільства, впроваджуючи, серед іншого, нові правила гри в економічному житті. Це стосується, насамперед, зміни алгоритму оцінювання вартості капіталу. Вже нині при оцінюванні ринкової вартості кожного окремого бізнесу береться до уваги не тільки (й не стільки) фінансовий капітал, а й капітал людський, інтелектуальний, символічний (іміджевий).

Символічному капіталу притаманне ключове поняття конкурентоспроможності актора постіндустріального світу – **бренд**. **Бренди не існують у реальному житті – це ментальні конструкції. Бренд найкраще описати, як суму досвіду людини, його сприйняття речі, продукту, компанії чи організації.**

Зміни в соціальній стратифікації економічно активної частини населення призвели до якісної трансформації політичного життя у найрозвиненіших країнах Заходу. Традиційні для індустріальної епохи інститути – політичні партії, громадські організації, профспілки втрачають свій, колись визначальний, вплив на внутрішньополітичне життя. В постіндустріальному світі взаємодія у трикутнику «держава – громадянське суспільство – бізнес» поступово переходить у віртуальну, мережеву площину.

Ф. Фукуяма у політико-економічному дослідженні сучасного стану людської цивілізації «Довіра: соціальні чесноти та шлях до процвітання»[6] виокремлює комплекс позаекономічних мотиваційних чинників, які визначають національні особливості сучасного глобалізованого світу: «Китайський, корейський або італійський акцент на родинних зв'язках, японський підхід до прийняття в родину чужої людини, французька нелюбов до особистих контактів, німецька відданість освіті, сектантська закваска американського суспільного життя – всі ці соціальні риси є наслідками не раціонального розрахунку, а вихованого традицією морально-етичного кодексу».

Соціальна стратифікація постіндустріального суспільства залишає активній частині населення вельми обмежений перелік сценаріїв існування. У межах «економіки послуг – сервільної економіки» виділимо основні соціальні прошарки.

1. Клерки, офісні службовці (походить від «**клірики**» – дрібні церковні служки). Менеджмент нижчої та середньої ланок є кадровою основою, «грунтом» постіндустріальної економіки. На відміну від індустріально-аграрної системи, коли місце в соціальній ієрархії залежало від права власності, менеджери корпорацій не створюють матеріальних цінностей, а лише обслуговують процес реалізації того чи іншого, досить часто – нематеріального продукту. В лексикон сучасного світу ввійшло стійке поняття **«офісний планктон»,** яке характеризує роль та місце клерків у постіндустріальному світі. Показово, що відповідно до традиційної індуїстської кастової соціально-політичної ієрархії до четвертої (найнижчої) касти належать слуги **(шудри)** – особи, які професійно надають ті чи інші послуги: кімнатні слуги, лихварі, танцівники тощо.

Соціально-економічна та соціокультурна еволюція сучасного світу призвела до якісних змін функцій та статусу офісного працівника. Якщо ще наприкінці минулого століття менеджмент торгівельних та інших компаній виконував насамперед сервільні функції, то зі всеосяжним поширенням мобільного зв'язку, мережі Інтернет і появою соціальних мереж на кшталт «Фейсбук» «офісний планктон» постає субкультурою, межі впливовості якої постійно розширюються.

Індуїстська традиція характеризує історію людської цивілізації як деградацію – від Золотого віку до Залізного (Калі-юги), коли пануючою соціальною верствою стануть лихварі та інші шудри.

2. Середній клас (хіпстери). До цієї соціальної страти належать люди інтелектуальної праці, представники т.зв. вільних професій. Термін «хіпстер» вперше з'явився в США всередині XX ст. Спочатку він стосувався людей, які були шанувальниками джазової музики. Нині

[6] *Фукуяма Ф.* Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. в англ. / Ф. Фукуяма. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 730 с.

під словом «хіпстер» розуміють представника молодіжної субкультури, який матеріально забезпечений, захоплюється елітарною культурою та мистецтвом, модно одягається й слухає альтернативну музику, а також дивиться артхаусне кіно і читає сучасну літературу. Хіпстерська культура досить поверхнева, тому що акцентована на зовнішніх атрибутах і поверхневих знаннях. Серед представників цієї субкультури популярні ведення блогів та спілкування в соціальних мережах.

Поступово віртуальний простір мережі Інтернет заміщує традиційну інтелектуальну, мистецьку, соціокультурну сферу життєдіяльності середнього класу за постіндустріальної доби.

3. Еліта постіндустріального світу – керівництво ТНК, топ-менеджери корпорацій, медіа-холдингів, моди, спорту, шоу-бізнесу тощо. Необхідно зазначити, що економічне та соціокультурне домінування акторів постіндустріального світу нині не трансформувалось у реальну політичну владу.

Для США та країн Старої Європи зберігається баланс сил між традиційними елітами («старий» банківський капітал, земельна аристократія, військово-промислове лобі) та транснаціональними корпораціями. Окремим актором системи відносин постіндустріального світу залишаються національні збройні сили та інші силові структури.

Одним із можливих сценаріїв найближчого майбутнього Західної цивілізації є зіткнення представників традиційної та нової еліт щодо важелів впливу на теренах національних держав. Вагомим аргументом на користь традиційної еліти, яка спирається на ОПК і силові структури, може стати частковий контроль національних урядів за інформаційним, фінансовим і культурним простором в інтересах забезпечення національної безпеки.

Демократичні інститути за постіндустріальної доби

Постіндустріальний соціально-економічний уклад най розвиненіших світових держав поступово змінює традиційну для капіталістичного світу класову структуру суспільства. На зміну класичному марксистському протистоянню: буржуазія (власники підприємств) – пролетаріат (наймані працівники) прийшла мережева структура менеджменту з обслуговування бізнес-проектів.

Аксіоматично, що політика – концентрована економіка. Саме тому постіндустріальна господарська модель визначила новий формат політичної системи – пост-демократію. При формальному збереженні традиційних демократичних інститутів, громадянських прав і свобод людина постіндустріального суспільства втрачає реальні важелі впливу на формування внутрішньої, зовнішньої та безпекової політики у своїй національній державі.

На відміну від авторитарних (тоталітарних) політичних режимів, характерних для аграрної та аграрно-індустріальної економіки, які концентрували важелі політичної влади навколо харизматичного лідера (групи осіб), у глобалізованому постіндустріальному світі політичний правлячий режим уособлює національний складник транснаціональної фінансово-економічної еліти.

Не буде перебільшенням сказати, що переважну частину економічно активного населення найрозвиненіших країн світу складає саме офісний персонал (планктон) – менеджмент з управління, продажу, реклами, планування, роботи з персоналом тощо.

Найпоказовішою у цьому контексті є нова роль політичних партій – основного осередку політичної конкуренції у демократичній системі державного управління.

Процес трансформації традиційних демократичних інститутів за постіндустріальної доби розглядає в ряді праць відомий німецький соціолог і футуролог Улбріх Бек. Він переконаний, що **основний інститут демократичного суспільства – вибори в найрозвиненіших країнах Заходу перетворився на суто формальний ритуальний акт.** У. Бек, зокрема, зазначає: «Режим прав людини визначає універсальне, трансцендентне, та водночас таке, що формує право влади, яке кориниться вже не у прив'язці до національної держави, до національної території, а у свідомій дійсності індивіда та глобальності, яка не підлягає демократичному контролю». [7]

Обрис держави постіндустріального світу характеризується зменшенням впливу релігії та ідеології загалом – для більшості економічно активного населення Західного світу християнство втратило свій колись визначальний сакральний сенс. У суспільній свідомості універсальні демократичні цінності співіснують із християнською етикою, поступово витісняючи релігійний складник на периферію духовного життя.

[7] *Бек У.* Власть и ее оппоненты в эпоху глобализации. Новая всемирно-политическая экономия. Перевод с немецкого А. Б. Григорьева, В. Д. Седельника. – М., «Прогресс-Традиция», 2007. – 388 с.

За прогнозними оцінками більшості експертів, для сучасного світоустрою характерні наступні цивілізаційні тренди:

- віртуалізація основних сфер життєдіяльності людини;
- деідеологізація суспільного життя;
- департизація політичного життя;
- зниження значення інституту сім'ї;
- мережева структура відносин між людьми;
- інтернаціоналізація міжнародних відносин;
- пріоритет універсальних демократичних цінностей.

У західній політології вже існує термін «постдемократія» – ідеологічне та соціокультурне підґрунтя постіндустріального світу.

Відомий англійський соціолог, один із фундаторів цього напряму у західній політології Колін Крауч[8], аналізуючи взаємодію політикуму та приватного бізнесу в демократичному світі, зазначає: «Будь-яка партія, що входить до уряду, бере участь у приватизації та видачі субпідрядів. Субпідряди у цьому плані важливіші, оскільки стосуються сфери послуг, яка не може бути повністю приватизованою – підряди на неї періодично переоформлюються. Компанії, які беруть участь у цьому бізнесі, тісно пов'язані з ядром правлячої партії. Всі партії охоплені цією тенденцією. Вона є основою багатьох корупційних скандалів, жертвами яких стають партії всіх кольорів у сучасних розвинених суспільних системах».

Корупція у сфері державної служби – основний чинник морального розкладання політичних партій, профспілок та інших інститутів громадянського суспільства.

На прикладі політичної партії «Вперед, Італія!» італійського мільярдера медіа-магната Сільвіо Берлусконі вирізнимо якісну трансформацію архітектури політичної влади за постіндустріальної доби. Створена як політичний підрозділ великого бізнес-холдингу, «Вперед, Італія!» не виконує класичну для політичних партій місію – виявляти та захищати інтереси класів і соціальних (етнічних, релігійних) груп. На початку свого існування партія С. Берлусконі не мала членства, активістів та осередків у регіонах. Партійними функціонерами стали наймані працівники різних підприємств одного з найбільших багатіїв Італії.

Окрім фактично необмеженого фінансування, вагомим складником перемоги партії «Вперед, Італія» стали медіа, що належали холдингу С. Берлусконі: три загальнонаціональні телеканали, загальнонаціональна газета та популярний щотижневий журнал. Потужний фінансовий і медіа-ресурс дали змогу політичній партії, яка не представляла інтереси якоїсь соціальної (релігійної) групи, стати впливовим політичним гравцем. **Успіх політичного підрозділу холдингу С. Берлусконі «Вперед, Італіє» девальвував зміст і перспективи функціонування традиційного інституту політичної партії за постіндустріальних реалій.**

Саме в найрозвиненіших країн Заходу зростає зневіра громадян до демократичних інститутів. Це пов'язано з неспроможністю платників податків реально впливати на процес прийняття рішень обраних ними політиків.

Позбавлені реального ідеологічного та класового забарвлення політичні партії нині є представницьким «фасадом» великого бізнесу.

Фінансово-економічний вимір

Життєздатність національної держави, її спроможність адекватно реагувати на зовнішні виклики в інтересах громадян визначається насамперед фінансово-економічними чинниками та можливостями. Взаємозалежність і взаємовплив державних соціально-економічних інститутів із суто ринковими визначають стан і перспективи національного господарського комплексу та рівень забезпечення населення основними матеріальними й духовними благами.

Глобалізація суттєво знижує можливості легітимного уряду впливати на економічну ситуацію на своїй національній території. Вже аксіоматично, що глобальний ринок концентрує більш потужні механізми впливу на стан справ у національній державі, ніж національні уряди. Це стосується, насамперед, визначальних складників економічного життя – організації виробництва, засобів комунікації, типу споживання, напрямів руху праці та капіталу. Опосередковано це стосується освіти й виховання, прикладної науки та науково-технічної сфери.

Впровадження новітніх технологій ТНК дало змогу на кілька порядків знизити собівартість продукції. Конкурентоспроможність виробника

[8] *Крауч К.* Постдемократия. Перевод Н. Эдельмана. – Издательский дом Государственного университета – Высшей Школы экономики. – М., 2010. – 192 с.

на світовому ринку визначається позаекономічними чинниками –маркетинговою стратегією впливу на свідомість глобального споживача.

У боротьбі за споживача ТНК за рівнем ефективності організації виробництва та збуту будь-якого товару випереджає будь-якого суто національного виробника. За постіндустріальної доби бізнес-стратегія світових геоекономічних акторів не тільки (й не стільки) орієнтована на успішність окремого бізнес-проекту, а й насамперед формує сприятливе середовище для існуючих і потенційних споживачів. Найбільш прибутковим (за критерієм «інвестиції – прибуток») сегментом економіки XXI ст. є сфера послуг, що ґрунтується на використанні інформаційних технологій. Домінуючим трендом економічного життя є перенесення епіцентру ділової активності з реального сектору виробництва матеріальних благ до віртуального сектору торгівлі товарами та послугами.

За певними винятками, саме транснаціональні мережі визначають не лише якість та міру наповнення споживчого ринку, а й формують мотиваційні очікування споживача в усіх сферах існування сучасного людства.

Основними механізмами впливу недержавних екстериторіальних структур на національні держави є такі:

1) Найдієвіший механізм реалізації бізнес-проектів – корупція;2) використання ЗМІ для проведення *PR*-акцій – від всеосяжної реклами своєї продукції до лобіювання «споріднених» політиків;

3) співпраця (зрощення) із криміналітетом при реалізації бізнес-проектів;4) діяльність різного роду недержавних аналітичних центрів, благодійних фондів для популяризації стандартів і цінностей бізнес-угруповань;5) участь у політичному житті через підтримку опозиційних національному уряду політичних сил. *Вплив ТНК на національні держави не лише виходить за межі господарської діяльності, а й девальвує примат національного уряду здійснювати внутрішню політику.*

Особливості формування державних інститутів в Україні

Нині в Україні державотворчий процес відбувається під впливом наступних факторів.

1. **Інерція радянського минулого**. Пенсіонери (близько 30 % громадян) і значна частина економічно активного населення України ментально орієнтовані на соціалістичний життєвий уклад. Їх інтеграція до постіндустріального світу можлива лише у форматі соціально-орієнтованої національної держави.

2. **Олігархічна модель.** Основні фінансово-економічні, політико-правові, інформаційні ресурси в Україні контролюються великим приватним капіталом, спорідненим із владною елітою. За освітою, вихованням, життєвою мотивацією головні актори українського політикуму та економічного життя є вихідцями початку 90-х років – періоду первісного накопичення капіталу. Трансформація олігархічної системи української економіки до стандартів Євросоюзу – необхідна передумова конкурентоспроможності державотворчого проекту.

3. **Креативний клас.** Студентство та менеджери приватного сектору економіки, люди вільних професій, які ініціювали події Революції Гідності – основа еліти Української держави у постіндустріальному світі.

З-поміж внутрішніх проблем розбудови сучасної європейської держави виділимо насамперед такі:

- соціальне розшарування в суспільстві, нерівномірність доступу до матеріальних благ;
- недостатня структурованість громадянського суспільства, відсторонення громадян від впливу на державну владу;
- відсутність вільної конкуренції в економічному житті;
- монополізація основних економічних активів;
- контроль олігархів за політичними партіями, профспілками та засобами масової інформації.

Головними пересторогами на шляху інституційної трансформації пострадянської, постсоціалістичної України залишаються стан і мотивації національної еліти.

Російський економіст і футуролог О. І. Неклесса, аналізуючи сутність сучасної еліти Російської Федерації, пише про її невідповідність реаліям, запитам, енергетиці постіндустріального світу: «Упродовж XX століття в країні розпався зв'язок часів, суспільство втратило навички саморозвитку. Здійснювалось послідовне знищення осередків самоорганізації, окремих особистостей, соціогуманітарної культури загалом. У результаті виник світ, позбавлений іскри геніальності, прориву до нового. Зміну історичної парадигми у СССР просто не помітили. Коли зникла «стіна» між Сходом і Заходом, то в Російській Федерації найбільш пасіонарною частиною суспільства

стала асоціальна, а той й відверто кримінальна субкультура, яка почала активно впливати на інші прошарки суспільства. Інтелектуали в масовому порядку почали трансформуватися в консольєрі (прислужників).[9]

Саме тому Революція Гідності, що привела до повалення спорідненого з російськими владними елітами режиму В. Януковича, викликала збройну агресію Кремля проти нової, орієнтованої на інтеграцію до європейського цивілізаційного простору української влади.

Завдання відповідальних національних еліт полягає у створенні такої моделі державного устрою, яка забезпечила б механізм контролю за рухом глобальних ресурсно-фінансових потоків в інтересах реальної конкурентоспроможності національної економіки, при збереженні соціокультурної, ментальної ідентичності.

Висновки

Підсумовуючи аналіз феномену національної держави в постіндустріальному світі, зазначимо граничну необхідність обмеження впливу транснаціональних корпорацій на суспільно-політичні та соціокультурні процеси через впровадження дієвих механізмів демократизації відносин приватного бізнесу й національного уряду.

До останнього часу український суспільно-політичний і соціокультурний простір залишався проекцію архаїчних російсько-центричних змістовних платформ, на базі яких функціонували як інститути державної влади, так і громадянське суспільство.

1. Саме демократичний (громадський) контроль має стати інструментом впливу громадян на умови свого існування як у форматі соціальних гарантій, так і через вплив на економічну політику уряду. Серед практичних механізмів зростання ролі громадянського суспільства в економічній політиці держави – участь громадських структур у формуванні бюджетів усіх рівнів як запорука справедливого перерозподілу національного продукту.

2. Визначальним чинником результативності державної політики постає еліта української політичної нації, свідома свого покликання, озброєна методологією нового світу і спроможна сформувати сучасний порядок денний для народу України.

3. Однією з пересторог на шляху інституційної трансформації Української держави є відсутність загальнонаціональної стратегії, яка б об'єднала всі верстви українського суспільства на шляху до європейського цивілізаційного простору.

Головним складником у формуванні такої стратегії має стати прийняття парламентською більшістю президентської Програми розвитку України «Стратегія – 2020» як основи реалізації антикорупційної, судової, податкової, оборонної та інших інституційних реформ, що забезпечить інтеграцію України до європейського цивілізаційного простору.

[9] *Неклесса А. И.* Люди воздуха. Повестка нового века // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.archipelag.ru/geoeconomics/osnovi/universe/people/

УДК 321:329.72:316.42

АКСІОЛОГІЯ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ КОНЦЕПТІВ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗМІН, НОВИХ ВИКЛИКІВ І ЗАГРОЗ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ

С. Й. Вовканич

Вступ і постановка теми. Де-факто народна, справді вітчизняна, релігійно братовбивча війна, нав'язана Україні путінською Росією, продемонструвала, що нині в української нації немає нічого ціннішого і більш консолідуючого, водночас найбільш ненависного для агресора, аніж ефективний духовно-інтелектуальний концепт-конструкт державотворення. Рашизм окупанта, втілений у сучасній загарбницько-реваншистській ідеології «русского мира», виявив і виявляє всю свою сьогоднішню потугу і давню традиційну імперську лють до Української Національної Ідеї **(УНІ)** як основи державотворчих візій що ґрунтується не лише на древній **культурі** Руси-України, а й акумулює модерні європейські **цінності, свободи** Майдану та **соціогуманізм** бінарного **захисту** і **розвитку** людини і нації, їх бажання співпраці та **інтеграції** з вільним світом [1]. Водночас наш північний сусід, одержимий великодержавно-реваншистським духом імперсько-церковних ідеологем «русского мира», забувши долю Судет, нині по-фарисейськи сакралізує анексію Криму, веде проти України не тільки інформаційну, а й гарячу війну. Росія, мілітаризуючи півострів, як спадкоємець імперії зла продовжує її пропагандистську практику, перманентно дезінформує світ про «загрози» київської хунти, «бендеровцев», «правосеков» тощо; оббріхує Київ, його споконвічні прагнення самореалізуватися та звільнитися нарешті від «обіймів» чи то «старшого брата», чи то «русского топтыгина».

Євроінтеграційна перспектива України не зупинила Путіна навіть від зняття з Росії прадавньої фальшивої маски «старшого», сьогоднішнього стратегічного партнера, порушення Великого договору між Російською Федерацією і Україною, знехтування обов'язків гаранта Будапештських домовленостей щодо захисту неядерної сусідки. Ненависть до УНІ, побоювання Майданів як масового вияву європейських цінностей, зростання національно-державницької самосвідомості, зміцнення власної самобутності **актуалізували й активізували** розроблення російськими політологами не тільки загарбницько-імперської ідеології цинічного «декомпозицирования Украины», нахабно камуфлюючи її під буцімто нагальну потребу федералізації, захисту російськомовних, а й прискорили реалізацію сепаратистами і найманцями Росії вбивств мирних людей, дітей, нищення лікарень та шкіл. Світ нині знову став свідком боротьби українства за ідею своєї державної самостійності – споконвічної основи єдності, буття і суверенності нації та утвердження її іншості. «Градами», «буками» розстрілюється новітня візія національного ідеалу, його місія майбутніх **соборних,** націоцентричних **і державотворчих** цивілізаційних пошуків.

Вовканич Степан Йосипович – доктор економічних наук, професор

Розробленість проблематики. Знаний український учений І. О. Белебеха у своїй останній прижиттєвій праці наводить і аналізує 109 дефініцій української національної ідеї [2]. Однак заради об'єктивності зазначу два моменти. По-перше, підтверджу слова відомого вченого з Харкова, що «у наведеному переліку означень висвітлена лише фрагментарна сутність УНІ» [с. 99]. По-друге, не розширюватиму цей аналіз, аби тільки констатувати, що у науковому українському обігу дискурс національної ідеї – найбільш суперечливий, аж до повного заперечення УНІ. Замість суперечок і категоричних відкидань – краще розгляд конструктів.

Звичайно, кожен свідомий громадянин України, що живе на її землі (чи поза нею), але любить Україну і працює задля її добра, може плекати свою власну ідею. Попри те,

в ім'я її втілення усі ми, українці, повинні мати і працювати спільно на єдину соборну ідею україноцентричної держави як духовно-інтелектуальної запоруки її розбудови, тобто **ідеологію** буття і суті збереження етнічної, економічної, мовно-культурної, релігійної та іншої ідентичності українства. УНІ – це засаднича платформа і екзистенційна матриця недопущення **знеособлення** людини і **знеодержавлення** нації, її духовно-інформаційний код підвищення імунітету (опірності) асиміляції реваншистсько-імперському зодноріднення. Адже саме насильницькі перерви в тяглості (спадковості) розвитку батьківських традицій, імперські заборони генерувати власні інноваційні ідеї в цивілізаційному розмаїтті народів світової співдружності, штучні голодомори, зловмисно-цілеспрямовані насильницькі виселення стали смертоносними і найбільше деукраїнізовували соціум. Вони його зросійщували і нищили як самостійне національне утворення, позбавляючи державницької ідеї корінний народ на його ж рідній землі, у власному мовно-культурному середовищі.

Виклад основного матеріалу. Незалежно від розмаїття поглядів, дискусій і підходів до формування УНІ не можна заперечити факти, що історично процес виникнення, становлення та поширення української ідеї проліг від Руси-України, демократичної Конституції Пилипа Орлика, Кирило-Мефодіївського соціального гасла «Україна без холопа і пана» через Міхновське усвідомлення України як національної самостійної держави, боротьбу УНР, її злуку із ЗУНР та визвольно-бойовий клич УПА «здобути або вмерти» за неї до сьогоднішніх пошуків і розроблення євроінтеграційної стратегії розвитку нашої країни в системі модерних світових держав та досягнень їх життєвих стандартів. Упродовж цього тривалого і складного періоду на історичний генезис складників УНІ, як і на будь-який генезис інших суспільних напрямних, впливали та впливатимуть спадковість і новаторство, еволюційність і революційність майданів, зовнішні та внутрішні чинники, суперечні інтереси, світогляди і цінності, зрештою, запекла боротьба за них.

Нині ми є свідками кровопролиття на сході України не лише за базові **людиноцентричні європейські цінності** – людську гідність, свободу, демократію, верховенство закону, толерантність тощо [3]. Українство бореться за бінарний захист людини і нації, їх соборну єдність і державну суб'єктність, суверенітет, ідентичність, за історичну та сьогоднішню правду, за український інформаційний (і не лише) простір, ресурси, активи, зрештою, **за своє буття** як вільного народу, за **тяглість** його розвитку. За таких умов трансформуються цінності, не лише модернізується економіка, а й набувають нових сенсів знання, культура, свідомість, їх рольова функція в безперервності поступу, формуванні УНІ тощо.

Національна ідея – це своєрідний комплекс вірувань і духовне кредо народу, квінтесенція патріотичних почувань, національного світобачення та усвідомлення державної незалежності, суверенності її інтересів. Це концепт-конструкт духовно-інтелектуального потенціалу нації – себто людей-державотворців і співгромадян, які, спираючись на минуле, нині мобілізують державотворчі сили на здобутки європейського майбутнього, становлення і консолідацію українського народу як єдиної політико-етнічної спільноти і цілісної одиниці світового співтовариства, що наближає національний ідеал до найвищих досягнень людства в різних сферах його розумної життєдіяльності на шляху прогресу і добробуту. Отож, запропонований концепт УНІ не залишає поза увагою **націоцентричності** державотворення, він співзвучний із сучасною інноваційною, інформаційно-просторовою моделлю розбудови національної держави, реалізації її євроінтеграційних намірів та впровадження нової соціогуманістичної парадигми захисту і людини, і нації, зокрема з напрямами, що визначені Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020» [4]. Своєю чергою, аксіологічний підхід до державотворчих процесів диктує екзистенційний імператив: не виносити за дужки систему **ідеологічного забезпечення**, яка ґрунтується на загальноукраїнських інтересах, акумульованих такими пріоритетами національної ідеї – **Україна:**

- **соборна;**
- **українська;**
- **гідна людини, нації та людства.**

Визначивши пріоритетність «СУГ» (соборність, українськість, гідність) та акцентуючи увагу на імперативі комплексного їх дослідження в сучасній структурі УНІ як стратегем (програм дій), підкреслимо потребу **міждисциплінарного** підходу до їх аналізу. При цьому наголосимо, що:

Соборна – це не тільки географічні, територіально-просторові атрибути, а й соборна **здатність** нації разом ефективно **творити українську державу** за допомогою **консолідації** сил усіх громадян, що проживають в Україні та поза її межами. Соборність, євроінтеграція – це не лише конкурентоспроможність, технічна якість продукції, її економічна **ціна**, а й соціальні **цінності** людини. Це – духовна **єдність** народу на своїй землі, його якісно-ціннісна (аксіологічна) характеристика,

соціальний капітал. Лише таке розуміння соборності допоможе сформувати єдиний національний економічний, мовно-інформаційний, культурний, релігійний та інші простори, аби допомогти всім українцям, незалежно від місця проживання, усвідомити себе **соборною державоцентричною нацією**. Це особливо важливо для формування українського соціуму **як спільноти**, в якій діють **доцентрові** (соборні, євроінтеграційні), а не **відцентрові** (регіональні, українофобські) **сили і поля впливу,** що зловмисно підживлюються ззовні.

Отож, соборність – це не лише інтеграція економік регіонів, а й консолідація народу на рівні патріотичних, духовних і морально-психологічних характеристик, внутрішньо притаманних людині, її свідомості, соціальним цінностям та ментальності. Попри те, у ракурсі соборності нового значення набуває **реінтеграція** тимчасово окупованих територій та їх **рекультрегіоналізація** – адаптація воюючих сторін у духовному, культурному аспекті. У 3-му тисячолітті український народ, як і понад триста років тому, прагнуть поневолити. Україна нині не є соборною територіально, але соборною духовно в боротьбі з агресором. Це свідчить про те, що тест на соборність є репрезентативним і валідним індикатором не тільки цілісності території, а і якісного формування пасіонарності нації, її державної ідеї. Можна лише пошкодувати, що на рівні ані **регіональної,** ані **загальнонаціональної** політики держави своєчасно не було науково введено соборність як **стратегему** сталого розвиту країни. Якби ми вчилися соборності, то не мали б сьогодні АТО [5]. Шкода, але вийшло навпаки, ідеологію було винесено на маргінес, вона стала не потрібна політичним партіям. У Верховній Раді з подачі лівих сил (парадокс!) у Конституцію України внесено буцімто демократичну норму державотворення: «жодна ідеологія не може називатися державою як обов'язкова» [6, с. 15]. Забули, що множинність поглядів на антиукраїнську семіотику, пам'ятники більшовицьким вождям, названі на їх честь вулиці тощо не зміцнюють соборність України. Це не те розмаїття, яке стимулює її прогрес.

Отже, поняття «Соборна Україна» в триптиху УНІ об'єднує як низку **матеріальних** (земельно-територіальних, мінерально-природних) економічних, фінансових, інфраструктурних, екологічних ресурсів, так і ідеальних (духовно-інтелектуальних, інформаційних, культурно-освітніх, науково-технологічних та інших) **нематеріальних** трансферів і активів, людських капіталів, морально-правових норм та соціально-психологічних чинників суспільного поступу, зрештою, підвищення ефективності економіки. Навіть більше, якісні та кількісні параметри цього блоку несуть місійні сенси (нові змісти) УНІ та результати від їх втілення для практики державотворення України, підвищення її суб'єктності та сталості розвитку.

У цьому плані окреслимо специфіку таких завдань:

– світоглядне виховання молодого покоління в дусі загальнонаціонального розуміння (усвідомлення) давніх традицій державності українського народу. Йдеться насамперед про спільне розуміння **історії** довголітньої кровопролитної **боротьби** та **тяжких страждань** нації**,** аби прийдешні покоління жили в суверенній українській державі та, зрештою, мали достатні **мотивації** удосконалювати здобуте батьками, захистити історичну справедливість щодо самостійного розвитку на своїй – не чужій землі, в «колі вільних народів» і на фундаменті нових соціогуманістичних людських та міжнародних взаємин;

– орієнтація мотивів молоді й широкого суспільного загалу на досягнення **сучасниками** ефекту **синергійності** та **націоцентричності** в розбудові такої майбутньої держави;

– побудова **спільної концепції** творення модерної **майбутньої** української держави, концепту **бачення** шляху консолідації нації на співжиття, формування її ідеології державотворчих процесів та аксіології вибору вектора інтеграції у світове співтовариство;

– досягнення єдності українського народу шляхом усунення потужного впливу **асиміляційного чинника** сильних світу цього та їх сателітів, які, намагаючись вижити на гостинній українській землі, свідомо чи несвідомо допомагають імперському загарбнику зросійщити Україну, розмиваючи національну ідентичність титульного народу, що дав назву державі в центрі Європи.

Таким чином, феномен соборності України насамперед – це її цілісність і керованість, **ціннісні** (аксіологічні) вектори прориву на світові простори, а не регіонально-партійні ідеологеми розриву і поділу населення на сорти, регіони і ринки збуту продукції. Соборність – це **національно-свідома синергійність** діянь людей як організованої спільноти, її ознака як духовно-інтелектуальної **соцієтальної** «молекули», яку не можна розривати без втрати її якісних характеристик, як не можна їх зберегти без вирішення **проблем** культурно-інформаційного середовища та простору. Ми програємо інформаційну війну, бо вчасно не сформували вітчизняний національний простір та не наповнили його українським патріотичним контентом;

Українська – означає самодостатність спільноти, її тяглість (спадковість), потрібну і спроможну ковітально відродити корінну (титульну) націю на її обітованій землі. Водночас це відкидає підкинуте шовіністичне гасло – «Україна лише для етнічних українців», але не реальну констатацію, що найважче в плані національного і духовного відродження українцеві в Україні. Йдеться про формування нових стереотипів, які позиціонували б Україну у свідомості усього соціуму держави як «рідну хату», як дім нації, який слід розбудовувати на спільних духовних цінностях, патріотичних почуваннях, інтелектуальних і культурних кодах та ідеалах українського народу, на притаманних йому традиціях, нормах і правилах поведінки, на інноваційних засадах модернізації національної економіки та політики держави відповідно до нових завдань, економічних укладів, національних інтересів і цивілізаційних глобальних викликів.

У цьому контексті серед головних завдань цього блоку бачаться такі:

– збереження **національної ідентичності** (тотожності, автентичності) корінного, водночас титульного українського народу після багатовікового його поневолення та імперського нищення;

– інтенсифікування духовного і національного його **ковітального відродження**, де пріоритетом має стати збереження **українськості** як соборної ознаки національної ідентичності, що вирізняє українців в окреме самобутнє утворення, яке має домінантні ознаки нації: власну землю, питому мову, відрубну культуру та своє світобачення, лише йому притаманне, яке у глобальному вимірі гідне поваги серед світової мозаїки культур інших народів;

– виконання заповіді власного Національного Державного Гімну – «запануємо у своїй сторонці», зберігши свою **тотожність** і державну **суб'єктність**. Потрібна Українська Україна, адже російська вже збудована найманцями-сепаратистами в так званих регіональних республіках. Вдумаймося в гасла поляків початку 60-тих минулого сторіччя: «Зробимо Польщу Польщею!» чи американців – «Люби Америку, або забирайся геть!».

Патріоти України нікого не виганяють і не анексують чужі землі, не фетишизують моду мультикультурності та не на своїх землях (не?) творять Новоросію. Вони формують прийнятне толерантне поняття – громадянська нація. Адже вони вдома, у своїй оселі та громаді, на обітованій землі будують громадянське суспільство і толерантну державну **ідеологію**, в якій етнічність ніколи не визначала українськість. Їм нікуди і не треба виїжджати. Євромайдан довів: їхні цінності (відповідальна свобода, партнерська праця з вільним світом, демократія, повага людини і нації) – європейські. А Європа і європейськість – їхній **природний** стан; героїзм свідчить про їх пасіонарність та готовність вмирати за національну ідею. Однак не їх провина, що агресія шовіністичних великоросів змусила проливати кров не лише за свою прадідівську землю, а й за збереження національної ідентичності, інформаційний простір, мову, традиції, реформи, зрештою, за європейські цінності, за які благополучний світ не хоче вмирати. Їм доля подарувала шанс, щоб у 3-му тисячолітті прориватися з імперського ізоляціонізму на світові простори, аби нарешті відвоювати право своєї суб'єктності – **бути українцями**, а не малоросами в провінційних регіонально-обласних псевдореспубліках, організованих неофюрерами за російськими ідеологічними лекалами ще часів Івана Грозного;

Гідна людини, нації і людства – передбачає створення належних соціально-економічних, екологічних умов окремій особистості шляхом піднесення не лише рівня матеріального добробуту, європейських стандартів життя (до яких нація поки що не «дотягує»), а й духовних, ментальних можливостей самореалізації, спілкування, освіти, науки, національно-творчого середовища, яке поза «рамами нації», за Франком, поза національною ідеологією ні створити, ні зберегти неможливо. Усе, що твориться поза рамками нації, – фарисейство або намагання дистанціюватися від своєї нації, її свободи. Складники високої ідеї нації, ослабленої імперським етно-інтелектогеноцидом, повинні нести не лише всі компоненти ковітального розвитку для досягнення європейських стандартів життя, а й мати певні пріоритети для свого духовно-культурного, національного відродження через соціогуманістичне ставлення до потоптаної нації, червонокнижний захист її мови, культури, інформаційного простору, гуманно допомогти усунути антиукраїнську імперську семіотику, телепропаганду тощо. Ми не станемо вільними без **очищення** нашого інформаційного простору від постімперської російської брехні, зомбування і совдепії з одного боку. З іншого – маємо твердо усвідомити, що не може бути **вільною людина,** допоки **підневільною є її нація**. Революція гідності задекларувала розбудову Нової України, де гідність, свобода людини та нації, їхні цінності не будуть відірвані від європейських і загальнолюдських. Новітні месиджі сповідує значна частка народу, яка стала на захист своєї Батьківщини, готова створити справді адекватні суспільні інститути, спроможні модернізувати економіку, провести в життя програми розвитку держави,

соціально-економічні, правові та інші реформи. Отож, у Стратегії «Україна – 2020» не могло не відобразитися твердження: «громадяни України довели і продовжуватимуть у надтяжких умовах щоденно доводити, що саме **гідність** є базовою складовою характеру Українського народу» [3, с. 1]. Щодо основних завдань блоку «гідність», то Стратегія навіть містить дорожню карту Уряду реалізації 62 реформ в економіці, банківській і фінансовій справі, освіті, медицині, обороноспроможності тощо. У цьому контексті УНІ покликана допомогти виділити першочерговість їх проведення, підтримати Уряд, водночас акцентуючи, що політична воля, знання, внутрішня національна програма дій – це якості, які повинні бути йому притаманні. Альтернативи цьому немає.

Рекомендації та перспективи подальших досліджень. Для реалізації Стратегії «Україна – 2020», підвищення ефективності національної економіки насамперед слід активніше мобілізувати низку **неекономічних** чинників (соціальні цінності, довіру людей до уряду, суду, банків, міліції тощо, їх знання, мотиви, доброчинність, чесність), потрібні стаєри, а не бігуни на короткі виборчі дистанції; керівники-мислителі, що бачать націю в триєдиному Шевченковому вимірі: минуле, сучасне і ще ненароджене майбутнє. Керівник, що не є подвижником УНІ, – не державотворець і не будівничий українського Ідеалу. Маємо опрацювати довгострокову **систему ідеологічного духовно-інтелектуального супроводу державотворення в Україні** за умов нових потенційних **викликів, загроз і безпекових ризиків;** зробити складники УНІ **стратегемами** не лише на 20 років, а й на довшу перспективу. Головне – вже зараз у Стратегії «Україна – 2020» надолужити **довготривалу** відсутність у державі чіткої **ідеологічної** концепції.

Стратегізація складників УНІ дасть можливість розробляти конкретні урядові програми, дерево цілей їх впровадження, систему забезпечення ресурсами, здійснення необхідних реформ, прийняти закони тощо. Адже сподіватися, як колись, на регіони, а тепер – на децентралізацію не варто. Регіональних лідерів ніколи не вистачало на серйозний розгляд ідеологій державотворення в Україні, на панукраїнські проекти безпеки по всьому **периметру** пограниччя. А пограниччя виявилося в оцінюванні агресії Росії проти України, на жаль, строкатим, особливо здивували керівники деяких держав ЄС. Це зайвий раз засвідчує, що УНІ має розглядатися комплексно як у всеукраїнському, так і в загальносвітовому контекстах, насамперед у плані безпеки території, захисту цінностей народу з урахуванням багатств його регіонального розмаїття, ресурсів, активів тощо. Водночас не можна ігнорувати неекономічні чинники у нинішніх умовах неефективної держави [6]. Словоблуддя щодо буцімто потреб федералізації України, почути Донбас – це від лукавого. Слухати треба всю Україну в ексклюзивно українській тотожності!

У XXI столітті щодо цінностей ніби все зрозуміло: будь-які міжнародні союзи повинні насамперед утворюватися на основі духовно-культурних, освітньо-інтелектуальних, морально-етичних національних **цінностей,** що збагачують і збагачуються самі загальнолюдськими здобутками, а не асимілюють самодостатні народи і народності. Голоси сильних світу сього не можуть робити безголосими ними ж ослаблені народи. Тому розглядаймо світову і регіональну політику, національну економіку в системі **національної безпеки,** захисту **українськості,** гарантування умов для **бінарного** розвитку **і людини, і нації** серед світового розмаїття культур, мов, економік тощо. Надання якісним складникам УНІ статусу стратегем розвитку України дасть змогу не лише задіяти згаданий механізм рекультрегіоналізації тимчасово окупованої ворогом нашої землі, а й запозичити з практики ЄС низку інших **принципів** партнерства – конвергенції, субсидіарності, комплементарності тощо [7]. В умовах асиміляційного чинника, постімперських дій т.зв. радянської людини, інформаційної і гарячої воєн агресора Україні не обійти нову соціогуманістичну парадигму **людино-націоцентричних** цінностей [1].

Усе це вимагає **міждисциплінарних** досліджень ідеології державотворення в Україні, копіткої роботи центрального уряду разом із регіонами. Над сучасною візією націо-державотворення мають працювати економісти, політологи, націологи, етнологи, юристи, соціологи, соціальні психологи – теоретики і практики, урядовці і громадськість. Саме вони повинні довести суспільному загалу, по-перше, загальноукраїнське розуміння УНІ як наріжного каменя і цементуючого чинника у соціогуманістичному фундаменті побудови Нової України. По-друге – що УНІ виступає, як мінімум, у триєдиному європейському форматі: **етнічному, національному і цивілізаційному**. Цей формат, своєю чергою, має широко соціалізуватися, щоб бути глибоко усвідомленим на суспільному, груповому та особистісному рівнях. Формат «три складники на три рівні» – основа **концепту** системи ідеологічного забезпечення державотворення українського народу, реалізації його євроінтеграційних устремлінь та досягнення **національної безпеки** України для нас, живих, а головне – ще ненароджених.

І, по-третє, якщо характеристикам «СУГ» надати статусу наскрізних пріоритетів національної економіки та домінант регіональної політики, то УНІ не тільки набуде концентрованого вираження загальнонаціональних інтересів та патріотичних почуттів українців, а й трансформується в стратегеми – державні програми консолідації дій нації щодо пріоритетного використання **інтелектуально-інноваційних** чинників творення модерної спільноти, якій будуть притаманні високі знання, культура, досягнення науки, інформаційних та нанотехнологій, їх висока мобільність. Розуміємо мобільність не лише як п'яту свободу (поряд з капіталом, товаром, робочою силою і послугами) руху знань між державами, а й як швидкість (динаміку, безперервність) передачі традиційних, генерування і впровадження нових знань усередині країни для розвитку ідентичності нації, її тяглості.

З огляду на це виокремлюємо Малу національну ідею – **«Знання, інформація і рух (чин, дія)»** – як частину Великої стратегічної національної ідеї, точніше, як **тактичний** її **робочий** інструментарій. Це означає, що в доданій вартості вітчизняної продукції мають переважати інноваційно-інформаційні, наукомісткі складники. Це, своєю чергою, підтверджує стратегічну важливість чотирьох «і» для розвитку країни: інформація, інтелект, інновації, інвестиції. Власне, Мала ідея за умов глобалізації спрямовує продуцентів лідерської (інсайдерської) інтелектуальної власності, творчу енергію наукової молоді на: інтенсивне використання нових знань, досягнень науки, інтелектуально-інноваційних чинників створення модерної національної держави, економіки знань, збільшення інвестицій у розвиток людини, її культури та інтелектуального капіталу; побудову інформаційного, громадянського і правового суспільства, збереження генофонду українського народу, тяглості його розвитку в плані безперервного досягнення високої освіченості, креативності, духовності та моралі; зрештою, пізнання навколишнього світу, зменшення його ентропії та небезпек – внутрішніх і зовнішніх.

Окрім названої вище Малої ідеї, аксіологія державотворення актуалізує інші тактичні гасла (ідеї) як робочі інструментарії втілення складників Великої відповідно до викликів часу, здійснення реформ, суспільних трансформацій, потреб безпеки. Їх може бути кілька. Нині в українському соціумі не тільки актуалізувалося гасло часів зародження в Західній Україні кооперативного руху: «Свій до свого по своє», «Наші гроші – в руки своїх», а й аксіологічно трансформувалися і набули нових інформаційних забарвлень і всеукраїнських масштабів низка новітніх – «Не купуймо, не дивімося російське!», «Все для фронту», «Слава Україні – героям слава!», «Україна – єдина!», «Україна – понад усе», «Візьми і зроби!» тощо. Попри те, злочинно забувати «харківські триптихи» УНІ. Йдеться про алгоритм євроінтеграції від Хвильового – «Даєш інтелігенцію!», «Геть від Москви!» і «Даєш Європу!» та ранжування Шевельовим головних ризиків нашій державності – Москва, українська провінційність та кочубейство.

Отже, введення нації в стратегеми (надання статусу) розбудови держави має здійснюватися серйозно, **по-державному, пожиттєво і заради життя** як домашнє завдання сучасних і прийдешніх поколінь, для яких воно має стати своєрідним **соціальним геномом спадковості** розвитку українства, зрештою, їхнім архетипом. І новостворене Міністерство у справах інформаційної політики (Міністерство інформаційної політики України) буде ефективним тоді, коли воно як суспільна структура сприятиме емерджентності дій (функцій) у системі виконання цих завдань. Його завдання – це не лише розподіл квот теле- і радіочастот (це, входить до функцій Нацради з питань телебачення і радіомовлення), а й **ідеологія** забезпечення творення національної держави, **якість** інформаційного контенту як для надання споживачам усередині країни, так і за її кордонами. Складники СУГ доцільно досліджувати в комплексі з особливостями життя України **«на межі»,** що зумовлює її **транзитність** у плані сучасних інтеграцій, медіаторства, тобто зростання цих феноменів за умов глобалізації та нагальної потреби зупинити подальший наступ агресора-сусіда на національні цінності.

Мається на увазі транзитність не тільки і не стільки як транспортно-просторову, прикордонну чи транснаціональну реальність, скільки соціально-психологічну, духовно-інтелектуальну, ментальну, ідеологічно-світоглядну, національно-патріотичну характеристику життєдіяльності українського народу на «стику» різних навколишніх культур, релігій, військових блоків, економічних і оборонно-політичних союзів, інноваційно-високотехнологічної та мобілізаційно-сировинної моделей розвитку економіки. Тобто йдеться про толерантне виживання на межі розмаїття звукових, інформаційних просторів, дій економічних і неекономічних чинників, де будь-який із названих і не названих із їх множини може стати мультиплікатором суспільного розвитку України, якщо він буде діяти як доцентровий і соборний [8-9].

Отже, нам треба не лише підвищувати **імунітет** денаціоналізації, федералізації України окупантами, які далі претендують на наш

національний простір, намагаються диктувати державний устрій і вектор інтеграції. Нам потрібно негайно задіяти систему реанімації та адаптації покалічених війною, тобто захисту не тільки «дітей війни» від гітлерівської Німеччини, а й від путінської Росії. Нарешті, слід терміново опрацювати ідеологічні засади збереження власної ідентичності на «межі» не тільки різних просторів (інформаційних, культурно-релігійних, військово-політичних об'єднань тощо), а й безпеки свого життя-буття взагалі. Перед нами кардинально стоїть питання: бути чи не бути? **Оонівська** система захисту виявилася **неспроможною** захистити Україну від цинічно-злочинного агресора. Природна толеранція українців, зокрема їх добровільна відмова від атомної зброї, зробила з них жертв і заручників агресора, що веде війну ідентичностей на знищення не «наших». Росіяни, представляючи національну меншину, прагнуть насадити ідею «русского мира» більшості корінного народу, продовжуючи знищувати генофонд титульної нації. Вихід із цієї ситуації бачиться у впровадженні світом нової соціогуманістичної парадигми захисту і людини, і нації [10-11]. Це ригористично вимагає від проводу України євроінтеграційних орієнтацій, надання пріоритетності національним та загальнолюдським цінностям, адекватним світовим стандартам; усвідомлення **стратегізації** складників УНІ та створення для їх реалізації належного простору (середовища) в рамках євроатлантичного правового і військового **колективного** захисту.

І насамкінець. Україна, **яка:** а) після несправедливого поділу її території переможцями Першої та Другої світових воєн, розпалювачі яких воювали на її території по обидва боки фронтів, змушуючи українців, що мріяли про свободу і власну державу, вмирати за чужі інтереси; б) у післявоєнний час першою з ослаблених окупантами, особливо в Другій світовій, які, наступаючи і відступаючи, двічі танками зрили її землю, була серед перших засновників ООН, сподіваючись на недопущення нового світового кровопролиття; в) здобувши нарешті свою Незалежність, з розумінням поставилася до потреб повернення корінного кримськотатарського народу, злочинно депортованого імперією зла; г) володіючи після розпаду імперії зла третім у світі потенціалом ядерної зброї, добровільно від неї відмовилася, сподіваючись мирно «запанувати у своїй сторонці» завдяки гарантіям безпеки від сильних світу сього – членів Ради Безпеки ООН, – нині переживає анексію Росією Криму. Ця країна, в котре обманута, проливає кров, захищаючи від російських найманців свої континентальні землі на сході. Навіть більше, самотужки обстоює європейські цінності; їй лише співчувають.

Власне, чи має ця країна шанси, аби світ почув нові раціональні зерна її соціогуманістичної ідеології захисту прав людини і нації, коли далеко вгорі за течією цивілізаційної ріки стоїть захланний імперський азіатський Вовк і цинічно стверджує: ті, що внизу, йому, мовляв, каламутять воду, не дають напитися. Йому байдужі чистота води, її течія, хто і де стоїть, каламутить чи ні. Нападнику «хочется кушать!». Він сильний, наділений мандатом постійного члена Ради Безпеки, постійно говорить неправду, а відповідальності за постійні злочини – не боїться. Отож, хто ж наступний?!

За таких умов лише при сподіванні на Божу поміч, соборну єдність і віру у власні сили – українству бути! При цьому аксіологія в економіці може допомогти принаймні в трьох домашніх завданнях. Перше. Поставити слово, знання, ідеї там, де їм належить бути, – Спочатку. Друге. Визначити для себе і світу: яку Україну маємо, хочемо і будуємо. Третє. Комплексно оцінити майстерність будівничих, їх чесність, патріотизм і доброчинність. Щодня вимощувати гостинець, за Франком, у Європу, НАТО, забезпечуючись реформами, ресурсами, щирими спільниками і розвідкою загроз неприятеля.

Список використаних джерел

1. *Вовканич* Степан. Соціогуманістичні засади ідеології духовно-інтелектуального забезпечення державотворення в Україні, або Імперативи (р) еволюційних трансформацій гуманітарної політики в умовах загроз буттю українськості. / С. Й. Вовканич. Препр. наук. доп. – Львів : ІРД НАН України, – 2014. – 38 с.
2. *Белебеха* Іван. Нація і Націоналізм: Від націоналізму до національної ідеї / І. О. Белебеха. – Харків : ФОП, 2014. – 240 с.
3. *Європейські* цінності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https : // ru. wikipedia. org
4. *Про Стратегію* сталого розвитку «Україна – 2020» : указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/documents/18688.html
5. *Вовканич* Степан. Якби ми вчилися соборності... / Степан Вовканич // День. – 2013. – № 162 (4045). – 11 вересня.
6. *Конституція* України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР) // Голос України. – 1996. – 13 липня.
7. *Пасхавер* О. Коли держава неефективна, економіка залежить від неекономічних факторів / О. Пасхавер // День. – 2013. – № 120-21 (4003-4004). – С. 2.
8. *Субетто* А. И. Ценности в системе общественного интеллекта. Ценностная война и защита ценностей самоидентификации российской цивилизации / А. И. Субетто. – Харьков : Социальная экономика, 2010. – № 3. – С. 93–96.
9. *Геєць* В. М. Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України : в 3 т. / В. М. Геєць. – К. : Фелікс, 2007.
10. *Вовканич* С. Й. Аксіологія вибору вектора інтеграції України / С. Й. Вовкан. – Львів : ІРД НАН України, 2013. – 36 с.
11. *Vovkanych* Stepan. Can We Survive without the National Idea? Spring – Winter / Stepan Vovkanych // The Ukrainian Quarterty. – 2012. – № 3-4. – P. 47–58.

УДК 303.42:3.071

МОТИВАЦІЙНО-СМИСЛОВІ ОСНОВИ СТРАТЕГІЇ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Ю. Ж. Шайгородський

Ще донедавна ступінь розвиненості держави визначався майже виключно раціональними чинниками – економічними, технологічними, фінансовими. Саме на них передусім спиралися й стратегічні плани «Модернізації України» [1]. Модернізація бачилася переважно як удосконалення управлінських, економічних і фінансових важелів, підвищення ефективності використання природного та трудового ресурсу, надр тощо. На досягнення високих економічних показників спрямовувалися й пошуки вітчизняних науковців: «особливо важливим є те, що наукові дослідження, нові знання і технологічні нововведення можуть служити джерелом економічного зростання» [1, с. 47]. Очевидно, що логіка такого підходу багато в чому визначала шляхи, форми і методи реалізації завдань. Ціннісно-смислові чинники суспільно-політичного розвитку та наявність позараціональних його складників здебільшого нівелювались. Раціонально-ґрунтовані практики зумовили тенденцію досягнення певних орієнтирів передусім шляхом освоєння зарубіжних технологій, запозичення наукових розробок, впровадження готових виробничих, технологічних процесів і управлінських моделей за зразками високорозвинених країн. Таким підходом, по суті, з одного боку, зумовлювалася «навздогінність» реформаторських «прагнень», з іншого – посилювалася громадська відчуженість, відстороненість суспільства від владно-управлінських рішень.

Динамічні й, на превеликий жаль, трагічні події останнього часу в Україні зумовили кардинальні суспільно-політичні перетворення й довели, що спрямованість практичної діяльності на досягнення передусім у фінансово-економічній сфері без урахування мотиваційно-смислових аспектів суспільного розвитку приречена на нескінченну низку спроб і помилок. Ту нескінченність, яку Альбер Камю порівняв із карою Сізіфа і світовідчуванням абсурду, що не покидає міфічного героя [2, с. 88–91]. В українському ж випадку ця нескінченність – повторюваність революцій і контрреволюцій, романтичних спроб змінити життя тут і негайно та, на жаль, кривавих розплат за політичні помилки.

Сутність, особливості, причини та характеристики сучасних суспільно-політичних змін вітчизняним суспільствознавцям ще належить осмислити, осягнути, проаналізувати. Навіть незважаючи на наявність певного консенсусу (як відсутність серйозних суперечностей оціночного й сутнісного характеру щодо витоків і перебігу нинішніх подій) у науковому середовищі, здійснити це поки що вкрай складно. Річ у тім, що науковий опис і пояснення сьогочасних суспільно-політичних перетворень є рефлексивним процесом. Відповідно, перед науковцем постає принципова теоретико-методологічна проблема: як може бути піддане рефлексії буття, якщо суб'єкт рефлексії безпосередньо включений до цього буття? А отже, очевидною є проблема опредметнення сучасних суспільно-політичних перетворень і добір відповідних дослідницьких методів. Разом з тим очевидним є те, що лише об'єктивна оцінка сучасного суспільного стану, осмислення ціннісних основ його розвитку, сутності протиріч, можливостей і перспектив їх подолання з урахуванням внутрішніх і зовнішніх викликів може бути основою розроблення й реалізації нової стратегії розвитку та її суспільної легітимізації.

Шайгородський Юрій Жанович – доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України

Особливість ситуації зумовлюється ще й тим, що, з одного боку, суспільні науки покликані прогнозувати ймовірні соціальні та політичні процеси, окреслюючи певні тенденції розвитку,

визначаючи пріоритети та конкретизуючи небезпеки. З іншого боку, в умовах посилення ролі громадянського суспільства та сучасних можливостей засобів комунікації науковці дедалі більше впливають на визначення векторів суспільного розвитку, оскільки формують ціннісні настанови громадськості й уявлення про майбутнє.

У контексті сучасних суспільно-політичних реформ, на наш погляд, поза належною увагою залишається визначальний і ключовий аспект – ціннісно-смисловий. Саме його параметрами визначаються сутність і спрямованість реформ як загальнонаціонального, соціокультурного та соціально-політичного процесу цілеспрямованої і скоординованої діяльності зі створення нових смислів та цінностей, нової їх системи. Аргументація доцільності такого підходу і визначення можливих шляхів його реалізації є метою цієї статті.

До проблем смислів і цінностей найчастіше звертаються саме в епохи кардинальних змін. Адже система цінностей не лише характеризує стан суспільства – вона багато в чому визначає шляхи і результати його розвитку [3].

Коли йдеться про ціннісні пріоритети, йдеться про перевагу одних цінностей над іншими. Ціннісні пріоритети – соціально зумовлені, мають характер потреб, спираються на досвід і оцінку навколишнього соціокультурного світу із його явищами й процесами. Ця сукупність оцінок і є підставою для виокремлення пріоритетних цінностей. Одні цінності людина вважає найважливішими для себе й актуальними для суспільного розвитку, інші – мало важливими. Є й такі явища та процеси, якими людина у «вибудові» власних ціннісних пріоритетів готова знехтувати: або ж із причини відсутності достатньої інформації, неусвідомлення причинно-наслідкових зв'язків тих чи інших явищ (процесів), їх значущості для власного життя, або ж через неможливість впливати на них. Очевидно, що ціннісні пріоритети різних людей, груп, класів відрізнятимуться. Різними ці пріоритети будуть у заможних і малозабезпечених, у молоді й людей похилого віку, у здорових і хворих. Але коли йдеться про суспільні цінності, особливої ваги набуває можливість впливати на перебіг суспільно значущих процесів, на їх унормування, зрештою – на прийняття управлінських рішень. Тобто ціннісні пріоритети формуються під впливом низки чинників і є динамічним, «гнучким» утворенням, що не лише регулює поведінку, а й спрямовує її на досягнення певної мети, визначає шляхи й засоби її досягнення. У цьому сенсі ціннісні пріоритети є необхідним і важливим складником процесу конструювання майбутнього, як особистісних життєвих планів, так і напрямів суспільного розвитку.

Сукупність цінностей окремої людини утворюють її особистісну ціннісну систему [4]. Сукупність цінностей населення країни – ціннісну систему суспільства. Безумовно, вона не є однорідною, але група домінантних цінностей визначає загальний зміст і спрямованість розвитку цієї системи, зрештою – суспільні пріоритети. Ця ціннісно-орієнтаційна домінанта, з одного боку, сув'язна із суспільно-політичними змінами й опосередковується ними, з іншого – опосередковує їх.

Зовнішня воєнна загроза, внутрішньополітичні протистояння, стрімкі світоглядні зміни, що відбуваються у масовій свідомості, визначають нову соціально-політичну реальність. За цих умов цінності наповнюються новим змістом, відбуваються кардинальні зрушення в системі ціннісних орієнтацій. У їх структурі «безпека» залишається домінуючою потребою, але особистісні потреби й інтереси поступаються потребам колективної безпеки, усвідомленню держави, її єдності й стійкості як першорядних цінностей. Саме вони виходять на перший план і визначають підлеглість особистісних цінностей.

Зазначену динаміку змін підтверджують і результати соціологічного опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України у липні-серпні 2014 року (вибірка – 1800 осіб – жителів усіх областей України, окрім АР Крим) [5]. Страх нападу на країну зовнішнього ворога об'єднав 62 % опитаних, 48 % непокоїть загроза розпаду України як держави, 34 %– страх виникнення міжнаціональних конфліктів. Кожен третій опитаний (34 %) побоюється масових вуличних заворушень, кожний п'ятий (18 %) – встановлення режиму диктатури, виросла кількість тих, хто боїться повернення старих порядків (на 5 – до 13 %).

Водночас порівняно з результатами минулорічного опитування значно зменшилися страхи перед зростанням цін (з 80 до 64 %), невиплатою заробітних плат (із 75 до 60 %), загрози безробіття (із 78 до 60 %), зростання злочинності. На тлі прямої воєнної загрози, щоденних повідомлень про загиблих під час бойових дій вдвічі зменшився страх перед зараженням небезпечними для життя інфекціями, такими як туберкульоз і СНІД (табл. 1).

Тобто протягом досить короткого часу, під впливом соціально-політичних процесів змінився характер і природа фобій. Переважно індивідуальний і біологічний їх характер (за, можливо, дещо спрощеною класифікацією

Таблиця 1

Відповіді на запитання
«Як Ви вважаєте, чого люди зараз бояться більше всього?»*

Варіанти відповідей**	За результатами опитування		Різниця, %
	2013 р., %	2014 р., %	
Нападу зовнішнього ворога на Україну	10	62	+ 52
Розпаду України як держави	14	48	+ 34
Міжнаціональних конфліктів	14	34	+ 20
Масових вуличних заворушень	19	33	+ 14
Напливу біженців, переселенців і приїжджих	7	15	+ 8
Холоду в квартирі	18	24	+ 6
Повернення до старих порядків часів застою	8	13	+ 5
Межрелігійних конфліктів	9	13	+ 4
Голоду	30	34	+ 4
Інше	2	4	+ 2
Встановлення диктатури в країні	18	18	0
Зараження небезпечними для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД та ін.)	37	18	−19
Безробіття	78	60	−18
Зростання цін	80	64	−16
Невиплати зарплат, пенсій тощо	75	60	−15
Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	19	10	−9
Зростання злочинності	49	43	−6
По-справжньому – нічого не боюся	5	2	−3
Зупинки підприємств	36	35	−1

* *Складено за [5].*
** *Здійснено ранжування за показником посилення/послаблення чинника*

Ю. Щербатих [6]) змінився на (переважно) колективний і соціальний (суспільний).

Страх як внутрішній стан, що зумовлений загрозою реального або передбачуваного лиха, є природною базовою і водночас – мобілізаційною емоцією. Прагнення уникнення загроз відповідним чином мотивує поведінку і в соціальному сенсі є консолідуючим началом. Цей феномен був відображений С. Хантінгтоном [7] і неодноразово протягом останнього часу знаходив своє подієве втілення, зокрема у трагедії 11 вересня 2001 р., коли криза національної ідентичності була подолана трагічними обставинами, які «повернули» США її ідентичність.

Разом з тим особливістю впливу зовнішньої загрози на рівень національної єдності є й мінливість спрямованості дії цього чинника. Допоки країні загрожує небезпека, національна ідентичність – вагомий і чітко зорієнтований чинник консолідації. Подолання зовнішньої загрози (її гострої фази), усвідомлення значущості суспільно-громадських організацій і рухів у досягненні перемоги, з одного боку, неминуче посилять національну консолідованість, з іншого – спрямують її на подолання загроз внутрішніх.

Зміни в ціннісних пріоритетах неодмінно актуалізують проблеми, що в часи тяжких випробувань «відійшли» на другий план, – проблеми зростання цін, невиплати заробітних плат, безробіття, соціального забезпечення, охорони здоров'я тощо. Після випробувань, пов'язаних із трагічними подіями Майдану, анексією частини території країни, втратами під час військових дій, ключовим критерієм оцінки якості державного менеджменту стає поняття «справедливості», доцільності рішень, що приймаються, зрештою, – усвідомлення мети й суспільна легітимація векторів стратегічного розвитку. Показовими у цьому сенсі є результати моніторингового дослідження, що протягом тривалого часу здійснюється соціологічною службою Центру Разумкова [8]. Фахівцями служби у травні 2015 р. було опитано 2007 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької і Луганської областей за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками. Похибка вибірки не перевищує 2,3 %. Результати представлено в таблиці 2.

Звернімо увагу, що рівень позитивних оцінок сучасного стану суспільного розвитку стрімко наближається до позаминулорічних «передреволюційних» показників. На нашу думку, тенденція до стрімкої зміни суспільних настроїв, з-поміж іншого, зумовлюється відсутністю чітко артикульованої, зрозумілої й підкріпленої реальними діями стратегії суспільного розвитку. Сутнісно, така стратегія є своєрідною проекцією смислів.

Варто визнати, смисл – не лише досить складна й багатозначна філософська категорія, що описується у системах «смисл – значення», «смисл – цінність», не лише визначається як

Таблиця 2

Відповіді на запитання «Як Ви вважаєте, в цілому, події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі?»*

	Травень 2013 р.	Вересень-жовтень 2013 р.	Березень 2014 р.	Березень 2015 р.	Травень 2015 р.
У правильному напрямі	15,4	15,4	32,3	17,5	14,3
У неправильному напрямі	65,9	65,4	40,7	66,9	67,6
Важко відповісти/не відповіли	18,7	19,2	27,0	15,6	18,1

* *Складено за [8].*

цілісність відносинами у системі «частина – ціле» [9], а й, на нашу думку, є своєрідним центром цієї цілісності, частини якої «узгоджуються» за його (центру) посередництва. У цьому сенсі й у контексті нашого дослідження смисли обумовлюють мотиви й водночас визначаються ними.

Очевидно, що нова суспільно-політична реальність, кардинальні зміни ціннісних орієнтацій потребують вироблення й нових суспільних смислів (як сукупності цінностей, корегування потреб, нових вимірів проективної діяльності, означення мети і підпорядкованості засобів її досягненню). Обґрунтування такого підходу потребує певного пояснення означеної методологічної позиції.

У контексті нашого дослідження важливим є розуміння того, що смисли і мета – не тотожні поняття. Мета не виникає сама собою. Мета – це зумовлене суспільними потребами уявлення про бажаний результат. Смисли ж є комплексним явищем, яке містить послідовне поєднання щонайменше п'яти елементів:

– потреби (як цінності, ідеального образу, як збудника активності);

– мотиву (як прагнення реалізації певної потреби);

– мети (як умотивованого уявлення про результат);

– шляхів і засобів досягнення (як інструментів досягнення результату);

– результату (як реалізація/нереалізація/часткова реалізація потреби).

Таким чином, з одного боку, для визначення мети необхідний мотив як прагнення задоволення певних потреб. З іншого боку, мета може виникнути лише як поєднання мотиву і засобів досягнення. Допоки не відбулося такого поєднання (мотиву і засобів досягнення), мета існуватиме у формі мрії і ототожнюватиметься з потребою. Динамічність потреб зумовлюється ступенем їх реалізації, тобто результативністю. Якщо результат задовольняє потребу, виникає нова – висхідна потреба як прагнення соціального прогресу, якщо ж ні – інвентаризуються, корегуються існуючі або ж відшукуються нові засоби досягнення мети. Тобто «реальність» мети визначається мірою «ідеальності» потреб та наявними засобами її (мети) реалізації.

Ключовим, на наш погляд, має бути розуміння того, що наявність тих чи інших засобів (або їх удосконалення) без визначеної (умотивованої уявленням про очікуваний результат) мети втрачає сенс, або ж є недоцільним (не відповідає цілі). Іншими словами, сама наявність інструментарію та його вдосконалення без визначення мети його використання перетворюється на самоціль. Саме тому визначальною у процесі цілеустановлення[1] є конкретизація мети та умов (комплексу умов, зокрема – морально-етичного характеру) її досягнення. Важливим методологічним аспектом проблеми є необхідність урахування ієрархії потреб. Адже і потребова сфера, і процес цілеустановлення є ієрархічними.

До узагальнюючих результатів дослідження ***мотиваційно-смислових основ суспільного розвитку*** можна віднести наше трактування поняття «стратегії суспільного розвитку» як *світоглядно обумовленої сукупності поглядів, оцінок та принципів, які визначають загальне бачення шляхів розвитку; достатньо абстрактний, довгостроковий, максимально загальний (недеталізований), послідовний, конструктивний, раціональний, підкріплений ідеологією, стійкий до невизначеності умов середовища план досягнення успіху.* Реалізація такого плану передбачає забезпечення перетворення абстрактного у конкретне через деталізацію, пошук і апробацію засобів, постійний моніторинг, аналіз внутрішніх

[1] Пропонований нами термін «цілеустановлення» у контексті дослідження смислових основ циклічного комплексу «потреба-мотив-мета-засоби-результат», на наш погляд, більшою мірою відповідає його дефініції, оскільки поширений термін «цілепокладання» вказує на «зовнішній» вплив, характеризується «завершеністю» й об'єктністю стосовно цілі. Коли ж ми маємо на увазі динамічний, сув'язний із потребою і результатом процес, запропонований термін, на нашу думку, повніше відображає його сутність.

і зовнішніх чинників впливу на зміст, його коригування тощо.

Виходячи із цих уявлень, виокремимо щонайменше три **сутнісні ознаки** стратегії суспільного розвитку: 1) Стратегія – найзагальніша світоглядна раціональна картина (уявлення) майбутнього та загальний вектор його досягнення; 2) Стратегія – своєрідна мотиваційна матриця, що містить сукупність віри, переконань, цінностей і водночас – засобів та інструментів досягнення мети; 3) Стратегія – легітимований загальновизнаний і загальноприйнятний зразок («унормовуючий» шаблон) для вирішення поточних завдань, їх відповідності стратегічній меті.

Іншими словами, стратегія суспільного розвитку – це своєрідна **надідея, амбітний план-проект майбутнього**, пов'язаний з оцінкою нинішніх (стартових) позицій, потенціалу, можливостей, ресурсів і загроз. Це план, пов'язаний із прогнозом стратегії розвитку інших країн і співвіднесення з їх стратегічними цілями. Нарешті, стратегія – це передбачення шляхів глобального розвитку, цивілізаційного поступу і нашого місця в ньому. Коли йдеться про стратегію, йдеться передусім про майбутнє. Багато в чому – ірраціональне, багато в чому – міфологічне, оскільки стратегія – ідеальна **форма для проектування майбутнього**, але **наповнена змістом**.

Наявність універсальної ідеї (надідеї) – фундаментальний і ключовий складник державної стратегії розвитку. Вона має бути, з одного боку, простою і зрозумілою, з іншого – «символічною» й у свідомості людей безпосередньо пов'язаною із «соціальним часом». Як, наприклад, ідея свободи і демократії для Сполучених Штатів Америки або ж ідея справедливості, рівності й братерства для колишнього Радянського Союзу, але не «ідея» виправдання існуючого стану речей.

Проектування майбутнього – аксіологічне явище й можливе лише на певній світоглядній ідеології, на певній системі цінностей. Стратегія має не просто орієнтуватися на перспективу, а й мати ясні цілі, спиратися на моральні норми, конкретні цінності, формувати відповідні ідентичності як інструменти саморозвитку. Рух країни у європейському напрямі створює сприятливі передумови для інтеграції у ціннісний, етичний простір Європи. Разом з тим стратегування – це проектування образу країни, проектування майбутнього і її місця в ньому. Якою ми бачимо Україну? Якщо сучасною європейською країною, то чи може Україна створити іншу стратегію, ніж європейська? Якщо ми бачимо Україну в Європейському Союзі, то яким ми бачимо Європейський Союз?

Для розроблення і реалізації стратегії необхідно створювати певні групи інтересів. Нині для просування європейських цінностей, норм і правил необхідна широка «коаліція», об'єднання таких «груп», які будуть діяти не в інтересах певного прошарку людей, а в інтересах і за підтримки суспільства. Чи не вперше в сучасній історії суспільного розвитку роль такої «групи» може відіграти громадянське суспільство [10]. Нові смисли породжують нові практики, мотивують суспільну діяльність задля досягнення стратегічної мети. Реалізація цих смислів – це суспільно легітимізована, особлива форма державницької діяльності з об'єктивної оцінки стану, осмислення можливостей і перспектив суспільного розвитку з урахуванням усієї сукупності внутрішніх і зовнішніх впливів і загроз, тенденцій цивілізаційного розвитку.

Список використаних джерел

1. *«Модернізація* України – наш стратегічний вибір». Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/docs/Poslannya_sborka.pdf
2. *Камю А.* Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / А. Камю; пер. с фр. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с. – (Мыслители XX века).
3. *Шайгородський Ю.* Ціннісна складова сучасної політичної міфології / Ю. Шайгородський // Політичний менеджмент. Спецвипуск. – 2008. – С. 126–135.
4. *Шайгородський Ю.* Проблема цінностей у контексті сучасності / Ю. Шайгородський // Український центр політичного менеджменту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.politik.org.ua/vid/publcontent.php3? y=1&p=26
5. *Украинцы* все меньше боятся безработицы и безденежья, и все больше – распада страны [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zn.ua/UKRAINE/ukraincy-vse-menshe-boyatsya-bezraboticy-i-bezdenezhya-i-vse-bolshe-raspada-strany-155595_.html]
6. *Щербатых Ю. В.* Психология страха / Ю. В. Щербатых. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 512 с.
7. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
8. *Оцінка* громадянами ситуації в Україні та стану проведення реформ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/upload/1434090750_file.pdf
9. *Шрейдер Ю.* Смысл / Ю. Шрейдер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iph.ras.ru/elib/2768.html
10. *Корнієвський, О. А.* Громадянське суспільство та правляча еліта: проблеми взаємовідносин у сучасній Україні / О. А. Корнієвський // Стратегічні пріоритети. – 2014. – № 3 (32). – С. 115–120.

УДК 32.1:355.477:342.1.091

СЕКТОР БЕЗПЕКИ В КОНТЕКСТІ СТВОРЕННЯ Й ЗАХИСТУ СУВЕРЕННОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: ІСТОРИЧНІ ТА ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

В. Г. Пилипчук

Історичне минуле України, зокрема історія держави та її спецслужб, свідчать, що протягом багатьох століть український народ активно боровся за своє майбуття. Національна державність формувалася в надзвичайно складних, часто трагічних умовах. Доводилося не лише протистояти агресивним сусідам, які не раз намагалися запровадити на українських землях колоніальний чи напівколоніальний режим, а й боротися із внутрішніми чварами, непорозуміннями, бажаннями тих чи інших політичних діячів поставити власні амбіції над інтересами народу.

Логічним наслідком цих тисячолітніх процесів стало утворення суверенної держави – України. Складним трансформаційним змінам, що передували цьому, присвячено багато праць, тому розглянемо деякі історичні та політико-правові аспекти становлення української державності, пов'язані із сектором національної безпеки та оборони.

Як відомо, наприкінці 1980-х років в колишньому СРСР активного розвитку набували центробіжні процеси, наслідком яких став т.зв. *«парад суверенітетів»*, що створило правові передумови до припинення існування колишнього Радянського Союзу. В Україні Декларація про державний суверенітет була прийнята 16 липня 1990 року. Саме з цього часу, як свідчить аналіз, під керівництвом колишнього Голови Верховної Ради УРСР і першого Президента України Л. Кравчука розпочалася системна робота із наповнення державного суверенітету реальними політико-правовими складниками, зокрема:

– визначено (липень 1990 р.) суверенітет України над сферою зовнішньої та внутрішньої безпеки, задекларовано право на власні Збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки;

– включено (серпень 1990 р.) Комітет державної безпеки Української РСР до складу органів державного управління республіки [1];

– підпорядковано (листопад 1990 р.) внутрішні війська МВС СРСР, дислоковані в республіці, Верховній Раді УРСР;

– внесено (жовтень 1990 р.) зміни до Конституції УРСР, згідно з якими скасовано положення про керівну роль Комуністичної партії, закріплено принцип багатопартійності в Україні, заборонено створення угруповань, які посягають на насильницьку зміну конституційного ладу, порушення територіальної цілісності держави, розпалювання релігійної чи національної ворожнечі, ***проголошено верховенство законів республіки на території України;***

Пилипчук Володимир Григорович – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України

– утворено (лютий 1991 р.) парламентську комісію з питань зовнішньої і внутрішньої безпеки, яка у квітні 1991 р. була перейменована в Комісію Верховної Ради УРСР з питань оборони і державної безпеки у складі 27 народних депутатів на чолі з В. Дурдинцем [2];

– введено (травень 1991 року) Голову Комітету державної безпеки Української РСР до складу Кабінету Міністрів УРСР [3];

– створено (червень 1991 р.) у Кабінеті Міністрів УРСР посаду Державного міністра з питань оборони, національної безпеки і надзвичайних ситуацій та призначено на цю посаду Є. Марчука;

– засновано (липень 1991 р.) пост Президента України, який мав бути гарантом державного суверенітету, найвищою посадовою особою держави і главою виконавчої влади тощо.

Аналіз зазначеного дає підстави стверджувати, що після прийняття Декларації про державний суверенітет України в період з липня 1990 до липня 1991 р. були сформовані основні правові засади для проголошення незалежності України, забезпечення її безпеки та оборони.

Значно активізували ці процеси подальші події в СРСР. Як відомо, для виходу із кризи керівництвом колишнього Радянського Союзу почала активно опрацьовуватись ідея щодо підписання нового союзного договору і створення ***Союзу Суверенних Держав*** (ССД). Згідно з положеннями проекту цього договору ССД фактично мав стати конфедерацією, а союзні республіки – отримати відповідні права у соціально-економічній та інших сферах. Водночас фінансова система, координація економічного розвитку, питання зовнішньої політики, оборони і безпеки мали залишитись у віданні єдиного центру. Наприкінці 1990 р. дебати висвітлили досить широку розбіжність позицій щодо цього договору: від беззаперечного схвалення до рішучого відкидання самої ідеї входження України до будь-яких політичних союзів.

На початку 1991 р. центральні органи влади СРСР перейшли до силових методів припинення національно-визвольного руху. Проти підписання нового союзного договору виступила й частина керівників колишньої КПРС та СРСР, за ініціативою яких уночі 19 серпня 1991 р. (незадовго до очікуваного підписання договору про створення Союзу Суверенних Держав) було утворено ***Державний комітет з надзвичайного стану в СРСР*** *(сумнозвісний «ГКЧП»)* та ***оголошено про введення надзвичайного стану*** в низці регіонів Радянського Союзу.

Посланці «ГКЧП» для забезпечення виконання його незаконних рішень ***також були направлені й до Києва*** *(їх «діяльність» потребує окремого розгляду)*. Але спроба збереження СРСР силовим шляхом виявилася неефективною, прискорила ліквідацію колишнього Радянського Союзу та створення нової держави – України.

Як би це не виглядало «дивним» у сучасних умовах, але значну роль у запобіганні незаконним діям «ГКЧП» та відродженні суверенної України, як свідчить історія, відіграли українські органи державної безпеки, органи внутрішніх справ та військові формування Збройних Сил СРСР, що дислокувалися в Україні *(їх чисельність на той час становила* ***понад 1 млн 100 тис.*** *осіб)*.

У цьому український досвід суттєво різниться від інших країн колишнього *«соціалістичного табору»*, зокрема Польщі. Як відомо, на початку 1980-х у колишній Польській Народній Республіці з метою ліквідації демократичного руху та збереження соціалістичного устрою за підтримки керівництва колишнього СРСР було запроваджено військовий стан, а співробітники сектору безпеки та військові формування цієї держави взяли активну участь у його забезпеченні. Зазначені події на досить довгий час відтермінували створення сучасної демократичної держави, тому обґрунтованим правовим наслідком цього, як видається, було проведення ***люстрації*** на етапі зміни конституційного ладу в Польщі.

За цих умов та з огляду на вимоги Конституції України, правові норми та цінності Європейського Союзу щодо прав людини актуальним постає питання доцільності ***застосування люстраційного досвіду іноземних держав*** *(через десятки років існування суверенної України та в умовах збройної агресії РФ)* ***без дослідження і врахування власної історії.*** У контексті зазначеного звернімо увагу на деякі ***історико-правові аспекти:***

1) однією з основних причин неможливості запровадження надзвичайного стану в Україні, як свідчить аналіз, була сформована в суспільстві того часу потреба здійснення кардинальних трансформаційних змін;

2) подібні настрої існували і серед співробітників органів КДБ, МВС та військовослужбовців Збройних Сил, що дислокувалися в УРСР, які *(на думку московського керівництва)* мали забезпечувати реалізацію рішень «ГКЧП» щодо запровадження надзвичайного стану на українських землях. З цього приводу заслуговують на увагу оцінки історика спецслужб Л. Млечина, який зазначав: *«…шістдесят – сімдесят відсотків співробітників чекали і бажали істотних змін… Багато співробітників у процесі роботи свідомо змінювали свою позицію…»* [4];

3) ще з кінця 1980-х років співробітники колишнього КДБ, МВС та військовослужбовці Збройних Сил в Україні почали порушувати питання про доцільність перебування в лавах КПРС та виходили з партії, що вважалося на той час надзвичайною подією з відповідними правовими наслідками;

4) наочним є «забутий» нині факт, що одними з перших в Україні юридичні оцінки про незаконність рішень «ГКЧП» надали 20 серпня

1991 р. співробітники слідчого відділу колишнього КДБ УРСР, який очолював на той час В. І. Пристайко. Зокрема, у підготовленій ними довідці зазначалося: *«Указ Віце-президента СРСР від 18.08.91 р. про виконання обов'язків Президента країни позбавлений фактичної підстави, що ставить під сумнів його юридичну чинність…. Аналізовані документи суперечать Закону СРСР від 3 квітня 1990 р. «Про правовий режим надзвичайного стану»… Державний комітет із надзвичайного стану в СРСР фактично* ***привласнив функції вищих органів державної влади*** *й управління в країні, що є грубим порушенням Конституції СРСР…. узяття ДКНС на себе функцій Ради Безпеки також не можна визнати правомірним… Проаналізовані документи через неправомірність не можуть бути взяті до виконання як нормативні акти»* [5].

Надалі ці висновки були передані до Президії Верховної Ради України;

5) 20 серпня 1991 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла заяву, в якій зазначалося, що до рішення позачергової сесії Верховної Ради УРСР положення постанов Державного комітету з надзвичайного стану в СРСР не мають юридичної сили на території України, надзвичайний стан в УРСР не запроваджується і підстав для нього не вбачається [6];

6) 22 серпня 1991 р. відбулося засідання колегії колишнього Комітету державної безпеки УРСР, у рішенні якої, зокрема, зазначалося: *«В період з 19 по 22 серпня діяльність Комітету державної безпеки України здійснювалась згідно з Конституціями СРСР та УРСР, настановами Президії і Голови Верховної Ради УРСР та спрямовувалась на попередження передумов до антигромадських проявів, які могли слугувати приводом для введення надзвичайного стану на території республіки з усіма відповідними наслідками для суверенітету України. Колегія одностайно засудила авантюристів, які намагалися здійснити державний переворот, і рішуче відмежувалась від дій колишнього керівництва КДБ СРСР, яке намагалося втягнути органи держбезпеки в антиконституційну діяльність»* [7];

Крім цього, Колегія підтвердила підзвітність і підконтрольність КДБ УРСР Верховній Раді республіки, а також доручила Голові Комітету підготувати погоджені з Верховною Радою УРСР пропозиції щодо передавання розташованих в Україні об'єктів КДБ СРСР у підпорядкування КДБ республіки. Тобто, було порушено питання про повний вихід з-під підпорядкування союзного центру та поширення юрисдикції УРСР на всі органи і війська КДБ СРСР в Україні;

7) 24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради УРСР проголосила Україну незалежною демократичною державою. В Акті проголошення незалежності України, зокрема, зазначалося, що, *«виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР, права на самовизначення, передбаченого статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада УРСР проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – України»* [8].

Досить чітку оцінку подій того часу було висловлено в газеті «Правда»: *«…після провалу спроби державного перевороту процес руйнування країни набув обвального характеру»* [9].

За нашими оцінками, ***безумовним історичним здобутком Українського народу, парламенту та сектору безпеки і оборони України на початку 1990-х було здійснення кардинальних трансформацій глобального рівня і створення суверенної держави саме мирним, правовим шляхом***.

З цього часу розпочався період новітньої історії України, а також процес ліквідації радянського сектору безпеки та створення національного сектору безпеки і оборони України.

Враховуючи ***історичні уроки*** початку XX ст., коли ***допущені Українською Народною Республікою прорахунки у військовій сфері значною мірою зумовили втрату національної державності***, Верховна Рада та уряд суверенної України в 1991–1992 роках велику увагу приділяли розбудові власних Збройних Сил та органів державної безпеки.

Як зазначалося, *на території Української РСР на той час дислокувалося одне з найбільших військових угруповань СРСР і третій за розміром ядерний потенціал у світі. При цьому всі війська, дисльоковані в Україні, підпорядковувались Міністру оборони та Президенту СРСР.* З огляду на спроби використання військових частин під час державного перевороту 24 серпня 1991 р. було прийнято рішення про підпорядкування всіх військових формувань, дислокованих на території республіки, Верховній Раді України. Кабінету Міністрів України також доручалося розпочати створення Збройних Сил України і республіканської гвардії [10].

Водночас керівництво Радянського Союзу та Міністерства оборони СРСР вживало заходів для збереження єдиних Збройних Сил, що призводило до напруженості серед особового

складу військових формувань, негативно позначалося на морально-психологічному стані та боєготовності військ.

З огляду на це протягом жовтня-грудня 1991 р. в Україні, на відміну від багатьох інших республік СРСР, було здійснено значну за обсягами законотворчу роботу у сфері безпеки й оборони, зокрема:

– 20 вересня 1991 р. парламент України ухвалив постанову «Про створення Служби національної безпеки України» (СНБ України);

– 11 жовтня утворено Раду оборони України на чолі з Президентом України, а також ухвалено Верховною Радою Концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України;

– у листопаді 1991 р. ухвалено закони «Про державний кордон України» та «Про прикордонні війська України», а на базі Західного прикордонного округу КДБ СРСР розгорталися Державний комітет у справах охорони державного кордону України та Прикордонні війська України;

– 6 грудня ухвалено закони «Про оборону України» і «Про Збройні Сили України»;

– 10 грудня Верховна Рада України ратифікувала Угоду про створення СНД, згідно з якою держави – учасниці Співдружності, реформуючи розташовані на їх територіях угруповання Збройних Сил колишнього СРСР і створюючи на їх базі власні Збройні Сили, мали співпрацювати у забезпеченні миру та безпеки. Крім цього, до повного знищення ядерної зброї на їх територіях вони повинні були підтримувати під об'єднаним командуванням спільний контроль над ядерною зброєю, а також спільно гарантувати необхідні умови для розміщення, функціонування, матеріального і соціального забезпечення стратегічних збройних сил;

– 12 грудня видано Указ Президента України «Про Збройні Сили України», який постановляв про створення Збройних Сил України на базі Київського, Одеського, Прикарпатського військових округів, сил Чорноморського флоту, інших військових формувань, що дислокувались в Україні, крім військ, які входили до складу Стратегічних Сил стримування;

– 25 березня 1992 р. прийнято Закон «Про Службу безпеки України».

Ці кроки керівництва держави та ухвалені законодавчі акти у сфері безпеки і оборони, а також їх ***підтримка переважною більшістю військовослужбовців та працівників сектору безпеки*** дали змогу Україні, на відміну від низки інших союзних республік, зберегти мир, власний військовий, кадровий та оборонно-промисловий потенціал і забезпечили подальше формування національних Збройних Сил, розвідувальних органів та органів безпеки.

Слід також звернути увагу на деякі ***історичні факти щодо ліквідації радянських органів державної безпеки та створення національних спецслужб***, зокрема:

1) формування національних спеціальних служб відбувалося під безпосереднім керівництвом та контролем Президії Верховної Ради України, якій на той час були підпорядковані всі силові структури та військові формування в Україні. Безпосередня організація цієї роботи покладалася на *Комісію Верховної Ради України з питань оборони і державної безпеки* та спеціально створену ***Комісію Верховної Ради України по реорганізації органів державної безпеки***;

2) вже до кінця 1991 р. в Україні було ліквідовано органи і підрозділи Комітету державної безпеки УРСР та Міжрегіональної служби безпеки СРСР, створеної в листопаді 1991 р. на базі КДБ СРСР, а також розпочато формування системи національних спецслужб, зокрема:

– Служби національної безпеки України (з 25.03.1992 р. – Служба безпеки України);

– Державного комітету у справах охорони державного кордону та Прикордонних військ України (нині – Державна прикордонна служба України);

– Управління державної охорони органів державної влади і посадових осіб України.

(У наступні роки було створено систему розвідувальних органів у складі *Служби зовнішньої розвідки України, Головного управління розвідки МО України і розвідувального органу Державної прикордонної служби*, а також сформовано *Державну службу спеціального зв'язку і захисту інформації України*);

3) Служба національної безпеки України була створена на основі пропозицій, підготовлених Комісією Верховної Ради по реорганізації органів державної безпеки України та Комісією Верховної Ради з питань оборони і державної безпеки [11]. Розгортання СНБ України, у т.ч. розроблення і схвалення її організаційної структури, штатної чисельності, ***організація відбору особового складу*** тощо відбувалося за безпосередньої участі зазначених парламентських комісій;

4) під час ліквідації системи КДБ в Україні усіх його співробітників було звільнено. Значній частині колишнього персоналу було відмовлено в зарахуванні до національних спецслужб, частина – виїхали до колишніх союзних республік, а низка ***професійно підготовлених і патріотично налаштованих співробітників висловили бажання перейти на службу до органів безпеки України***. Усі громадяни, які зараховувались до нової спецслужби (СНБ – СБ України), складали присягу на вірність Українському народові;

5) «забутим» нині є і той факт, що на етапі створення СНБ – СБ України ***колишні працівники КДБ***, які висловили бажання захищати безпеку України, проходили необхідну перевірку *(нині –* ***очищення*** *чи* ***люстрацію***). Організація цієї роботи та прийняття відповідних кадрових рішень здійснювалися за безпосередньої участі членів парламентської комісії по реорганізації органів державної безпеки та комісії з питань оборони і державної безпеки;

6) знаковим є й те, що до складу зазначених комісій Верховної Ради України входили ***народні депутати України, репресовані радянською владою***, які десятки років перебували в тюрмах чи на засланні, пройшли тяжкі випробування та не зрадили своїм поглядам. Мабуть, неможливим є висловлення сумнівів щодо принциповості цих шанованих людей стосовно захисту національних інтересів, у т.ч. з кадрових призначень до нової української спецслужби.

З цього приводу показовими є висновки відомого громадського і державного діяча Л. Лук'яненка, який за матеріалами органів держбезпеки УРСР, був засуджений до страти, а потім 25 років перебував у радянських таборах. Зокрема, він запропонував замінити керівний склад органів КДБ, а співробітників, основу яких, за його оцінками, становили необхідні незалежній державі чесні та добросовісні професіонали, після їх звільнення з КДБ і прийняття Присяги на вірність Україні, залишити на військовій службі.

Зазначений підхід, за оцінками британських експертів, дав змогу зміцнити кадровий потенціал сектору безпеки України [12].

З огляду на викладене логічною постає ***конституційно-правова проблема***, *пов'язана із* ***правовими підставами*** *для здійснення очищення чи* ***люстрації*** *в сучасних умовах, через два десятки років після створення суверенної України*, зокрема проблема ***повторної люстрації*** одних і тих самих осіб у зв'язку з їх службою в органах колишнього КДБ. Так само сумнівним з погляду права видається публічне висловлення недовіри сотням тисяч громадян України у зв'язку з виконанням ними обов'язків державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, що безпосередньо порушує їх конституційні права, посягає на права членів їх сімей і штучно створює ***реальні та потенційні загрози національній безпеці***. Як наслідок, за оцінками окремих політичних діячів, нині Україна має деморалізований державний апарат, не здатний ефективно втілювати реформи.

Утім, історико-правові аспекти щодо зазначених законодавчих рішень, їх відповідності Конституції України, рекомендаціям Венеціанської комісії та рішенням Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) потребують окремого розгляду. Водночас ці процеси можуть свідчити про бажання окремих громадських і партійних діячів так само, як і за радянських часів, на свій розсуд визначати ступінь патріотичності громадян України.

Досить влучними в контексті зазначеного є висловлені ще на початку 1990-х, але актуальні й нині слова М. Гориня: *«Перед лицем великої небезпеки, яка чатує на нас, ми повинні, мусимо подолати вади наших міжпартійних взаємин:* ***крайню більшовицьку нетерпимість*** *до політичних опонентів; моральний осуд опонентів тільки тому, що вони опоненти;* ***монополію на патріотизм, на істину*** *і єдино правильну тактику боротьби.*

На таких принципах досягти згоди… практично неможливо. Нам слід виходити із засад плюралістичного суспільства, в якому багатопартійність є нормою, дискусія – формою взаємин, національна єдність – умовою існування держави, а толерантне ставлення до опонентів – ознакою морального здоров'я нації» [13].

Безумовно, сектор безпеки, система державних органів та органів місцевого самоврядування потребують реформування й очищення, насамперед від корупції, а винні у скоєнні злочинів чи інших правопорушень особи мають нести ***персональну*** відповідальність згідно з чинним законодавством. Необхідні правові механізми в державі для цього існують і можуть бути застосовані на практиці. Але тотальне звинувачення чи висловлення недовіри громадянам України видається недоцільним і таким, що порушує фундаментальні цінності Європейського Союзу. З цього приводу не варто забувати й практику країн ЄС щодо політичної та юридичної відповідальності посадових осіб, які перевищили свої повноваження і порушили права громадян, підтверджені рішеннями ЄСПЛ.

Зазначене підтверджується і словами Лі Куан Ю, який наголошував на пріоритеті ***принципу справедливості*** в суспільстві та зазначав, що свобода може існувати лише в державі, в якій існує порядок, а не там, де панує анархія і постійна боротьба в суспільстві [14].

У контексті реформування державної служби та її кадрового забезпечення також заслуговують на увагу пропозиції відомого політичного діяча В. Чорновола, який ще 1992 року зазначав: *«Оновлення Руху вимагає принципово нової кадрової політики з орієнтацією на* ***професіональні кадри****, з максимальним залученням професіоналів нової хвилі, які* ***не виявляють схильності до політичної демагогії і популізму****»* [15].

Загалом слід підсумувати викладене такими основними висновками.

1. Вагомим історичним здобутком Українського народу, парламенту та сектору безпеки і оборони України на початку 1990-х було здійснення кардинальних суспільно-політичних трансформацій глобального рівня і створення суверенної держави саме мирним, правовим шляхом. Визначальну роль у відродженні й захисті суверенної України відіграли патріотично налаштовані демократичні сили, українські органи державної безпеки, органи внутрішніх справ та військові формування, які запобігли протиправним діям т.зв. «ГКЧП» та підтримали створення суверенної Української держави. Історія знову повторилася в сучасних умовах «гібридної війни» проти України, що необхідно враховувати під час подальшої трансформації систем національної та міжнародної безпеки, які нині піддаються тяжким випробуванням.

2. Історичні уроки національного державотворення початку XX ст., а також кінця XX – початку XXI ст. свідчать, що нехтування національними інтересами у сфері державного управління, безпеки та оборони, зокрема відсутність виваженої кадрової політики, створює реальні загрози державному суверенітету і територіальній цілісності України. Порушення конституційних прав та висловлення недовіри сотням тисяч державних службовців і службовців органів місцевого самоврядування призводять до деморалізації державного апарату і руйнування системи державного управління. З огляду на це слід пам'ятати, що незнання власної історії, національного законодавства, правових норм Європейського Союзу та принципів державного управління не звільняє від відповідальності. Водночас питання притягнення до відповідальності винних осіб за вчинені злочини, корупційні та інші правопорушення мають вирішуватись виключно у правовій площині відповідно до законодавства і норм міжнародного права.

3. В умовах децентралізації влади в Україні потребує кардинального перегляду система партійного відбору кандидатів у депутати різних рівнів, керівного складу державних органів і органів місцевого самоврядування та їх належного професійного навчання. В основу кадрового відбору для системи державного управління та місцевого самоврядування, що реформуються, мають бути покладені такі базові принципи: *професіоналізм, працездатність, порядність, патріотизм.* Також видається за доцільне вжити реальних кроків для *розмежування влади й бізнесу* та, за аналогією із сектором безпеки і оборони, запровадити принцип *позапартійності* для всього державного апарату, який має працювати виключно в інтересах Українського народу, суспільства і держави.

Список використаних джерел

1. *Про міністерства* і державні комітети Української РСР : закон УРСР від 03.08.1990 р. № 150-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 33. – Ст. 482.
2. *Відомості* Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 19. – Ст. 239 ; *Відомості* Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 26. – Ст. 287.
3. *Про Голову* Комітету державної безпеки Української РСР : постанова Верховної Ради УРСР від 13.05.1991 р. № 1030а-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 26. – Ст. 289.
4. *Млечин Л. М.* Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы : 3-е изд., доп. – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2003. – С. 698.
5. *Довідка* Слідчого відділу КДБ УРСР від 20 серпня 1991 року № 6/374 // Вісник Служби безпеки України. – 1996. – № 7–8. – С. 148–150.
6. *Заява* Президії Верховної Ради УРСР // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 40. – Ст. 529.
7. *Про діяльність* КДБ УРСР в період з 19 по 22 серпня 1991 року та найближчі завдання : рішення Колегії КДБ УРСР від 22.08.1991 р. // Держархів СБ України. – Ф. 9, спр. 466.
8. *Про проголошення* незалежності України : постанова Верховної Ради УРСР від 24.08.1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 38. – Ст. 502.
9. Автор, назва статті??? // Правда. – 1991. – 5 вересня.
10. *Про військові* формування на Україні : постанова Верховної Ради України від 24.08.1991 р. № 1431-XII // ВВР України. – 1991. – № 38. – Ст. 506.
11. *Про створення* Служби національної безпеки України : постанова Верховної Ради України від 20.09.1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 49. – Ст. 689.
12. *Bennett J. G.* The SBU – The Security Service of Ukraine. – Central Eastern Europe Series. – 04/25 / James Gordon Bennett [Електронний ресурс]. – Режим доступу: hhtp.//www.da.mod.uk/csrc
13. Горинь М. Назва статті??? / М. Горинь // Вільна Україна. – 1992. – 8 серпня.
14. *Lee Kuan Yew.* The Singapore Story : 1965–2000. From third world to first / Lee Kuan Yew. – N. Y. : Harper Collins Publishers, 2000. – P. 69.
15. *Чорновіл В.* Що далі? / В. Чорновіл // Голос України. – 1992. – 25 січня.

УДК 316.422'77(477)

ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Е. А. Афонін, О. В. Суший

Загальна логіка конструювання образу національної держави, характер і динаміка її інституційного розвитку мають специфічні форми свого втілення в різних просторово-часових та соціокультурних умовах, які нерозривно пов'язані з науково-технічним прогресом та економічним зростанням, що відбуваються згідно із загальносвітовими тенденціями. Водночас зростаючі виклики та загрози глобальній, регіональній і суспільній цілісності та безпеці, що набирають сили в контексті нових – постмодерних – реалій сучасного світу, суттєво змінюють багато в чому ще традиційні уявлення щодо природи й чинників суспільного розвитку.

Наявні та потенційно можливі небезпеки для життєво важливих інтересів України гостро постали перед нашою країною і збіглися в часі з переломними моментами становлення національної держави. Українська трансформація поширює свій вплив на всі сфери суспільного життя, але чи не найбільше – на свідомість людини. Це кардинально змінює людські уявлення про системоутворювальний чинник життєдіяльності суспільства. Зокрема, соціально-матеріальний (інституціональний) чинник, що раніше був провідним, у цих уявленнях поступається місцем чиннику психосоціальному. Цей процес ментальних змін, власне, й визначає складний і нелінійний характер української трансформації. Водночас нові властивості суспільної свідомості майже не враховуються як передумова подолання кризових явищ, вирішення сучасних завдань реформування та розвитку нашої країни загалом.

На думку багатьох експертів, нинішні суспільно-трансформаційні процеси і модернізація суспільств не обов'язково набувають рис, притаманних моделі «західноєвропейського зразка», а призводять до появи нових соціально-економічних і суспільно-політичних форм організації суспільства. У зв'язку з цим значна частина сучасних соціогуманітарних досліджень присвячена осмисленню природи та специфіки системної трансформації [1, 6, 9, 18, 20, 25, 26], соціально-політичних, економічних, культурних та психологічних наслідків реформування соціальних інститутів [2, 4, 5, 11, 14, 20], а також сучасному розвитку українського суспільства й держави [3, 7, 13, 16, 22, 23], на долю яких випали неочікувані та непередбачувані випробування [8, 15, 17, 24]. Огляд монографічних наукових праць та публікацій фахових періодичних видань, характер вітчизняних і міжнародних наукових дискусій та широких обговорень з цих питань, здається, дають достатньо підстав стверджувати, що віднині як еволюція окремих інституційних новоутворень, так і суспільний розвиток загалом тісно пов'язані із соціокультурними особливостями життєдіяльності людей.

Афонін Едуард Андрійович – доктор соціологічних наук, професор;

Суший Олена Володимирівна – доктор наук з державного управління, доцент

Однак суттєві відмінності в результатах реформування державної політики на пострадянському просторі, на думку авторів, потребують концептуального оновлення усталених уявлень щодо інституціональних і соціокультурних перетворень суспільства та держави

з урахуванням зміни системоутворювального чинника як визначального для різновекторного характеру сучасних суспільно-трансформаційних процесів. У контексті задекларованого новою українською владою курсу на системні реформи на порядку денному гостро постає питання щодо спроможності оновленої політико-управлінської еліти забезпечувати ефективну політику та дії з подолання викликів сьогодення. Відповідь на нього, як свідчить досвід, можемо знайти у площині національних особливостей або, точніше, особливостей інституціональних форм суспільної організації та психосоціальної культури національно-державних утворень [21].

Отже, спробою осмислити закономірності суспільної трансформації та особливості її прояву в Україні, що, власне, є ***метою*** статті, автори прагнуть здійснити свій внесок у подолання системно-кризових явищ, пов'язаних із модернізацією національної політичної та економічної підсистем, їх виходом на режим сталого розвитку в нових суспільно-історичних умовах.

Історія і сучасність: нова модернізація чи психосоціокультурна трансформація?

Об'єктивний стан соціально-політичного, культурного та цивілізаційного поступу людства сьогодні визначають як Постмодерн. Точніше, цим поняттям характеризують соціальні зсуви, що символізують вихід західноєвропейських суспільств за межі Модерну – епохи, яка не тільки кристалізувала здобутки попередніх історичних епох Відродження і Просвітництва, а й стала своєрідним узагальненням і водночас початком нового циклу суспільного розвитку.

Своє змістовне втілення Модерн знайшов у наукових парадигмах позитивізму, матеріалізму, атеїзму, в політичних системах секуляризованого суспільства, в концептах ліберальної демократії та соціокультурних уявленнях щодо індивідуальної гідності, яка перетворилася на ідеологію свободи і прав людини. Зазнавши реальних організаційних і мотиваційних змін, зумовлених економічною, політичною та науково-технічною революціями, американське і західноєвропейські суспільства у другій половині XIX ст. змогли вступити на шлях індустріалізації чи економічної модернізації, що, власне, й привів ці суспільства до нечуваного економічного зростання. Відтоді вважається, що модернізація уможливлює рух суспільства від стану бідності до стану багатства. При цьому етап індустріалізації стає основою економічного зростання і, відповідно, суспільно значущою метою. Натомість накопичувана мотивація індивідів сучасної – постмодерної доби стає рушійною силою розвитку суспільства загалом.

Як і під час «індустріальної» модернізації, нинішня трансформація суспільно-владних відносин, що її зазнали країни євроатлантичного ареалу під час процесів «Великої депресії» 30-40-х рр. XX ст., відбувалася, так би мовити, нелінійно. Просування до демократії чергувалося з тимчасовим посиленням централізації державної влади, її ієрархізації та бюрократизації. Ця тимчасова авторитарна архаїзація доволі успішно поєднувала в собі ліберальну ідеологію і релігійні традиції. Разом усі ці чинники відігравали дуже важливу роль у мобілізації та організації відживаючої модерної структури суспільства, яка формально зберігала нерозривність зв'язку і взаємозумовленості між економікою, політикою та культурою.

Виникаючи з природи Модерну, стаючи, так би мовити, його комплементарною частиною, Постмодерн, перегукуючись, згідно з теорією О. Шпенглера, зі своїм історичним відповідником – добою Просвітництва, внутрішньо його долав. Зокрема:

- у добу Постмодерну більш високого пріоритету надавали самовираженню та якості людського життя, аніж економічній ефективності чи безпеці суспільства загалом;
- розширення сфери індивідуального вибору та політичної участі громадян стало дієвим чинником зміни статичної соціальної норми на динамічну і, як наслідок, деформувало ієрархічну побудову соціальних інститутів, спричинивши втрату ними своєї колишньої ефективності;
- на авансцену історії, зрештою, вийшов новий тип соціального суб'єкта – знесилений Колектив *(total)* поступився місцем Особистості *(individual)*.

Завдяки таким властивостям соціального, як інклюзивність і комплементарність його старих та нових форм (традиції й сучасності), множинність особистісного, його відмінного та своєрідного, однолінійна перспектива модернізації перетворюється у постмодерному суспільстві на багатомірну і варіативну соціальну реальність. У результаті з'являються принципово нові утворення синтетичного типу, в яких місцева оригінальна соціокультурна традиція може містити значні модернізаційні потенції [25, с. 85]. Відтепер розвиток і структурне утворення нових форм соціальної організації тісно пов'язуються з особливостями конкретних історико-культурних умов діяльності соціальних суб'єктів, стають, так би мовити, результатом досвіду їх економічного, культурного та політичного життя і водночас визначають особливості інституціональних форм суспільної організації.

Варто підкреслити, що взаємозумовленість економічних, політичних та культурних перетворень визнавалася прибічниками як економічного (К. Маркс), так і культурного (М. Вебер) детермінізму, хоча й по-різному пояснювала характер причинно-наслідкових зв'язків, не ставлячи під сумнів саме питання – чому економічні, політичні та культурні перетворення супроводжують одне одного? Натомість відхід від «лінійного детермінізму» дозволив професору Мічиганського університету (США) Р. Інглгарту «побачити» комплементарну природу взаємозв'язків між економікою, культурою та політикою, яка, власне, й визначає, на його думку, життєздатність суспільства [9]. Цілком підтверджують цей висновок дослідження італійського економіста Г. Табелліні, який порівнював економічні показники різних регіонів Європи з даними моніторингового соціологічного дослідження «Цінності у світі» *(«Word Values Survey»)*. Зокрема, досліджуючи взаємозумовленість, змістовний та функціональний зв'язок між культурними особливостями й характером економічного та інституціонального розвитку, учений зазначив, що формальні інститути не відіграють домінуючої ролі стосовно культури, навпаки, між ними відбувається взаємодія, яка визначає реальне функціонування інституцій, впливає на поведінку економічних і політичних суб'єктів [26].

Таким чином, видається цілком закономірним, що сучасні суспільно-трансформаційні процеси та політична модернізація суспільств, які розвиваються, не обов'язково набувають рис моделі «західноєвропейського зразка», а призводять до появи нових соціально-економічних і суспільно-політичних форм організації суспільства. Про це, власне, свідчить криза сучасного політичного моделювання, що особливо виявила себе на пострадянському просторі, зумовивши появу низки феноменів «конвертованої демократії» (демократій-хамелеонів). В інтересах виживання їм однаково властиві як змістовні риси місцевого колориту, так і формальна відповідність зовнішнім вимогам з боку світового співтовариства [14, с. 40]. Понад те, найчутливішим у суспільно-трансформаційному процесі стає питання досягнення балансу між темпами зростання політичної, економічної чи культурної активності (свободи) громадян та суспільними реформами, у т.ч. реформами державного управління. Наслідками порушення такого балансу стає своєрідна «втеча від свободи», про яку писав німецький філософ Е. Фромм і яка стає соціально-психологічним підґрунтям різноманітних форм прояву т.зв. керованої демократії: «суверенна демократія» (Росія), «авторитарна демократія» (Білорусь), «силіконова демократія» (Казахстан), «дорадча демократія» (Киргизія), «косметична демократія» (Узбекистан), «нейтральна газова демократія» (Туркменістан) тощо.

Перехід світової системи людства до Постмодерну виявив низку ризиків та викликів, на які мають дати відповідь країни світу.

По-перше, в умовах глобальних суспільних трансформацій шлях демократичних перетворень для постсоціалістичних країн визначатиме не лише досвід модерного розвитку західноєвропейських демократій. Сучасні перетворення відбуваються в умовах нашарування власних традиційних, модерних і постмодерних інтенцій, які уособлюють соціокультурні особливості трансформаційних процесів нових незалежних пострадянських держав.

По-друге, у перехідні етапи розвитку складних соціальних систем змінюється не лише їх зовнішня, так би мовити, соціально-матеріальна сутність, а й внутрішній, ідеальний, психічний світ людей, їх поведінкові стереотипи, ціннісні орієнтації та соціальні норми – змінюється тип людини, її психокультура [1, с. 18]. Відсутність уваги до останнього під час реформування політичних та економічних інституцій, так само, як і відсутність достатніх передумов для самоствердження особистості та її суспільного визнання, не лише гальмує інноваційний розвиток і міжнародну конкурентоспроможність країни в нових глобальних умовах, а й породжує в суспільстві т.зв. «авторитарний рефлекс» (Р. Інглгарт) і, як наслідок, – глибоку невпевненість, зумовлену політичною, економічною та соціально-психологічною кризою.

По-третє, зміни соціально-політичних траєкторій у двох ключових аспектах – системі цінностей та інституційній структурі – можуть спрямовувати подальший розвиток суспільної системи як у бік демократії, так і в бік посилення авторитаризму. У часи змін постає проблема зловживання політичними та економічними свободами. Міра послаблення чи посилення авторитарних тенденцій і, відповідно, – зміцнення чи послаблення демократичних засад у суспільстві визначається природою мотивації, політичною та громадянською відповідальністю соціальних суб'єктів або, визначаючи загалом, – співвідношенням психосоціальних та інституційних компонентів. В умовах соціально-політичних та економічних перетворень політична відповідальність і соціальний контроль виступають «демаркаційною лінією», що проходить між авторитаризмом і демократією та визначає діалог між суспільством, державою і громадянином, або відчужує останнього і від суспільства, і від держави, породжує «втечу від свободи» (Е. Фромм).

І, *по-четверте*, приклади з набуттям незалежності Косово (столиця Приштина) та квазінезалежності невизнаної світовим співтовариством Південної Осетії (столиця Цхінвалі)

свідчать, що у світовій політиці та міжнародних відносинах уже дає «збої» принцип «єдності світу в його матеріальності», який домінував за доби Модерну. Адже саме принцип непорушності (недоторканності) «матеріальних» за своєю природою державних кордонів та цілісності території держав до останнього часу становив чи не найважливішу з підвалин безпеки, насамперед європейських держав. Цей принцип уперше був сформульований у Заключному акті НБСЄ 1975 р., у якому, зокрема, йдеться про те, що «держави-учасниці розглядають як непорушні всі кордони одна одної, а також кордони всіх держав у Європі, і тому вони будуть утримуватися зараз і в майбутньому від будь-яких зазіхань на ці кордони».

Нова доба Постмодерну з її соціокультурною, а точніше, психосоціокультурною специфікою актуалізує інші – не матеріалістичні – засади єднання (інтеграції) соціального світу. Тож, на нашу думку, *механізмом єднання постмодерного соціального світу і основою його сталого розвитку є духовність, а отже, непорушність духовних кордонів людини, суспільства і цивілізації має стати головним принципом побудови сучасного світового порядку.*

Соціально-психологічні закономірності перехідної доби

Новий, постмодерний, соціальний порядок і сталий розвиток суспільства нерозривно пов'язані з процесами утворення соціальної структури – глибинним шаром, що визначає сутність, механізми та закони розвитку соціальної реальності[1]. На нашу думку, традиційне для Модерну уявлення про соціально-демографічні, соціально-економічні чи соціально-політичні детермінанти утворення соціальної структури потребує суттєвого перегляду для постмодерного суспільства. Саме на цю обставину звертає нашу увагу французький соціолог С. Московічі, ідеї якого, як зазначає академік РАН А. Брушлінський, полягають у тому, що:

1) *психічне і соціальне неподільні*;

2) *психічне* (вірування, пристрасті тощо) частіше, ніж це прийнято вважати, *лежить в основі соціального* (суспільних структур, продуктів, інститутів тощо);

3) *психологія лежить в основі соціології* [12, с. 6-7].

Тож, якщо в колишньому (модерному) суспільстві системоутворювальним началом був соціально-матеріальний чинник, то в сучасному (постмодерному) суспільстві саме психосоціокультурна основа визначає особливість та успішність модернізації і загалом розвиток соціальних, у т.ч. державних інституцій, діяльність економічних та політичних суб'єктів.

Для модерного суспільства справедливим залишається визначення К. Маркса: «Буття визначає свідомість» (або ж: об'єктивне, матеріальне чи соціальне спричиняє суб'єктивне, ідеальне чи психологічне). Визначений у такий спосіб порядок залежностей психічного від соціального загалом характеризує процес утворення соціальної структури індустріального та інших, що існували до нього, форм традиційного суспільства. Для такого суспільства «соціально-класове» в його інтернаціональному змісті не тільки уніфікує окрему людину, перетворюючи її на «пересічного» члена суспільства, а й спрощує саму суспільну структуру, фактично повертаючи процес структуроутворення у зворотному напрямі – до історично ранніх форм на зразок: «вождь – член племені чи роду», «патрицій – раб», «феодал – селянин», «капіталіст – пролетар», «партійний керманич (генеральний секретар) – громадянин *(homo sovieticus)*» тощо.

В умовах соціальної кризи за типом трансформації (у її сучасному чи таких історичних різновидах, як Велика депресія, Реформація тощо) виникає низка невідповідностей – між нормативним виміром та інтересами (аномія), між ідеальним виміром та інтересами («соціальна шизофренія»), між виміром нормативним та ідеальним (відмова в легітимації), між виміром інтересів та нормативними цінностями (соціальна фрустрація), – які руйнують сталу соціальну структуру індустріального суспільства [27, с. 9]. Подолання цих невідповідностей під час складних, суперечливих та «нелінійних» трансформаційних процесів фактично стає тією «метаморфозою», що зумовлює кардинальну зміну структуроутворюючих чинників подальшого постмодерного суспільного

[1] Польський соціолог П. Штомка виділяє *чотири виміри соціальної структури*, а саме:

· *нормативний вимір* (норми, цінності та інституції): інституціоналізація нормативної структури забезпечує закріплення та відтворення соціально значущих функцій: творчої, виховної, виробничої, релігійної, політичної тощо;

· *ідеальний вимір* (ідеї, переконання, погляди, образи, міфи): артикуляція ідеальної структури виконує установлювальну роль у суспільній свідомості, визначає орієнтири на подальші дії та самоусвідомлення (ідентифікація);

· *інтеракційний вимір*: експансія інтеракційної структури характеризує мережі міжособистісних контактів, зв'язків, комунікації;

· *вимір інтересів* (соціальне розшарування): кристалізація структур інтересів відтворюється в ієрархії, яка виникає внаслідок нерівності в доступі до влади, матеріальних благ, престижу тощо [27, с. 5-6].

Таблиця 1

Соціально-психологічний портрет суспільно-історичного суб'єкта

Параметри	Індивідуальний суб'єкт «Я»	Колективний суб'єкт «Ми»
Ідентифікація	Індивідуальні цілі	Суспільні цілі
Пріоритет	Особисті інтереси, права та свободи	Групові цілі та солідарність
Засудження	Конформізм	Егоїзм
Гасло-стиль життя	«Будь вірним собі»	«Ніхто з нас не острів»
Культура	Індивідуалістична	Колективна

розвитку. Змінюється, умовно кажучи, порядок факторних залежностей, унаслідок чого «психічне» (суб'єктивне) стає детермінантою «соціального» (об'єктивного).

Наявні інституційні форми та практики зумовлюють домінуючий у конкретну історичну добу психосоціальний тип особистості – соціально-історичного суб'єкта, який водночас є й винуватцем інституційної даності. Так, колективний суб'єкт «Ми», який визначав соціальний порядок у модерному суспільстві, поступається в постмодерному суспільстві місцем на користь індивідуального суб'єкта «Я». Окрема людина та її найближче (родинне) оточення стають панівними елементами соціальної структури постмодерного суспільства.

На умовній шкалі цінностей ми відзначимо, що суб'єкту «Ми» властиві морально-етичні цінності, а суб'єкту «Я» – раціонально-прагматичні, навіть егоїстичні цінності. Якщо для колективного суб'єкта категорія «Я», по суті, є еманацією «індивідуальних проявів народності», то для суб'єкта-індивіда категорія «Ми» є персоніфікацією конкретного суспільного. Суб'єкт «Я» віддає перевагу особистим цілям над цілями певної соціальної групи, його самоідентифікація здійснюється на основі особистісних атрибуцій, а не через ототожнення себе із зовнішньою групою чи класом. Суб'єкт «Ми», навпаки, віддає перевагу цілям соціальної групи, а не особистим завданням, саме суспільні зв'язки зумовлюють поведінку такої людини та визначають її соціальний статус, самостійність суб'єкта «Ми» означає не «робити по-своєму», а «бути відповідальним» [18].

Процес становлення соціально-історичного суб'єкта розгортається у двох іпостасях: сукупно-родовій, коли людство реалізує себе як вид живого, та індивідуально-родовій, у процесі «індивідуалізації» людства. Отже, постійно відбувається інформаційно-енергетична взаємодія між соціумом та індивідом, між суб'єктами «Ми» і «Я». Відповідно вибудовуються комунікативні зв'язки між соцієтальною психікою, яка характеризує параметри соціуму як цілісності, та індивідуальною психікою певної особи. Використання поняття «соцієтальна психіка», тобто «психіка цілої спільноти, певного невипадкового людського угруповання, як, наприклад, суспільство, нація, етнос, сім'я чи соціальна організація» [19, с. 438], здається цілком виправданим, зважаючи на висновки С. Московічі стосовно детермінант сучасного постмодерного (постіндустріального) суспільства.

Таким чином, для загальної характеристики соціальних процесів, станів і якостей розвитку (у т.ч. соціальної структури) суспільства як «системи зв'язків між соціальними суб'єктами, груповими та індивідуальними, які самовизначаються через відносини одне до одного» [12, с. 7], цілком релевантним стає поняття «соцієтальне» (спільність)[2]. У добу Постмодерну «соцієтальне» стало частиною життя суспільства. Аналіз трансформації суспільно-владних відносин у постсоціалістичних країнах засвідчує, що «ці трансформації є не так процесом зміни (або, для окремих випадків, певних демократичних мутацій) владних режимів, як масовим рухом щодо трансформацій багатовимірних соцієтальних ідентичностей», що найвиразніше асоціюється із процесом суспільно-політичних і соціокультурних (а точніше – психосоціокультурних. – *Авт.*) трансформацій [20, с. 73, 76]. Тому ця площина потребує більш глибокого вивчення задля ліпшого розуміння закономірностей та особливостей трансформаційних процесів.

[2]Термін «соцієтальне» з'являється в соціально-філософському дискурсі Заходу на початку 1900-х рр. Американський соціолог У. Самнер за допомогою цього терміна прагнув виокремити закономірності певної колективної або групової організації діяльності індивіда. Його учень та послідовник А. Келлер використовує це поняття для соціологічного аналізу організаційних аспектів життєдіяльності суспільства, націлившись при цьому побудувати цілісну теорію соцієтальної еволюції [28, с. 498]. Т. Парсонс застосовує поняття «соцієтальний», характеризуючи процеси, які відбуваються в суспільстві загалом, а поняття «соціальне» – до соціальних явищ та процесів. Як макроскопічний, інтегральний та динамічний культурно-соцієтальний комплекс уявляє соціальну систему П. Сорокін. Мабуть, не випадково поняття «соцієтальне» з'являється в соціологічній теорії на межі XIX – XX ст., коли виникла потреба в поняттях, що здатні відобразити сутність нової хвилі трансформаційних процесів на макрорівні, тоді як традиції вживання терміна «соціальне» в західній емпіричній соціології не відповідало цьому завданню. У наш час поняття «соцієтальне» міцно закріпилося в науковому тезаурусі в широкому значенні загальносистемного – характеризуючи суспільство як цілісну систему.

Соціальна та соцієтальна ідентичність

Пошук усталеного балансу національно-державного розвитку за нових суспільно-історичних умов оживив перед політико-управлінськими елітами (у зв'язку зі здійснюваними ними реформами та державною політикою) питання про національні особливості або, точніше, про особливості психосоціальної культури національно-державних утворень. На нашу думку, вирішення цього питання полягає в контексті гармонізації комплексу психосоціальних, культурно-символічних та соціально-інституційних чинників, які визначають розвиток системи «людина – суспільство – держава». Увесь цей комплекс спирається на творця (людину та природу), зокрема на притаманний кожній з епох суспільно-історичного розвитку свій психосоціальний тип «всезагальної людини». Останній же «диверсифікується» на «неповторну одиничність» людини та невід'ємну від неї «людську всезагальність», що змінюють і водночас доповнюють одна одну.

Очевидно, що історичних змін зазнає і людська ідентичність, яка є ключовим елементом суб'єктивної реальності та перебуває в діалектичному взаємозв'язку із суспільством і його інституціями.

Наприклад, якщо в добу модерного суспільства у фокусі його соціальної системи перебувала «всезагальна людина» (колективіст) із притаманним їй емоційно-чутливим типом психосоціальної культури, то з приходом постмодерного суспільства на історичну арену виходить людина «неповторна» і «самодостатня» (індивід) із властивими їй рисами раціональної психосоціальної культури. Відповідно, змінюється і природний механізм самосвідомості такої людини. Зокрема, на зміну притаманному модерній людині *модусу соціальної ідентичності*, спроможності її психіки віддзеркалювати зовнішні форми предметів та речей і, відповідно, формувати матеріалістичну картину світу та «прив'язаність» до певних соціальних груп і класів приходить нова – *соцієтальна ідентичність* доби постмодерну, яка характеризує самосвідомість індивіда як наслідок ототожнення людиною себе із самим собою у контексті його особистої цілісності й неперервності власного розвитку. Інакше кажучи, на зміну єдності соціально-матеріального світу доби модерну приходить єдність постмодерного психосоціального світу із його свідомими та несвідомими символічними формами існування. Обидва модуси ідентичності (соціальний і соцієтальний) супроводжують будь-яку суспільно-історичну добу, проте домінування соціального або соцієтального модусу ідентичності, власне кажучи, наперед визначає характер тієї чи іншої суспільно-історичної доби [11, с. 265–271].

У ширшому суспільно-історичному контексті варто зазначити, що соціальний (соціально-матеріальний) та психосоціальний (соцієтальний) чинники немовби у фокусі збирають та віддзеркалюють усі труднощі й перипетії суспільно-історичного процесу, зокрема перипетії суспільної трансформації. Тому успіх нинішніх суспільних реформ перебуває в контексті відносин, що складаються між матеріальним та ідеальним, зовнішнім і внутрішнім, соціальним та психічним у людській природі. Конфлікти, які супроводжують суспільні перетворення (вироблення та реалізацію державно-політичних рішень), зосереджені переважно в психосоціальній культурі окремої людини, політико-управлінської еліти та суспільства загалом. Володіння відповідним інструментарієм та використання даних щодо психосоціальних змін у системі суспільства стає надзвичайно важливим для управлінців і політиків, особливо в умовах трансформаційних процесів, що їх складає «нелінійна» динаміка сучасних соціальних процесів.

Таким чином, психосоціальні властивості та їх кількісні показники віднині становитимуть квінтесенцію суспільного розвитку. Тож саме їх покладено нами в основу методологічного підходу до аналізу трансформаційних процесів в українському суспільстві.

Загалом за період 2002–2014 рр. здійснено 19 досліджень, у т.ч. серед суспільного загалу і політико-управлінської еліти, причому не тільки в Україні (14 досліджень), а й в Росії (2 дослідження) та Білорусі (3 дослідження).

Кожна із представлених у таблиці 2 психосоціальних характеристик є своєрідним історичним результатом того, що неодноразово повторювалося як у поведінці однієї людини, так і в долі цілого народу:

- *екстраверсія/інтроверсія*: відображає установку на світосприйняття й характеризує спрямованість соцієтальної психіки або на зовнішню, матеріальну сутність об'єкта, або, навпаки, всередину об'єкта;
- *емоційність/прагматичність*: якісно визначає ментальні характеристики, зорієнтовані на соціально значущу поведінку або на утилітарні цінності, матеріальну користь, економічну ефективність тощо;
- *раціональність/ірраціональність*: характеризує ухвалення рішень на підставі розумного розрахунку;
- *інтуїтивність/сенсорність*: характеризує особливості взаємодії людини зі світом;
- *екстернальність/інтернальність* (локус-контроль): визначає схильність суб'єкта

Таблиця 2

Динаміка психосоціальних змін в українському суспільстві та в середовищі державних службовців України (2002–2014)

Психосоціальні властивості	Україна, N=1771, 10.2002	Україна, N=2029, 01.2006	Україна, N=2275, 12.2006	Україна, N=2109, 12.2007	Україна, N=2099, 12.2008	Україна, N=10424, 12.2009	Україна, N=2106, 12.2010	Україна, N=2106, 11.2011	Україна, N=2004, 12.2012	Україна, N=2099, 03.2014	Україна, N=2102, 12.2014	Голови РДА, N=439, 04.2005	Держ. служ., N=623, 04.2009	Держ. служ., N=821, 11.2014
Екстраверсія	19,3	32,7	33,4	35,2	38,9	32,3	36,9	34,4	37,0	34,7	35,8	41,5	45,1	29,7
Інтроверсія	27,9	17,7	18,6	21,6	20,1	14,4	18,7	17,5	19,7	16,8	18,6	8,2	9,0	14,8
Амбівалентність	52,8	49,6	48,0	43,2	41,0	53,3	44,4	48,1	43,3	48,5	45,6	50,3	45,9	55,4
Емоційність	14,6	21,5	23,3	27,2	25,0	13,5	18,8	19,8	19,3	19,7	21,5	14,1	20,0	22,5
Прагматичність	20,8	12,5	13,5	9,8	10,9	9,5	14,0	15,6	13,5	15,5	15,7	16,4	15,4	8,2
Амбівалентність	64,6	66,0	63,2	63,0	64,1	77,0	67,2	64,6	67,2	64,8	62,8	69,5	64,5	69,3
Ірраціональність	12,2	8,9	6,3	8,4	7,9	5,6	6,6	7,2	7.9	9,0	10,7	0.7	5,3	6,8
Раціональність	26,4	34,2	37,4	39,4	38,3	34,0	41,0	38,7	41,4	39,5	38,0	64,9	51,5	37,8
Амбівалентність	61,4	56,9	56,3	52,2	53,8	60,4	52,4	54,1	50,7	51,5	51,3	34,4	43,2	55,4
Інтуїтивність	8,1	23,2	26,5	28,5	29,9	18,6	25,0	23,2	25,2	26,9	25,7	72,7	53,3	37,2
Сенсорність	12,9	20,6	20,5	21,7	21,0	15,9	20,7	17,6	20,0	17,7	17,9	6,4	4,5	9,8
Амбівалентність	79,1	56,2	53,0	49,8	49,1	65,5	54,3	59,2	54.8	55,4	56,4	20.9	42,2	53,0
Екстернальність	7,8	22,2	22,9	25,1	26,3	18,7	23,6	17,8	20.8	19,8	19,2	8,4	8,7	13,5
Інтернальність	22,5	9,3	9,4	9,5	11,1	6,7	8.5	14,3	11.4	10,6	11,2	47,6	25,4	19,4
Амбівалентність	69,7	68,5	67,7	65,4	62,6	74,6	67,9	67,9	67,8	69,6	69,6	44,0	66,0	67,1
Екзекутивність	12,1	9,4	9,5	9,8	8,7	6,1	8,4	7,1	7,8	10,9	10,4	2,1	4,6	6,0
Інтенціональність	17,4	44,5	46,8	47,8	47,0	42,9	49,3	48,3	51,7	44,6	44,4	78,8	62,8	51,8
Амбівалентність	70,5	46,1	43,7	42,3	44,3	51,0	42.3	44,5	40,5	44,5	45,2	19,1	32,6	42,3

приписувати відповідальність за результати своєї діяльності відповідно зовнішнім (державно-громадським) або внутрішнім (індивідуально-особистісним) силам;

- *екзекутивність/інтенціональність*: відображає гендерну ідентифікацію людини, тобто її психічну схильність до реалізації чоловічих або жіночих соціокультурних ролей.

Згідно з отриманими даними (див. табл. 2 і 3) українське суспільство неухильно просувається (принаймні з 2002 р.) в напрямі нової – соцієтальної ідентичності, яку значною мірою забезпечує зростання показників раціональності та інтенціональності (від 26,4 до 38,0 % і від 17,4 до 44,4 % відповідно). Це також виражається в домінуванні серед тієї частини населення, яка сформувала свою ідентичність, відповідних практик ухвалення раціональних рішень та тяжіння до взаємодії із зовнішнім світом.

Водночас сформовані під час «помаранчевої революції» (2004) і не реалізовані дотепер високі очікування людей вже починаючи з 2006 р. негативно позначилися на суспільній свідомості, спричинивши ефект своєрідного посттравматичного стресового синдрому[3]. Унаслідок цього в суспільстві з'явилися і почали набирати сили т.зв. зворотні соціальні тенденції й інституційні практики. Першим проявом своєрідного психологічного протистояння було політичне протиборство 2007 р., пов'язане з розпуском українського парламенту та достроковими виборами народних депутатів України. Уже тоді політиками були апробовані перші інституційні форми «*Майдану*» й «*анти-Майдану*», у яких знайшли своє оформлення відповідні патопсихологічні феномени суспільної свідомості, такі як *нонконформізм* і *конформізм*.

Щодо динаміки психосоціальних показників, то загалом із шести контрольованих нами соціально-поведінкових характеристик своєрідних реверсів зазнали чотири. Зокрема, в суспільстві почала стрімко набирати сили така психосоціальна ознака, як *екстраверсія* (з 19,3 до 35,8 %), і відповідно – зазнала втрат *інтроверсія* (з 27,9 до 18, 6 %). Наслідком таких змін стала суттєва переорієнтація суспільної свідомості на зовнішню – «соціально-матеріальну» сутність речей. Представники владно-управлінської еліти посилили негуманістичне ставлення до людини як до «виробничої сили». Суспільний же загал схилився до «соціально-класових» стереотипів ставлення до влади як до класу представників великого капіталу.

У суспільстві суттєво посилився *емоційний* складник поведінки (з 14,6 до 21,5 %) там, де була б необхідною її *прагматичність*, частка якої відповідно знизилася (з 20,8 до 15,7 %).

[3]На думку О. Донченко і Е. Афоніна, цей стан суспільної свідомості загалом відповідає патопсихологічному стану людини, який радянський психолог Блюма Зейгарник означила як «психоневроз відкладеної дії» (Детальніше див.: [6]).

В ухваленні суспільних рішень значно частіше (з 8,1 до 25,7 %) люди спиралися на *інтуїцію* і міфи. Натомість вельми повільно (з 12,9 до 17,9 %) зростала *сенсорність* або схильність людей до опори на власні сили, яка історично навіть розглядається як специфічна риса української ментальності; її яскраво віддзеркалює прислів'я: «Не помацаю – не повірю».

Суттєвих втрат у суспільстві у постпомаранчеву добу зазнала така психосоціальна ознака, як *інтернальність* або, простіше кажучи, самовідповідальність людей (з 22,5 до 11,2 %). Натомість посилилося (із 7,8 до 19,2 %) психологічне сподівання людей на здійснення зовнішнього (державного чи політичного) контролю.

Деяке «відкочування» властиве і загалом динаміці процесів ідентифікації в українському суспільстві (див. табл. 3). Так, стартувавши 2002 р. на рівні 33,7 %, показник ідентифікації досяг наприкінці 2008 р. максимального за часи незалежності значення – 47,5 % дорослого населення. Але вже через рік (унаслідок, здається, занадто тривалої реформаторської бездіяльності) цей показник знизився до 36,4 %. Лише з початком реформ 2010 р. намітився новий сплеск зростання цього показника та його повернення майже на попередні позиції – 45,3 %.

Започаткований 1992 р. моніторинг загальносистемних змін в Україні дозволив заглибитися до «самих підвалин суспільного існування – людини». Отримані дані відображають процеси суспільних змін на їхньому глибинному соціокультурному (психосоціальному) рівні, виявляють закономірний характер таких змін і загалом спроможні конструктивно доповнити прогнози реформування та виходу країни на режим усталеного розвитку.

Однак новітній підхід розвиває не лише теоретичні аспекти нагальних суспільних проблем. Він має практичну значущість, адже озброює державне управління конкретним механізмом прогнозування розвитку соціальних процесів і реалізації тих постановочних завдань, яких потребує сьогодення політики, економіки та суспільства загалом. Аналіз під «соціально-психологічним» кутом зору процесу суспільно-трансформаційних змін дає змогу сформувати загальні уявлення щодо закономірностей суспільної трансформації, ризиків демократизації та особливостей її здійснення в Україні.

Ризики демократизації та шляхи їх подолання: уроки для України

24 роки поспіль в Україні відбуваються радикальні суспільно-трансформаційні зміни, пов'язані з еволюційним рухом суспільної системи від тоталітаризму до демократії, які торкаються всіх аспектів суспільного життя. Наслідком постсоціалістичної трансформації, що розгортається нині як суспільно-трансформаційний процес змін, є передусім ускладнення (багатомірність) соціального простору. Однак якщо спрощена соціальна структура колишнього модерного суспільства забезпечувала його стабільний розвиток переважно завдяки посиленню інволюційних тенденцій, наслідком яких, власне, й поставала спрощена соціальна структура, то сталий розвиток постмодерного суспільства забезпечує еволюційна тенденція в суспільстві, у результаті якої соціальна структура, навпаки, дедалі ускладнюється. Статична соціальна природа змінюється на динамічну. А процеси інтеграції й дезінтеграції в суспільстві відбуватимуться безперервно.

При цьому соціальна інтеграція пов'язана з функціонуванням режиму сталого розвитку суспільства, гармонізацією відносин між

Таблиця 3

Динаміка процесів ідентифікації в українському суспільстві та в середовищі державних службовців України (2002–2014)

Стан сформованості якості	Україна N=1771, 10.2002	Україна N=2029, 01.2006	Україна N=2275, 12.2006	Україна N=2109, 12.2007	Україна N=2099, 12.2008	Україна N=10424, 12.2009	Україна N=2106, 12.2010	Україна N=2106, 11.2011	Україна N=2004, 12.2012	Україна N=2099, 03.2014	Україна N=2102, 12.2014	Голови РДА N=439, 04.2005	Держ. служ. N=623, 04.2009	Держ. служ. N=821, 11.2014
Сучасний модус (соціетальна ідентичність)	21,3	23,1	24,4	25.0	24,7	20,6	25,4	25,3	26,3	24,1	24,3	37,1	28,1	19,3
Традиційний модус (соціальна ідентичність)	12,4	19,7	20,3	22.4	22,8	15,8	19,9	18,3	19,7	20,2	20,6	23,3	22,8	15,0
СУКУПНИЙ ПОКАЗНИК ідентичності	33,7	42,8	44,7	47.4	47,5	36,4	45,3	43,6	46,0	44,3	44,9	60,4	50,9	34,3
НЕСФОРМОВАНА ідентичність	66,3	57,2	55,3	52,6	52,5	63,6	54,7	56,4	54,0	55,7	55,1	39,6	49,1	65,7

різними його групами, визначенням та органічним функціонуванням нормативних і соціокультурних регулятивних механізмів. *Одним з емпіричних критеріїв визначення стану сталого розвитку суспільства є сталість соцієтальних характеристик.* Натомість процес соціальної дезінтеграції, притаманний динаміці суспільно-історичних змін, супроводжується розпадом суспільного цілого на окремі частини, аномією, кризою спільних соціальних цінностей та інтересів, руйнацією механізмів соціального самоконтролю. При цьому емпіричний аналіз соцієтальних характеристик засвідчує, що вони перебувають у стані флуктуації [2].

Традиційне питання: «Як держава може краще робити те, що вона повинна робити?», в перехідних умовах спрямоване, по суті, на проблему ефективності державного управління.

З одного боку, вирішення цього питання можливе у площині регулювання державно-суспільних та індивідуально-групових (економічних, політичних та інших) інтересів, тобто співвідношення політичної доцільності, індивідуальної свободи та системи контролю. Залежно від того, яким чином буде розв'язана ця дилема, формуватимуться автократичні або демократичні тенденції в системі відносин «держава – суспільство – людина». У контексті пошуку відповіді на поставлене запитання, власне, й постають структурні (інституційні) перетворення, що стають наслідком:

а) безперервного *суспільного діалогу щодо меж громадянського суспільства* та, відповідно, меж громадянського контролю в контексті демократичного реформування суспільства (демократична еволюція);

б) перманентного *прагнення держави зміцнити вертикаль влади та посилити державний контроль* у спосіб обмеження свободи і реставрації командно-адміністративної системи у разі автократичної спрямованості (авторитарна інверсія);

в) *амбівалентності* (комбінації) демократичного просування та авторитарного відкочування, що характеризує кризовий стан процесу суспільно-політичних перетворень.

Разом з тим у контексті суспільно-трансформаційних змін найбільшою цінністю в суспільстві стає людина, яка, зрештою, виборює своє право і стає повноправним суб'єктом демократичних перетворень. Тож практична орієнтація на самодостатню (атомізовану) людину, власне, й забезпечує вирішення ключових проблем українського суспільства і держави, визначає легітимність та авторитет політичної влади. І навпаки – надає державним рішенням нелегітимного характеру в разі їх вироблення в однобічних інтересах держави або окремих (індивідуальних чи групових) бізнес- та політичних суб'єктів.

При цьому нелінійний (циклічний), нерозмірний (коли «мала» причина може викликати непомірно великі наслідки), складний і надзвичайно динамічний характер суспільних змін загалом перетворює суспільно-трансформаційний процес на непередбачуваний і такий, що нагадує «чорну скриньку».

І все-таки аналіз даних моніторингу загальносистемних змін українського суспільства за період з 1992 р. дає змогу виявити в цьому загадковому, зовні ніби непідвладному законам соціальному процесі певну – хвилеподібну (циклічну) форму «соцієтальної кон'юнктури» і домінуючих у суспільстві короткочасних тенденцій (див. рисунок).

Зазначені короткочасні соцієтальні тенденції, на нашу думку, об'єктивно сприяли чи протистояли реальним суспільно-державним перетворенням. Яскравим прикладом такого впливу стала ліберальна соцієтальна тенденція, що домінувала в українському суспільстві протягом 1994–1998 рр. Саме вона спричинила перше суттєве кризове загострення в Україні під назвою «конституційна криза» (1995–1996). Пов'язана з політичним Его або прагненням політичних партій до монополії, вона знайшла своє остаточне вирішення лише з прийняттям нової конституції (1996), що передбачала в якості своєрідного запобіжника принцип розподілу колись єдиної державної влади на законодавчу, виконавчу й судову.

Таким чином, солідаризуючись з думкою англійця Френсіса Бекона, що *панувати над природою* (в т.ч. суспільною) *можна, лише підкоряючись їй*, вважаємо в цілому обґрунтованим принцип опори у справі суспільно-державних реформ на циклічну природу суспільної кризи, яку, зокрема, виявляє моніторинг загальносистемних змін українського суспільства (1992–2014). Наразі дані моніторингу дозволяють виокремити два кризові цикли.

1-й кризовий цикл становлять два півперіоди, пов'язані з діяльністю Леоніда Кучми:

Перший період ліберально-демократичного реформаторства (перша президентська каденція, 1994–1998 рр.);

Другий авторитарний період, протилежний за характером (друга президентська каденція, 1999–2004 рр.).

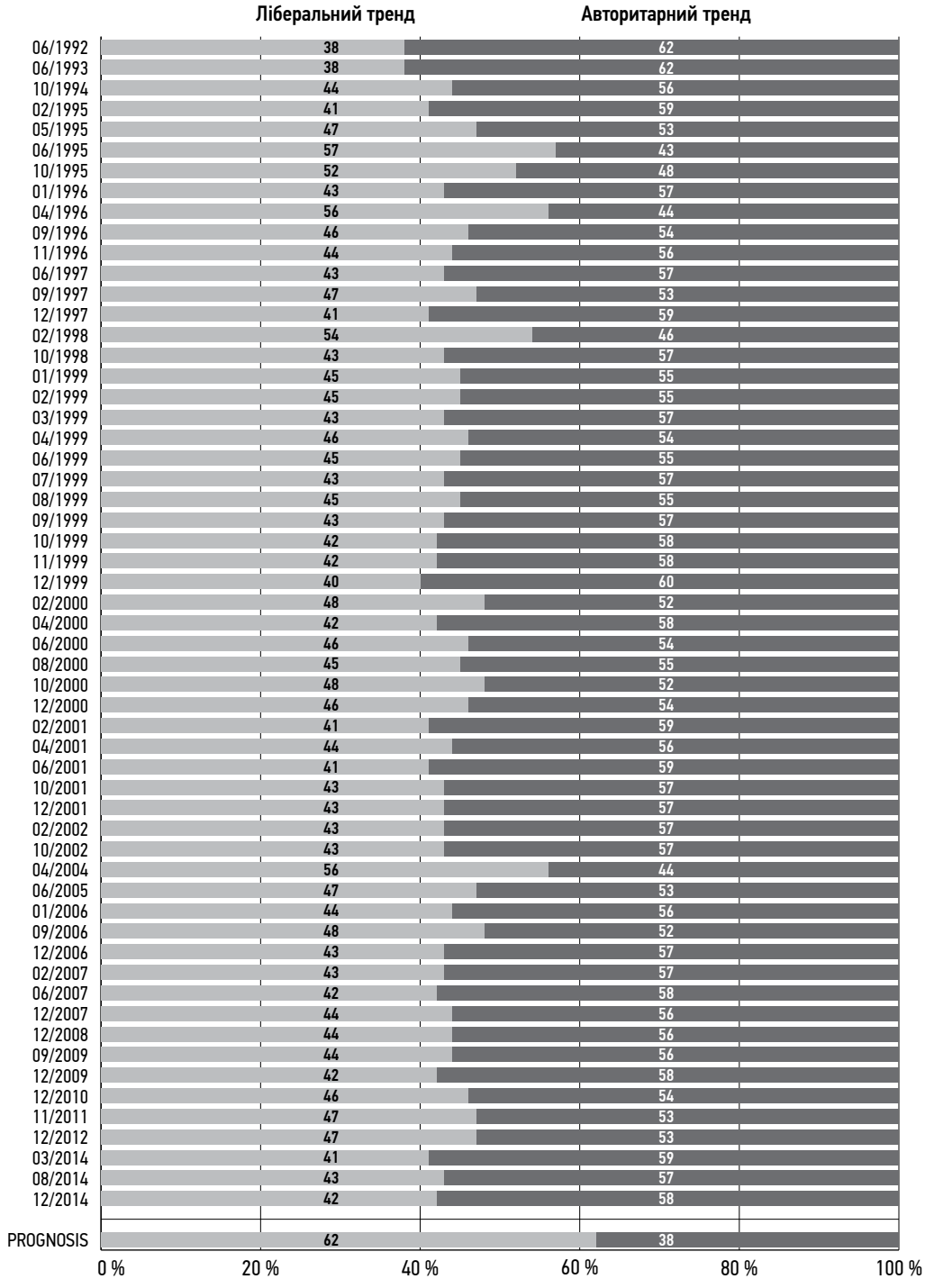

Рис. **Загальносистемні (соцієтальні) зміни українського суспільства, 1992–2014 рр.**

Після суверенізації пострадянського простору та початку процесів демократизації в нових незалежних державах, республіках колишнього СРСР, проявилася т.зв. конституційна криза – стара форма політичного правління, яку обстоювали прибічники колишньої КПРС, вже не відповідала новим демократичним формам державності, які прийшли їй на зміну й провідниками яких, власне, виступили демократичні політичні сили.

Припускаємо, що саме подібний політичний конфлікт відобразив Алексіс де Токвіль, описуючи у своїй праці «Демократія в Америці» (1835–1840) процеси демократизації в США доби першої американської Конституції 1787 р. По суті, він ототожнював ту кризу (подібну до нашої конституційної кризи) з кризою зловживання політичною свободою з боку суспільно-політичних об'єднань, а в наш час – з боку політичних партій (наслідувачів КПРС та праворадикальних політичних партій). І в Росії кінця 1993 р., і в Україні періоду 1995–1996 рр. парламенти стали оплотом комуністичних політичних партій, тоді як президенти цих країн

виражали політичні інтереси новонароджених демократичних політичних партій.

Конституційну кризу і в Росії, і в Україні об'єднувало одне – конституційно-правова сторона проблеми, що знайшла своє вирішення в імплементації конституційного «принципу розподілу влад», уперше застосованого в практиці першої американської конституції 1787 р.

Водночас способи розв'язання конституційного протиріччя в Росії і в Україні різнилися відроджуваною соціокультурною специфікою цих країн. Зокрема, якщо в Росії цей спосіб був насильницьким (розстріл парламенту 4 жовтня 1993 р.), то в Україні це був мирний політичний компроміс, і до застосування військової сили справа не дійшла (можна припустити, що такий сценарій перебігу подій був можливим). Треба віддати належне тодішньому президенту України Л. Кучмі, який утримався від застосування військової сили стосовно Українського парламенту як напередодні підписання у Маріїнському палаці в Києві 8 червня 1995 р. Договору «Про державну владу і місцеве самоврядування», так і вночі 28 червня 1996 р., коли Верховна Рада України прийняла Конституцію України. Таким чином, перша конституційна криза (1995–1996) вичерпала себе в мирний спосіб із прийняттям Конституції 1996 р. [10].

Закріпивши ці реформаторські досягнення в Конституції України, політико-управлінська еліта країни в наступному періоді, якому загалом була властива авторитарна тенденція, здійснила своєрідну апробацію на життєздатність політичних нововведень. У цей період повною мірою проявила себе незавершена «десовєтизація» системи державного управління з відроджуваними, успадкованими від комуністично-радянського минулого, архаїчними формами та методами управління, насамперед узурпацією державної влади й тотальним президентським контролем за всіма новоствореними (згідно з «принципом розподілу влад») гілками державної влади; жорсткою централізацією та посиленням «ручного управління»; руйнуванням паростків регіонального управління і місцевого самоврядування. «Управлінська криза у верхах» нівелювала започатковані прогресивні реформи 1990-х років, призвівши до руйнівної невідповідності між адміністративним апаратом та лібералізованою політичною й економічною системами. Сформована інституційна система увійшла в гостре протиріччя з потребами найбільш активних верств населення та інтересами найбільш впливових опозиційних політичних еліт, у результаті чого розгорнулася гостра боротьба з діючим режимом за демократизацію політичного життя.

2-й кризовий цикл становлять два півперіоди, пов'язані з діяльністю Президента України Віктора Ющенка (2005–2010 рр.) та Президента України Віктора Януковича (2010–2013 рр.).

Перший півперіод 2-го кризового циклу започаткувала нова ліберально-демократична хвиля розвитку, яку зафіксував моніторинг соцієтальних змін у квітні 2004 р. Цей період розвитку українського суспільного проекту реформ певною мірою повторює реформаторський період в Україні 1994–1998 рр. і водночас набуває якісно інших – людських ознак. На цей час у суспільстві вже визріло «ядро» (33,7 %) громадян із сформованою ідентичністю і, відповідно, спроможністю артикулювати й обстоювати свої різні соціальні інтереси. При цьому якісний (соціально-психологічний) склад цього «ядра», власне, й став підґрунтям подальших подій – «Помаранчевої революції».

Нова психосоціальна культура українського суспільства, яка постала і закріпила себе в політичній культурі «Помаранчевої революції», мала б перетворитися на джерело (і водночас на запобіжник незворотності) подальших суспільних реформ. Однак прийняття під впливом подій 2004 р. конституційних змін в українському парламенті привнесло в Конституцію розбалансованість у відносинах між гілками влади. Ініціатори політичної реформи прагнули збільшити повноваження парламенту та уряду за рахунок обмеження повноважень президента (на зразок моделі «парламентської» республіки). Унаслідок гострої політичної боротьби першочерговий задум реформи не було втілено в життя (після проведення конституційної реформи країна отримала «напівпрезидентську» модель), владний дуалізм надзвичайно згубно позначився на здійсненні державотворчих перетворень, знизився рівень керованості політичними, економічними й соціальними процесами в державі.

На жаль, «помаранчева» команда не спромоглася дати адекватну відповідь викликам часу, що потребував здійснення другого етапу реформ, пов'язаного з демократизацією регіональної влади та місцевого самоврядування. Нереалізовані очікування широких прошарків суспільства далися взнаки і виявилися своєрідною «соціальною травмою» (за визначенням П. Штомки) або «посттравматичним стресовим синдромом» (див. вище). На думку авторів, більш адекватним віддзеркаленням набутого українським суспільством синдрому є «психоневроз відкладеної дії» (за визначенням Б. Зейгарник), адже саме не здійснені владою демократичні реформи спричинили «хворобливий суспільний стан». У результаті цього на тлі загального збільшення «суспільного ядра» (з майже 34 до 45%) відбулися його

якісні зміни на користь відтворення старих стереотипів. І найтривожнішим відтепер стало те, що суттєве збільшення кількості соціально активних особистостей (основи громадянського суспільства) відбувається водночас зі зміцненням психологічних механізмів зовнішнього (а не як раніше – внутрішнього) соціального контролю.

Отже, з 2006 р. в Україні почали відтворюватися реальні (психосоціальні) передумови для становлення авторитарного режиму, які, власне, й характеризують *2-й півперіод її другого кризового циклу*. Старт та його легалізацію з 2010 р. дало «неконституційне» рішення Конституційного суду щодо скасування змін до Конституції України 2004 р. та повернення до редакції Конституції 1996 р.[4]

Посилення авторитарної тенденції в Україні було від самого початку подією рівноймовірною: як за рахунок реалізації «персоніфікованого» ресурсу влади, пов'язаного із затвердженням харизматичної особистості, так і за рахунок інституційного (системного) владного ресурсу, пов'язаного з реставрацією на практиці командно-адміністративних засад державного управління. І перший, і другий імовірні варіанти посилення авторитарної константи в Україні постають, на нашу думку, як прагнення або шанс розірвати ланцюжок «зачарованого (еклезіастового) кола» за умови, що влада (її суб'єкти та інституції) виявиться здатною прийняти непопулярні рішення щодо перерозподілу результатів суспільного виробництва на користь середнього класу. Однак сам характер реально схвалюваних державних рішень в Україні, який, безперечно, виходив за межі норм демократії в широкому розумінні цього слова, лише опосередковано зачіпав інтереси олігархів. Головний тягар державних рішень, на жаль, більшою мірою порушував конституційні права громадян України.

Підтвердженням цього висновку є і ставлення українських громадян до тези: «Кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії». За даними Інституту соціології НАН України, в періоди лібералізації рівень позитивного ставлення до цієї думки був істотно нижчим (40,5-49,3 %), аніж у періоди посилення авторитарної константи, коли він сягав 58,7-65,7%, і навпаки [19, с. 505]. Безперервна динаміка зростання кількості згодних із цією тезою, пік якої припав на 2006 р. (65,7 %), власне, й пояснює, чому громадяни висловлювалися на підтримку авторитаризму як єдиного режиму, здатного вивести ситуацію на рейки справедливості.

Якщо спробувати узагальнити ключові проблеми української трансформації, накопичувані протягом двох десятиріч незалежності, передусім слід вказати на проблему зловживання політичними свободами. На нашу думку, її наслідком стала закостеніла відсутність діалогу двох відносно незалежних субсистем – держави й суспільства, що призвело до їх «квазізамикання» (розриву, відчуження) та зсуву динамічної сфери інтересів, які визначають характер і напрям суспільно-політичних перетворень. Домінування приватних/групових (бізнес-) інтересів у державно-управлінській практиці, зловживання політичними та економічними свободами, як наслідок, нівелюють значущість державно-суспільних цілей у сфері громадських інтересів. «Контроль-відповідальність», який забезпечується через транспарентність (відкритість і прозорість) влади, з нормативно-правової демократичної інституції перетворився на «контроль-володарювання» – перерозподіл статків та ресурсів, сфер впливу й контролю на користь окремих соціальних (бізнес-) груп (кланів) та їх представників[5].

Невирішеною залишається не менш гостра проблема зловживання економічною свободою: найбільш «кричуще» заявляє про себе

[4]За висновками експертів Європейської комісії, низка здійснених в Україні конституційних змін надала широких повноважень діючому президенту, якими не може похвалитися жоден з європейських лідерів. Політична монополія «поглинула» плюралізм, конкурентоспроможність, послабила парламентський контроль за виконавчою владою. Наголошено на погіршенні ситуації у сфері прав людини, основних свобод та верховенства права, зниженні рівня поваги до фундаментальних свобод, зокрема, до свободи засобів масової інформації, свободи зібрань та демократичних стандартів [16]. Цілком закономірно, що в такій ситуації будь-які вибори (парламентські чи місцеві) відбуваються аж ніяк не в площині відновлення довіри населення до влади (легітимації влади).

[5]Не можна не погодитися з думкою В. Нанівської, яка зазначає: «Після того як Україна здобула незалежність 1991 року, «десовєтизація» принесла радикальні зміни: було відновлено право приватної власності, від однопартійної політичної системи перейшли до багатопартійної, владу було поділено на законодавчу, виконавчу та судову гілки, сформувалися нові суспільні класи: політичні партії, що змагалися між собою, конкурентні приватні підприємства, самоврядні спільноти, групи громадянського суспільства. Не змінилися з радянських часів лише «державне управління» та «державна служба» – навіть назви залишилися ті самі. Тоталітарний політичний контроль за державним урядуванням було знищено, але що таке демократична система контролю, українські державні органи досі не знають. Ця прогалина призвела до небезпечної відсутності контролю та безкарності влади, яка має ключі до всіх національних багатств: бюджету, природних ресурсів, підприємницького середовища. Лобіювання рішень уряду політиками та бізнесменами без жодних правил і обмежень, тоталітарних чи демократичних, стало бездонним джерелом корупції» [13, с. 2].

проблема забезпечення балансу інтересів різних груп населення. Нинішній дисбаланс цих інтересів у бік олігархів робить «нерентабельними» зусилля решти суб'єктів господарювання і бюджетних працівників. Економічні реформи поширювалися не на всі сфери: умови ведення бізнесу та інвестиційний клімат потерпають від негативного впливу низки перешкод і негативних чинників, таких як корупція, непрозорі податки (особливо податок на додану вартість) та митні процедури, а також від відсутності незалежної судової системи і правового середовища, що заслуговує на довіру [16]. Власне, це стало генератором глибокої економічної кризи, зміст якої становлять «старі моделі» бюджетної, податкової, митної, структурної та інших систем держави, її внутрішньої і зовнішньої економічної політики, які вже вичерпали свій ресурс. Свого часу правильна діагностика кризи «великої депресії» 1930-х рр. у США дозволила американському президентові Франкліну Рузвельту вжити ефективних заходів щодо подолання кризової ситуації. Ці рішення полягали переважно в перерозподілі суспільного продукту в бік «обділених суб'єктів господарювання».

Зазначимо також тенденції повернення до міфологізму та державної міфотворчості, особливо в контексті проголошених реформ (міфи) і їх реальних утілень. Не менш очевидними є квазікласові форми опозиційного протистояння, квазіантагонізм між представниками малого й середнього бізнесу (опозиційне ядро) та представниками великого бізнесу (олігархи) і держави, що захищає їхні інтереси. Суспільна недовіра, розчарованість та психологічна стомленість від політиканства призвели до дистанціювання громадян, їх капсулювання у мікросередовищі сімейно-родинних, дружніх відносин, яким властивий досить високий рівень довіри, соціально-психологічної та моральної підтримки. З одного боку, це дає змогу підтримувати стабільність суспільства, а з іншого – стає перешкодою для розвитку інституцій суспільства та влади. Це, зокрема, символічно підтверджується даними українського соціологічного моніторингу станом на 2011 р. [22]. На 20-ту річницю незалежності української держави спостерігаємо зменшення значущості таких цінностей, як сприятливий морально-психологічний клімат у суспільстві (з 4,49 до 4,16 бала за 5-бальною шкалою), національно-культурне відродження (з 3,85 до 3,57 бала), державна незалежність країни (з 3,83 до 3,63 бала), можливість критики й контролю рішень владних структур (з 3,54 до 3,33 бала); серед найменш значущих для українців цінностей (менше 3 балів) – участь у діяльності політичних партій та громадських організацій (2,46 бала) тощо. Поменшало у громадян і сподівань на краще: у 1994 р. сподівалися на поступову зміну на краще 52 %, у 2011 р. – 39 %; очікували погіршення 20 % у 1994 р. і 28 % у 2011 р.; зросла й кількість тих, хто намагається не думати про завтрашній день, – з 18 до 23%. Ціннісні пріоритети українців у 2011 р. – майже ті самі, що й у 1991-му, – міцне здоров'я (4,85 бала), міцна сім'я (4,82 бала), благополуччя дітей (4,73 бала), матеріальний добробут (4,72 бала). Мало що змінилося в означеній ситуації станом на 2014 р. [23].

Важливо також підкреслити, що протягом усього періоду незалежності державно-управлінська діяльність у країні здійснюється на тлі психосоціальної амбівалентності (подвійного стану), наслідком чого є ситуаційний характер поведінки більшості громадян України, їх висока інформаційна залежність (близько 55 % дорослого населення – за даними авторського моніторингу соцієтальних змін), до якої додаються психопатологічні неврози та моральна втома суспільства від безрезультативних дій влади в останні 10 років.

На цьому тлі вкрай загострюються зловживання й маніпуляція ціннісною неоднорідністю суспільства: рівень усвідомлення ціннісних розбіжностей між регіонами і спільнотами нашої країни реально коливається від фактичного невизнання цього факту до соціальної поляризації – поділу країни на «своїх» і «чужих», «хороших» і «поганих», Східну (проросійськи орієнтовану) та Західну (прозахідну) Україну. Розмови щодо «розколу» українського суспільства, «цивілізаційні розломи» й «конфлікт ідентичностей» тягнуть за собою проголошення та прорахування моделей розпаду держави тощо [3].

До останнього часу дискурс «розкол» сприймався як такий, що має гіпотетичний конфліктогенний характер, оскільки соціокультурні регіональні диференціації, передусім мовні та зовнішньополітичні орієнтації, виступали своєрідними маркерами регіональних ідентичностей. Тому більшою мірою йшлося про розкол у площині ідентифікації, що віддзеркалює [7, с. 242-243]:

- цілісну чи гомогенну національну ідентичність;
- подвійну чи біетнічну ідентичність;
- європейську ідентичність;
- «радянську» або «слов'янську» ідентичність;
- космополітичну ідентичність тощо.

Але нині означені загрози стали реальністю внаслідок посилення політичних маніпуляцій

навколо дискурсу «розколу», який був і залишається потужним ресурсом в електоральній боротьбі під час виборчих перегонів та надзвичайно технологічним і ефективним маніпулятивним засобом для групової мобілізації.

Події 2013–2015 рр. в Україні засвідчили, що поляризація українського суспільства не стільки відволікала увагу від нереалізованих реформ у країні, корупції, соціальної нерівності та несправедливості, скільки створювала нові лінії потенційної конфліктності. Понад те, усі перелічені вище чинники стали тим дестабілізуючим моментом в українському суспільстві та державі, який відкрив відлік *3-го кризового циклу*, пов'язаного з остаточним утвердженням нової політичної культури в суспільстві, заснованої на ліберально-демократичних цінностях.

Державно-суспільні реформи, які має намір реалізувати нова українська влада, перебігають сьогодні на тлі вкрай загостреної ситуації в країні, яка назовні (політично й економічно) пов'язана з анексією Криму та російсько-українським воєнним конфліктом на сході України. Хоча внутрішньо (здебільшого психологічно) йдеться про опанування людьми нової самосвідомості, індивідуальних установок і стереотипів, що базуються на цінностях людської особистості.

При цьому, як ситуативний вияв «турбулентної сучасності»[6], радикалізація суспільних настроїв, здається, не стільки зменшує притаманну українцям під час трансформації амбівалентність та невизначеність їх поведінки, скільки сигналізує про формування нових установок, які можуть і мають стати основою для зміцнення нової самосвідомості українського народу, його консолідації, мобілізації та самоорганізації.

Отже, вкрай важливо не розпорошити паростки нових українських надбань, що лежать в основі сучасної політичної культури. Адже саме на цьому ґрунті можливо забезпечити незворотність політичної модернізації державних і суспільних інститутів, втілення системної, реалістичної, відкритої та соціально відповідальної державної політики.

[6]Йдеться про те, що сьогодні людина стає заручником ситуативної контекстуальної сучасності, з одного боку, та становлення Самості як результату процесу індивідуалізації (за К.-Г. Юнгом) – з іншого. Проявом цього є спостережуване соціологами останнім часом піднесення патріотичних настроїв, що, на думку експертів, консолідує українських громадян та свідчить про становлення в Україні української політичної нації.

Висновки

1. Здійснений авторами аналіз засвідчив, що в сучасних, надзвичайно складних державно-управлінських системах сповна зосереджений історичний досвід організації життєдіяльності соціуму. В основу аналізу цього досвіду покладено інваріанти взаємозв'язків між державою, особистістю та суспільством, що їх визначають соціокультурні особливості та загальноінституціональні практики.

2. Сучасні суспільно-трансформаційні процеси актуалізують глибинні – психосоціальні взаємозв'язки Української соціальної системи, що їх, власне, й рефлектує авторське дослідження. Базовими елементами такої рефлексії визначаються зовнішні (соціально-матеріальні, або інституціональні) та внутрішні (психосоціальні) соціокультурні чинники. Досліджена таким чином Україна з притаманною їй ірраціональною (емоційно-чуттєвою) чи раціональною (абстрактно-логічною) психосоціальною природою виявляє різні – матеріалістичні чи духовні – засади єднання (інтеграції) соціального світу. Усе це стає квінтесенцією суспільного розвитку, системоутворювальним началом Української соціальної реальності.

3. Майбутнє України можливе лише на умовах запропонованої ще академіком Андрієм Сахаровим конвергенції – злиття українців двох цивілізацій у справді єдиний народ, єдину українську політичну націю. Механізм такої конвергенції – виокремлення спільних для сходу і заходу України культурних, духовних цінностей як базових для народного єднання, а також визначення цінностей розбіжних для подальшої консенсусної трансформації у нові, прийнятні для обох частин України. Саме людина-громадянин має стати в центрі сучасної політики Української держави – як головна її цінність, найбільше багатство країни. Максимально повне розкриття та використання її потенціалу, досягнення кожною людиною сили, досконалості та щастя має стати основною метою діяльності органів державної влади. З-поміж найголовніших суспільних цінностей духовного відродження України можна назвати повне очищення від корупції, створення «правил гри» у вигляді сталої законодавчої бази, що сприяє детінізації та швидкому розвитку виробництва. Серед таких цінностей – підкріплене дієвими механізмами право простої людини на захист від адміністративного свавілля та маніпулювання. Адже, як зауважив американський президент Рональд Рейган: «Людина не може бути вільною, якщо надмірно вільний уряд».

4. На тлі стратегічних перспектив щодо врегулювання збройного конфлікту на сході

України, питань децентралізації влади, реформи місцевого самоуправління надзвичайно важливим є процес реінтеграції та консолідації поліетнічних регіонів України, в підмурку якої має бути закладена ціннісно-орієнтована комунікація. Адже відносини між регіонами України на сьогодні не мають ані глибокої ціннісної основи, ані спільного мобілізаційного проекту, через що бачення майбутнього замінюється емоціями про «орієнтацію на Захід» та «орієнтацію на Схід» в якості альтернативних сценаріїв розвитку держави. Ціннісно-орієнтована комунікація може бути механізмом подолання проявів сепаратизму й радикалізму, зважаючи на загострення дискурсу міжрегіональних відмінностей і набуття важливого значення регіонів у сучасній демократичній Україні. Винайдення спільних смислів та символів, що матимуть фундаментальне значення культурно-ціннісних засад для життя суспільства, забезпечення повноти розвитку його сучасного та майбутнього національного життя, буде одним із надскладних завдань збереження цілісності українського суспільства та держави.

Список використаних джерел

1. *Афонин Э. А.* Великая коэволюция: Глобальные проблемы современности : историко-социологический анализ / Э. А. Афонин, А. М. Бандурка, А. Ю. Мартынов. – К. : Парламентское издательство, 2003. – 384 с.
2. *Афонін Е. А.* Соцієтально-психологічний чинник трансформації і соцієтальна структура кризового суспільства / Е. А. Афонін, А. Ю. Мартинов // Соціальна психологія. – 2007. – № 1. – С. 3–11.
3. *Афонін Е. А.* Чи хочуть українці демократії? / Е. А. Афонін, О. В. Радченко // Дзеркало тижня. – 2009. – № 19. – С. 15.
4. *Детермінанти* соціально-економічної нерівності в сучасній Україні : моногр. / О. М. Балакірєва, В. А. Головенько, Д. А. Дмитрук [та ін.] ; за ред. канд. соціол. наук О. М. Балакірєвої ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2011. – 592 с.
5. *Донченко Е. А.* Социетальная психика / Е. А. Донченко. – К. : Наук. думка, 1994. – 309 с.
6. *Донченко О. А.* Феномен психічної інфляції і проекції в політиці / О. А. Донченко, Е. А. Афонін // Український соціум. – 2009. – № 3. – С. 119–135 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Stati/3.2009/119-135.pdf
7. *Етнополітична* культура в Україні: реалії та виклики часу. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 431 с.
8. *Єрмолаєв А.* Єдність країни : місія Сходу / А. Єрмолаєв // Дзеркало тижня. – 2014. – № 13. – 11 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/yednist-krayini-misiya-shodu-_.html.
9. *Инглхарт Р.* Модернизация и постмодернизация / Р. Инглхарт // Новая постиндустриальная волна на Западе. – М. : Academia, 1999. – 631 с.
10. *История* без сослагательного наклонения : кровавый октябрь 1993 года // ИА REX. – 2011. – 3 жовтня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iarex.ru/articles20056.html
11. *Концептуальні* засади взаємодії політики й управління : навч. посіб. / авт. кол. : Е. А. Афонін, Я. В. Бережний, О. Л. Валевський [та ін.] ; за заг. ред. В. А. Ребкала, В. А. Шахова, В. В. Голубь, В. М. Козакова. – К. : НАДУ, 2010. – 300 с.
12. *Московичи С.* Машина, творящая богов / С. Московичи. – М. : «Центр психологии и психотерапии», 1998. – 560 с.
13. *Нанівська В.* Запровадження європейських стандартів демократичного врядування – єдиний шлях до «десовєтизації» державного управління в Україні / В. Нанівська // Європейські стандарти. – 2010. – № 4. – С. 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icps.com.ua/files/articles/55/ 20/EF_4_2010_UKR.pdf
14. *Огнесян А.* Конвертируемая демократия / А. Огнесян // Междунар. жизнь. – 2011. – № 4. – С. 38-40.
15. *Політичні* технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях : аналіт. доп. / Авт. кол. : С. Ю. Римаренко (кер.), Ю. Ж. Шайгородський, В. В. Бушанський [та ін.]. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. – 188 с.
16. *Реалізація* Європейської політики сусідства у 2010 році : звіт про хід реалізації проекту в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/eu_uk_chronology/enp_report_ 2010_ukraine_uk.pdf
17. *Системна* криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання : аналіт. доп. / Я. А. Жаліло, К. А. Кононенко, В. М. Яблонський [та ін.] ; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2014. – 132 с.
18. Соціальна глобалістика : навч. посіб. / за наук. ред. Е. А. Афоніна, В. Д. Бондаренка, А. Ю. Мартинова. – К. : Вид-во «Освіта України», 2011.
19. *Соціологія* : короткий енциклопедичний словник / за заг. ред. В. І. Воловича. – К. : Укр. центр духовної культури, 1998. – 736 с.
20. *Суспільна* трансформація : концептуалізація, тенденції, український досвід / за ред. В. В. Танчера, В. П. Степаненка. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. – 244 с.
21. *Суший О. В.* Психосоціальна культура державного управління : моногр. / О. В. Суший. – К. : Світогляд, 2012. – 344 с.
22. *Україні* – 20 : моніторинг соціальних змін // Прес-конференція «Україні – 20 : погляд соціолога» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/nfobjrfkrf.htm
23. *Українське* суспільство : моніторинг соціальних змін : зб. наук. пр. – У 2 т. – Т. 2. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2014. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – 412 с.
24. *Фесенко В.* Кризис в Украине в восприятии украинцев / В. Фесенко // Pro et contra. – 2014. – № 3-4 (63), май-август. – С. 26–35.
25. *Фисун А. А.* Демократия, неопатримонализм и глобальные трансформации / А. А. Фисун. – Х. : Константа, 2006. – 356 с.
26. *Харрисон Л.* Культура и экономическое развитие / Л. Харрисон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.inliberty.ru/library/study/324/
27. *Штомпка П.* Понятие социальной структуры: попытка обобщения / П. Штомпка // Социологические исследования. – 2001. – № 9. – С. 3–13.
28. *Tenney A. A.* Societal Evolution : A Study of the Evolutionary Basis of the Science of Society. By Albert Galloway Keller... / A. A. Tenney // Science, New Series. – Vol. 42. – № 1084 (Oct. 8, 1915). – P. 498–499.

УДК 339.9.012:316.774

ЕКОНОМІЧНА Й ПОЛІТИЧНА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ МЕДІА ЯК ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ

М. А. Ожеван

Головна суперечність вітчизняного медіаринку пов'язана з боротьбою двох поглядів на інформацію, коли її вважають або суто ринковим товаром, або інструментом пропаганди, маніпулювання, демократизації тощо. Від тоталітарного СРСР незалежна Україна успадкувала саме другий підхід до оцінювання суспільної й державної значущості масової інформації. Наступним кроком у період розбудови незалежної України стала економізація мас-медіа. Проте неоголошена війна з Росією 2014–2015 рр. знову ставить на порядок денний роль мас-медіа як «інформаційної зброї», знаряддя пропаганди та контрпропаганди.

І все-таки вітчизняний інформаційний простір поступово опановує світові ринкові закони. Він інтенсивно комерціалізується, вивільняючись від державних впливів, а медіаменеджери інтенсивно засвоюють ринкові методи. За такого комерційного підходу цільові аудиторії сприймаються передусім не як об'єкти медійного маніпулювання, а як суб'єкти ринкового процесу, які впливають на рейтинги каналів, видань тощо. Різні рейтингові агенції, визначаючи ці рейтинги, вказують рекламодавцям на інтерсуб'єктивні критерії вартості реклами (рекламного часу), що має бути прямо пропорційною рейтингам каналів та передач (видань), де вона розміщена.

Гравці телевізійного сегмента медіаринку України керуються, зокрема, системою дослідження аудиторії, запропонованою *AGB Ukraine*, а всі пов'язані зі сприйняттями даних цих досліджень конфлікти вирішує Індустріальний телевізійний комітет [1].

Метою даного дослідження є встановлення оптимальних параметрів двох вимірів конкурентоспроможності в українському медіапросторі – політичного та економічного.

Конкурентоспроможність та електронна медіареволюція

Конкурентоспроможність медіа дуже тісно залежить від засвоєння ними новітніх інформаційно-комунікативних технологій. Упродовж останніх п'яти-семи років на світовому та українському ринках медіа відбулася «мікромедійна революція» у сферах диверсифікації виробництва й дистрибуції медіапродукту, наслідком чого став розвиток, крім традиційних макромедіа (кіно, ТБ, радіо, переносні носії типу *CD* й магнітокасет тощо), низки нетрадиційних цифрових медіаканалів (інтернет-сховища фільмів та серіалів; безкоштовний відеохостинг типу *YouTube*; любительське і професійне «потокове телебачення» тощо).

Ожеван Микола Андрійович – доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень

Наступним етапом стала технологічна та економічна конвергенція традиційних і нетрадиційних мікро- й макромедіа, що зумовило появу інтегрованого медіаринку, де конкуруючі медіакомпанії об'єднуються задля зниження фінансових ризиків і де відбувається конвергенція власне інформаційного продукту, коли текст, графіка, звук, відео є, власне, єдиним

мультимедійним інформаційним продуктом, виготовлення та розповсюдження якого відбувається з єдиного центру або небагатьох центрів [2].

Можна виокремити щонайменше шість груп суб'єктів сучасного медіаринку:

1) користувачі новітніх медіатехнологій;

2) різні соціальні групи, зацікавлені в підтриманні та відтворенні фахового медіасередовища (професорсько-викладацький склад, організації роботодавців, професійні союзи, молодіжні організації);

3) постачальники медіапослуг (видавці, автори, працівники ЗМІ та кіноіндустрії, виробники програмного забезпечення і постачальники інформаційних послуг);

4) мережеві та інші оператори (працівники кабельного телебачення, оператори мобільних і супутникових мереж, послуг мобільного зв'язку тощо);

5) державні та міжнародні інститути (державні регулятивні й наглядові структури; парламентарі; учасники економічних та соціальних організацій);

6) виробники комп'ютерної промисловості, мережевої та іншої інфраструктури.

Глобальна медіаіндустрія – це передусім вигідний бізнес. Очікується, що у 2018 р. вона вийде на рівень дохідності у 1075,5 трлн дол., і цей показник зросте порівняно з 2013 р. на 17,8 %. Найпотужнішим сегментом глобальної медіаіндустрії є ринок ефірного й кабельного ТБ, на який у 2013 р. припадала майже половина (47,7 %) від усіх доходів. Другу сходинку посідав ринок друкованих ЗМІ (31,9 %). Третю – ринок реклами (10,7 %). Четверту – ринок кіно й розваг (9,7 %) [3].

Високими є темпи зростання національних та регіональних медіапросторів. Скажімо, капіталізація польської медіаіндустрії, яка перебуває переважно в німецькій власності, у 2018 р. очікується на рівні 9454,8 млн дол. і зросте порівняно з 2013 р. на 21 % [4].

Отже, ринок медіареклами у світовому вимірі посідає за ступенем дохідності, за щойно наведеними даними, лише третю позицію. Натомість провідні українські телеканали виживають лише за рахунок реклами, а не продажу власного, захищеного авторським правом інформаційного продукту, що важко визнати нормальною ситуацією.

До того ж реклама (надто політична), зумовлюючи надмірну залежність медіа від рекламних та *PR*-агенцій, обмежує незалежність мас-медіа. Крім того, в умовах глибокої фінансово-економічної кризи, яку переживає Україна, рекламний ринок може остаточно «впасти», що поставить під великий знак запитання виживання українських медіа.

Не зовсім здоровий інтерес медіаменеджерів до рекламного «заробітчанства» часто йде врозріз із суспільним інтересом. Медіаменеджери, зокрема, чинять спротив спробам законодавців заборонити рекламу ліків або ж політичну рекламу, що виразно засвідчує конфлікт корпоративних та загальносуспільних інтересів.

Світова фінансово-економічна криза, яка розпочалася у 2008 р., внесла істотні корективи в інвестування рекламного медіа-ринку. За даними на 2006 р., інвестиції в рекламу на світовому рівні становили 395 млрд євро, з яких на КНР припадало 21 %, на США – 20 %, а на країни ЄС – лише 11 % [3]. У подальшому ці доходи істотно не зростали. Переломним для США як локомотива світового медіабізнесу став 2014 р., коли зростання інвестицій в рекламу на мобільних носіях та телерекламу зросло аж на 5 % (сумарно – 180,12 млрд дол.) [5].

Український ринок реклами, за підсумками 2014 р., які підбила Всеукраїнська рекламна коаліція (ВРК), навпаки, зазнав істотних втрат унаслідок кризової ситуації в українській економіці та політиці. Загалом ці втрати складали 20 % порівняно з більш благополучним 2013 р. Прибутковість радіоринку реклами знизилася на 15 %. Ще більшими були втрати на ТБ-ринку (–20 %) і ринку друкованої преси (–33 %). На 31 % скоротився ринок зовнішньої реклами, проте на 3 % збільшився перспективний інтернетівський рекламний ринок. У 2015 р., за прогнозами Всеукраїнської рекламної коаліції, відбудеться подальше зростання інтернет-ринку (на 9 %), тоді як радіо- й телевізійний рекламні ринки в ліпшому разі утримаються на точці «нульового» зростання. А газетний рекламний ринок знову «впаде» на додаткові 17 % [6].

До **медіакомунікативної інфраструктури України** (станом на весну 2015 р.) входили:

- фіксований телефонний зв'язок – 9,8 млн абонентів (20 % від загалу; найбільший оператор – *Ukrtelecom*);
- інтернет-користувачі (18,6 млн; *Internet penetration* 50 %);

- широкосмуговий доступ (передплатників послуг ШСД – 5,46 млн; *Broadband per capita penetration* – 13 %; *Broadband household penetration* – 37 %);

- передплатники послуг мобільного зв'язку – 61,8 млн за річних темпів зростання в 1 % і показника *Mobile penetration* у 121 % (найбільші оператори – *MTS Ukraine*; *Kyivstar*; *Ukrainian Radio Systems (URS)*; *Astelit Life*; *Ukrtelecom (Utel)* [3].

За умови витрат на виробництво телевізійного контенту власниками найбільших українських телекомпаній у 2013 р. до 500 млн дол. обсяг доходів телевізійного ринку становив лише 450 млн дол. Звідси певні медіааналітики роблять висновок, що «у цілому ЗМІ для своїх власників залишаються не стільки бізнесом, скільки інструментом впливу» [7]. Вочевидь, у ситуації всезагальної тінізації економіки вкрай складно повірити в об'єктивний характер подібних висновків та подібної «збитковості».

Потужним джерелом тінізації українського медіаринку є **фіскальний тиск.** Зокрема, йдеться про податки на рекламу. На тлі РФ, де з 1 січня 2005 р. податок на рекламу взагалі відмінено, а ПДВ становить скромні 18 %, «апетити» українського уряду виглядають вельми непропорційними і несвоєчасними. У квітні 2010 р., наприклад, Кабмін України розглядав можливість внесення змін до Декрету «Про місцеві податки й збори», якими ставку податку на рекламу передбачалося збільшити з 0,5 % до 2,5-3 %, а також ввести додаткові підвищувальні коефіцієнти: для реклами на телебаченні – 7, у друкованій пресі – 5 і для зовнішньої реклами. Кабміном було запропоновано також розширення списку того, що вважається рекламою за рахунок «опублікування (оприлюднення інформації про найменування спонсора, товарного знаку й послуг спонсора» [8].

Конкурентоспроможність медіа стосується не лише економічно-фінансового «заробітчанства», а й можливості використовувати медіа як грізну інформаційну зброю в різноманітних інформаційних баталіях, встановлювати потрібний певній країні та її політичному класу порядок денний тощо.

Група *Media Tenor* на замовлення *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, проаналізувавши інформаційну політику телекорпорацій п'яти країн у тій частині, яка стосувалася медіапідтримки американської військової присутності за кордоном, дійшла висновку, що ця політика є вельми далекою від об'єктивістського неупередженого підходу. *BBC*, зокрема, звертає мало уваги на політичні погляди, протилежні мейнстрімним, домінантним, віддаючи їм лише 2 % «інформаційного охоплення» *(coverage)*. Більш «об'єктивним» виявився американський телемовник *ABC*, який надає альтернативним поглядам частку охоплення в 7 %. Аналогічні дані за 2013 р. стосуються переважно негативного висвітлення питання щодо американських мусульман, які найчастіше з'являлися на екрані в контексті криміналу або тероризму [9].

У будь-якому разі поки що не доводиться говорити про збалансоване представлення медіакорпораціями протилежних поглядів на причини і способи вирішення політичних проблем. Різноманітні скандали довкола медіаімперій та їх власників типу «Мердокгейту» (*Murdochgate*) у Великій Британії відображають суперечності між прагненням громадськості поставити відповідні медіа на службу громадським інтересам та намаганням великих медіавласників використовувати медіа передусім в економічних цілях, не гребуючи при цьому відвертим втручанням у політичну боротьбу.

Парадоксальність ситуації, яка склалася на українському (поки що економічно незрілому) медіаринку, полягає не тільки в його низькій дохідності, а й у надмірній ангажованості приватно-олігархічних медіа у внутрішньополітичну боротьбу. Український телеглядач уже, приміром, призвичаївся до «телезалпового вогню», яким час від часу обмінюються телеканали, приналежні до корпорацій впливових олігархів.

Звичайно, усе це негативно позначається на довірі українського телеглядача до відповідних медіа та медіасфери загалом, про що свідчить, наприклад, проведене у 2015 р. на замовлення «Телекритики» соціологічне дослідження КМІС «Ставлення населення до ЗМІ, пропаганди та медіареформ у період конфлікту». Виконавчий директор ГО «Телекритика» Діана Дуцик, коментуючи дані зазначеного дослідження, зауважила: «Люди поступово втрачають довіру як до українських, так і до російських ЗМІ. До українських – особливо на півдні та сході країни (оскільки) <...> співставляють картинку в телевізорі з тією, яку бачать з вікна. І коли ці реальності не співпадають, люди перестають довіряти ЗМІ» [10].

Водночас неприйняття Заходом багатьох ініціатив української держави значною мірою пов'язане з невмінням України організовувати кампанії з медіалобіювання цих ініціатив, а

головне – з відсутністю потрібного медійного ресурсу й невмінням (небажанням) використовувати вже наявний.

Зокрема, свого часу офіційна українська влада повідомляла, що завдяки підписанню у 2011 р. угоди з телеканалом *EuroNews* українська мова стала одинадцятою мовою цього телеканалу (станом на весну 2015 р. таких мов на цьому каналі було 15). Малося на увазі, що українська мова відтепер слугуватиме спілкуванню України з об'єднаною Європою. У подібних заявах і запевненнях була, однак, чимала доза лукавства, адже комунікація на *EuroNews* відбувається досить однобічно: виключно за вектором «Європа – Україна», а не навпаки.

Не дивно, що Українська держава у 2015 р. припинила фінансування *EuroNews* за рахунок бюджетних коштів. У березні 2015 р. на заміну державі ексклюзивним стратегічним партнером міжнародного інформаційного каналу стала *Inter Media Group,* (формально тут ішлося про «Видавництво «Чистий прибуток» як філію *Inter Media Group,* або ж групи «Інтер»). Отже, резонно зауважити, що нині під логотипом *EuroNews* українські телеглядачі часто отримують погляд на світ від Дмитра Фірташа та Сергія Льовочкіна (власників групи «Інтер).

Важко заперечувати цінність *EuroNews* як цілодобового інформаційного каналу, зорієнтованого на висвітлення головних подій у Європі та світі (300-мільйонна аудиторія), але він є проектом суто комерційним і жодним чином не відображає офіційну позицію ЄС. Тим паче, що в лютому 2015 р. контрольний пакет у 53 % акцій *EuroNews* викупив єгипетський медіамагнат Нагіб Савіріс *(Naguib Sawiris)* [11].

Непрозорість власності на українські мас-медіа та спроби її подолання

Станом на весну 2015 р. з погляду форм власності українські ЗМІ перебували в більш-менш оптимальній ситуації: ринковий сегмент складав близько 80 %, державний – 8 %, громадський (суспільний) – 2 %. Щоправда, така ситуація виникла щойно після підписання Президентом Закону України «Про суспільне телебачення та мовлення» [12] на тлі часткового передання в громадську власність НТКУ («Першого національного») із перспективами приєднання до цього громадського сектору мовлення Державного радіо (НРКУ) та низки регіональних телерадіокомпаній, які й досі перебувають у державній власності. До речі, до міжнародних зобов'язань України належить також роздержавлення засобів масової інформації й після запровадження Закону України «Про Суспільне телебачення і радіомовлення» 2015 р., і саме тому всі державні та комунальні телерадіоорганізації мають реформуватися, перетворившись на суспільних і громадських мовників.

Однак найсерйознішою проблемою для українського медіаринку та перспектив його становлення й розвитку є **монополізація** цього ринку **фінансово-політичними групами**, що через офшорні компанії вийшли з-під правового поля України і фактично не підпадають під чинне законодавство. Унаслідок цього найпрогресивніші закони наштовхуються на нездоланні перешкоди у процесі їх застосування, оскільки **певні офшорні компанії, які є власниками українських медіа, не є водночас суб'єктами українських правовідносин**.

Отже, олігархізація українських ЗМІ є істотною перешкодою на шляху «уринковлення» відносин у медіасфері, суспільно-правового внутрішньомедійного та економічного саморегулювання ЗМІ. Оскільки **власники українських ЗМІ переважно заробляють капітали не в інформаційній сфері, загалом складається враження, що мас-медіа для них є здебільшого супроводом реалізації інших видів бізнес-інтересу, тісно пов'язаного з політикою.** Звідси виникла усталена думка про те, що **ЗМІ в Україні – не бізнес, а політика.**

Разом з тим складно не погодитися, що офшоризацію медіабізнесу об'єктивно спричиняє низький рівень платоспроможності населення (звідси й мізерність накладів видань, відсутність абонплати за послуги радіо і телебачення, піратство в онлайновому просторі тощо).

Характерним прикладом невтішних наслідків офшоризації українських медіа є доля заснованого у 2008 р. телеканалу *TVI*, який фактично належав через підставних осіб медіа-магнату Володимиру Гусинському й колишньому топ-менеджеру ЮКОС'у Костянтину Кагаловському, а формально – невідомим кіпрським офшорам. Упродовж 2013–2015 рр. *TVI* через зміну власників і, відповідно, топ-менеджменту постійно лихоманить, і цей телеканал час від часу навіть припиняє свою діяльність.

Іншим прикладом офшорного власника є монополіст на ринку українського ефірного цифрового мовлення компанія *Zeonbud*, власники якої ховаються за цілою мережею офшорів. На офіційному сайті компанії, в типовій угоді, крім юридичної адреси, для листування вказано абонентську скриньку [13].

Вочевидь, у випадку з медіавласністю, з огляду на інтереси національної інформаційної безпеки, варто ставити питання про перереєстрацію і про заведення відповідних медіакомпаній у публічний інформаційний простір, де власником медіа має бути **виключно реальна юридична особа, громадянин (група громадян) України** [14].

Як крок у правильному напрямі необхідно розцінювати законопроекти про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності засобів масової інформації. З-поміж спроб внести на розгляд до Верховної Ради України подібні законопроекти, спрямовані на забезпечення прозорості власності на медіа, зокрема, варто наголосити на схваленні 4 липня 2014 р. Верховною Радою Закону України *«Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості відносин власності стосовно засобів масової інформації»* (законопроект було внесено Кабінетом Міністрів і підтримано 300 депутатами). Уряд запропонував доповнити ч. 3 ст. 12 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» абзацом: *«Забороняються створення і діяльність телерадіоорганізації, засновником (співзасновниками), власником (співвласниками) якої є нерезидент (нерезиденти), що зареєстрований в одній з офшорних зон, перелік яких затверджено Кабінетом Міністрів України»*. Водночас було провалено аналогічний законопроект, внесений народними депутатами Миколою Княжицьким і Миколою Томенком.

Проте проблема полягає, вочевидь, у намаганні Кабміну України ділити офшори на «свої» й «чужі», часто керуючись не стратегічними, а суто кон'юнктурними міркуваннями. Якщо офшор потрапив до списку «*перелік яких затверджено Кабінетом Міністрів України»,* то відповідним власникам заборонено бути засновниками та власниками українських ТРО, а якщо ні – то дозволено. Характерною із цього погляду є боротьба довкола кіпрського офшору, яка тривала за всіх політичних режимів в Україні, хоча за результатами аналізу сукупності цінових і нецінових чинників привабливості офшорних зон саме цей офшор має низку переваг:

- *згідно з розпорядженням КМУ № 143-р острів не входить до переліку офшорів, оскільки має податок на прибуток 10 %, а також вимагає фінансової звітності;*
- *має з Україною договір про виключення подвійного оподаткування;*
- *не має табу у веденні бізнесу для нерезидентів;*
- *не перебуває під пильною увагою з боку ФАТФ та інших подібних структур, які борються з відмиванням «брудних грошей».*

Напрошується висновок: єдиний адекватний економічний механізм боротьби з офшорами – створити офшор у самій Україні, тобто зменшити податок на прибуток, щоб українському бізнесу було зручніше працювати в Україні, а не виводити гроші з економіки з медіабізнесом включно.

У Верховній Раді VIII скликання також зареєстровано законопроект № 1831, спрямований на *«реалізацію принципів державної політики в сфері телебачення і радіомовлення»*, внесений народними депутатами Миколою Княжицькиим і Вадимом Денисенком. З тексту пояснювальної записки стає зрозуміло, що цей законопроект зобов'яже телерадіомовників розкривати інформацію про своїх реальних власників. Такою ж «прозорою» має стати діяльність Нацради щодо ліцензування телерадіомовників і провайдерів програмної послуги.

Законопроект передбачає:

- *обов'язок суб'єктів інформаційної діяльності розкривати інформацію про реальну структуру власності та надавати відомості про бенефіціарних (фактичних) власників компаній;*
- *прозорі механізми контролю за достовірністю наданих відомостей про фактичних власників суб'єктів інформаційної діяльності;*
- *повноваження Нацради запитувати додаткові відомості про структуру власності телерадіоорганізацій та бенефіціарних власників;*
- *переваги під час проведення конкурсів на отримання ліцензій для телерадіоорганізацій, які не припускаються порушень вимог щодо розкриття інформації про фактичних власників;*
- *зобов'язання Нацради надавати детальне обґрунтування всім своїм рішенням щодо видачі, відмови у видачі та відмови у продовженні ліцензій (інформація про фактичних власників телерадіомовників та провайдерів програмної послуги має публікуватись на офіційному веб-сайті Нацради).*

На думку авторів законопроекту, зазначені заходи забезпечать можливість більш ефективного контролю за недопущенням

монополізму та реалізації гарантій захисту від фінансового й політичного тиску з боку держави та фінансово-політичних груп, а покладення на Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення певних обов'язків щодо обґрунтування рішень про ліцензування створить необхідні передумови для оздоровлення ринку телевізійного та радіомовлення в Україні й недопущення монополізму на цьому ринку [15]. Прогресивним моментом у зазначеному законопроекті є включення до числа медіаорганізацій, крім мовників, фірм, які продукують медіаконтент («продакшн»).

Разом з тим формулювання, яке міститься в законопроектах Княжицького-Денисенка (*«Забороняються створення та діяльність телерадіоорганізації, засновником (співзасновниками), власником (співвласниками) якої є нерезидент (нерезиденти), що зареєстрований в одній з офшорних зон, перелік яких визначений Кабінетом Міністрів України»),* точно відтворює те формулювання, яке міститься в чинному тексті закону про телебачення та радіомовлення (ст. 12.3 щодо участі іноземних фізичних та/чи юридичних осіб у статутному капіталі телерадіоорганізацій), а тому не зовсім зрозуміло, в чому, зрештою, полягає «ноу-хау» внесених народними депутатами змін, суть яких має полягати у принциповому відокремленні іноземних власників від вітчизняних, які через офшоризацію намагаються видавати себе за «іноземців».

Так само законопроект Княжицького-Денисенка, відтворюючи текст старої версії Закону про телебачення та радіомовлення в тій частині, яка стосується *«захисту економічної конкуренції у сфері телерадіомовлення»* (ст. 8), «забороняє» одному суб'єкту господарювання мати понад одну ліцензію на мовлення на загальнонаціональному та регіональному рівнях (ст. 8.3), хоча насправді проблема полягає не у відсутності відповідного положення в законодавстві, а в тому, що в Україні воно ніколи не виконувалося.

Монополізація медіавласності як визначальна причина низької конкурентоспроможності українських ЗМІ

Статтею 4 Закону України *«Про телебачення і радіомовлення»* визначено основні принципи державної політики у сфері телебачення і радіомовлення (частина п'ята). Україна взяла на себе зобов'язання **встановити дієві обмеження щодо монополізації телерадіоорганізацій промислово-фінансовими, політичними та іншими групами чи окремими особами, а також гарантувати захист телерадіоорганізацій від фінансового й політичного тиску з боку фінансово-політичних груп та органів державної влади й органів місцевого самоврядування**.

Проте дійсність і досі далека від благородних декларацій. Уже на регіональному рівні долю ЗМІ вирішує місцева влада (у регіонах здебільшого медіавласниками або засновниками є обласна чи районна державна адміністрація). Імовірно, «революційні» конституційні зміни в Україні у напрямі децентралізації покладуть край місцевим міні-медіаімперіям, які зазвичай перебувають поза конкуренцією, в зоні впливу губернатора, мера чи голови районної адміністрації. Свою роль тут мають відіграти й тренди у напрямі роздержавлення медіавласності та перетворення її на громадську (суспільну).

Головними гравцями телевізійного ринку в Україні є чотири медіагрупи:

- **Медіагрупа Віктора Пінчука *StarLightMedia*** (СТБ, *ICTV*, «Новий канал», М1, М2, *QTV*).
- ***Inter Media Group* Дмитра Фірташа та Сергія Льовочкіна** («Інтер», «Інтер+», НТН, К1, К2, «Мега», «Піксель», «*Enter*-фільм» і *ZOOM*).
- **1+1 media Ігоря Коломойського** («1+1», «2+2», ТЕТ, «Плюсплюс», «УНІАН-ТБ», 1+1 *International («Ukraine Today»)*.
- **«Медіа Група Україна» Ріната Ахметова** («Україна», «Футбол 1», «Футбол 2», «НЛО-ТБ».

У 2015 р. намітилося загострення відносин між мовниками та провайдерами **програмної послуги.** Ці відносини ніколи не були ані дружніми, ані партнерськими, а цього року можуть виникнути відверті конфлікти, яких не було з 2004 р.

Хоча на українському медіаринку зареєстровано понад 1000 компаній, саме на телевізійному ринку їх кількість порівняно невелика. Перший національний *UT-1*, який нещодавно перетворився на громадський телеканал, є єдиним великим загальнонаціональним телеканалом, успадкованим від часів УРСР. *UT-1* разом з іншими мережевими каналами (*Inter*, *Studio* 1+1, *Novij Kanal*, *ICTV*, *STV*) охоплюють 90–99 % телеаудиторії.

ICTV був першим комерційним телемовником, який був заснований американсько-українськими власниками (*US-Ukrainian joint venture*) і розпочав діяльність у 1992 р.

Згодом, у 1995 р. з'явився «1+1», який спочатку належав *Central European Media Enterprises Ltd (CME)* і невдовзі поглинув телеканал «Кіно». Початково «Плюси» мали виразне національне забарвлення, оскільки понад половина телепродукту мала національне походження. Проте *CME* в січні 2010 р. покинула український медіаринок, продавши за 300 млн дол. «1+1» і *«Kino TV»* компанії *Harley Trade Limited*, підконтрольній Ігорю Коломойському.

У 1996 р. на зміну російському «Останкино» прийшов «Інтер». У 1997 р. з'явився *STV* (СТБ) й у 1988 р. – «Новий» *(Novij Kanal)*.

Революційні події 2013–2014 рр. спричинили появу на ринку новинного телемовлення трьох популярних телеканалів – «112 Україна»; Еспресо та Громадське ТБ.

Медіавесна 2014 р. на тлі конфлікту з РФ розпочалася із заборони Нацрадою мовлення низки російських каналів («Перший канал. Всесвітня мережа», «РТР-Планета», «НТВ-Мир», «Росія-24», *TVCI*, «Росія-1», НТВ, ТНТ, «Петербург – П'ятий канал», «Звезда», РЕН-ТВ, РБК-ТВ, *LifeNews*, *Russia Today*, «История»), що виправдано з ідеологічного погляду, але внаслідок цього кроку кабельні провайдери зазнали значних матеріальних збитків.

До цього додалися проблеми, пов'язані з обвалом курсу національної грошової одиниці. Технологічна еволюція українського медіаринку була зумовлена передусім «боротьбою за цифру» (диджиталізацією), яка виникла в Україні на початку 1990-х років на кабельному телебаченні, яке використовувало порівняно примітивні коаксіальні кабелі та найпростіші підсилювачі. Смуга в діапазоні 5-240 мГц давала можливість транслювати від 17 до 23 каналів. Оскільки в аналоговому телеефірі тоді перебувало близько 10 телеканалів, то прогрес був нібито двократним. «Репертуарно» це означало, що до набору ефірних загальнонаціональних і місцевих мовників додавався власний кабельний канал, 2-3 канали з РФ (міжнародних версій цих каналів тоді ще не існувало), 2-3 канали *Discovery*, 2-3 «музикалки».

Наприкінці 1990-х років технологічна ситуація різко змінилася завдяки встановленню обладнання, яке дозволяло в тому самому кабелі працювати в смузі 5–860 мГц, наслідком чого було збільшення кількості каналів майже вчетверо (до 80). Відповідно, виник дефіцит контенту, який покривався переважно за рахунок «продукту від Гусинського» – російських пакетів «НТВ+», які українські кабельні провайдери здебільшого отримували у піратський спосіб. Лише на початку 2000-х років проблема з контентом майже вирішилася, оскільки почали з'являтися і українські, і російські спеціалізовані телеканали. Проте рестрикційні заходи, вжиті Нацрадою та Верховною Радою щодо російського контенту (зокрема, телесеріалів мілітарного забарвлення), знову «реанімували» проблему контенту на українському кабельному телебаченні.

Станом на 31 грудня 2008 р. було проліцензовано 82 супутникові телеканали. Кожна з чотирьох провідних українських медіагруп додала до своїх ефірних «флагманів» супутникові нішеві телеканали. Супутникові канали, на які не поширювалася універсальна програмна послуга (*далі* –УПП), витрачали близько 300 тис. дол. щорічно на поширення в кабельних мережах.

Станом на весну 2015 р. в Україні на засадах ліцензій, виданих Національною радою, діяло 630 операторів кабельного мовлення, які є в кожному місті й містечку, де проживає понад 50000 жителів. Проте, незважаючи на подібну фрагментацію ринку кабельного ТБ, фактичним монополістом на ньому є компанія американського походження «Воля-кабель», якій належить до 40 % ринку і яка розвиває найбільш прогресивні медіасервіси (*VoD*, *HD channels*, *broadband* тощо).

Боротьба монополістів «за цифру»: від телерадіоефіру до онлайнового простору

Новий конфліктний етап в історії українських медіа пов'язаний із появою ефірного цифрового мовлення *(DIGITAL TERRESTRIAL TV (DTTV)*, яке стало можливим після прийняття у 2006 р. нової версії закону «Про телебачення та радіомовлення».

Національна рада у тому самому 2006 р. видала 4 ліцензії на *DTTV multiplex*, які отримали *Ukrainian Digital TV Network (UDTVN)*, *JSC*, *Era Production*, *Express Inform* і *Gamma Consulting*. Кожна ліцензія маластрок дії в десять років з однорічним випробувальним терміном. У підсумку чотири з шести національних мультиплексів (*MX-1*, *MX-2*, *MX-3* і *MX-5*) дісталися оператору *Zeonbud*, який за досить незрозумілих обставин «виграв» наприкінці 2010 р. ліцензію Національної ради, заплативши за неї державі 725 тис. євро.

Zeonbud представляв на той час зареєстровану на Кіпрі *Planbridge Ltd*, отримавши від держави 100 млн євро кредиту від державного *Ukreksimbank* для впровадження «ефірної цифри». Водночас, за оцінками *European Audiovisual Observatory*, зробленими на початку 2010 р., для переходу на *digital broadcasting* упродовж 2009–2015 рр. Україні потрібно було б витратити до 365 млн євро, тобто державного кредиту було явно недостатньо.

T2 від компанії *Zeonbud* створила перелік із 32 нішевих каналів і лобіює розширення УПП на «цифрові ефірні» канали (рішення № 1260). Таким чином, ринок отримує 32 загальнонаціональні «обов'язкові» канали. Звичайно, це вигідно для споживачів, але викликало обурення кабельних провайдерів, оскільки частина каналів, які платили їм гроші, відтепер є обов'язковими до поширення.

Таким чином, виникла ситуація, коли в середньостатистичній кабельній мережі в 70–80 каналів утворився дефіцит у 10–15 каналів за незмінної абонплати. Нацрада з 1 січня 2015 р. вилучила з переліку Універсальної програмної послуги ті канали, які свого часу не були представлені в телеефірі (Рішення № 1260). Проте власники цих каналів не поспішають платити кабельникам, а виключити їх із пакета означало б скоротити й без того дефіцитний список пропонованого абонентам «меню».

Унаслідок появи світового та європейського трендів до концентрації медіавласності постає питання про доступність якісних медіа для населення. Саме тому на перший план виходять питання щодо чіткого юридичного визначення поняття публічної або універсальної послуги, пов'язаного з окресленням припустимих меж державного втручання у медійну діяльність включно з державним фінансуванням державного та громадського (суспільного) мовлення. Фінансово-матеріальні втрати провайдерів кабельних мереж, пов'язані з відключенням порівняно дешевих російських телеканалів і подорожчанням західного медіапродукту на тлі триразового падіння курсу гривні щодо іноземних валют за незмінної абонплати актуалізують питання щодо перегляду положення Закону України «Про телебачення та радіомовлення», яке впроваджує УПП.

Із цього погляду кроком у принципово правильному напрямі є виключення Нацрадою з телебачення і радіомовлення з 1 січня 2015 р. з переліку УПП тих каналів, які свого часу не були представлені в телеефірі (рішення № 1260). Проте це рішення призвело до появи контроверсійної ситуації, коли власники «відмінених каналів» не поспішають платити кабельникам, а виключення цих телеканалів з пакета послуг є неможливим хоча б з огляду на подальше скорочення й без того дефіцитного «телеменю», пропонованого абонентам.

Альтернативні способи виходу із ситуації з УПП пропонують дві потужні групи лобістів. Збереження УПП лобіює Телекомунікаційна палата України (відображає переважно інтереси компанії «Воля-кабель»). Натомість Асоціація правовласників та постачальників контенту наполягає на відміні УПП і внесенні з цією метою змін до профільного Закону України «Про телебачення та радімовлення», яким ця послуга УПП закріплена [16].

Компромісне вирішення проблеми в інтересах і неплатоспроможного сегмента населення, і провайдерів має передбачати збереження УПП, але лише в тій частині, яка стосується громадського мовлення. Водночас держава могла б компенсувати населенню втрати завдяки розширенню УПП і включенню до неї лімітованого інтернет-трафіку для отримання доступу до каналів онлайнового мовлення. Для цього доцільно впровадити 2-відсотковий непрямий податок із продажів телекомунікаційних пристроїв, за рахунок якого можна створити відповідний Фонд надання універсальних послуг, необхідність появи якого впродовж останніх років лобіює НКРЗІ.

Створення подібного Фонду, який дозволить надавати телекомунікаційні послуги неплатоспроможним верствам населення й водночас компенсувати економічно-фінансові втрати провайдерів, потребуватиме внесення змін до базових законів України «Про телебачення та радіомовлення» і «Про телекомунікації».

Зрештою, ситуація з повним переходом України на «цифру» «зависла» через конфлікт між монопольним надавачем послуги компанією *Zeonbud* і державним Концерном радіомовлення, радіозв'язку та телебачення (*далі* – КРРТ), на заручників якого перетворилися, схоже, мільйони українських сімей, які встигли придбати цифрові тюнери або ж «приставки» (за даними *GfK Ukraine* і *Satellite Monitor*, станом на березень 2015 р. їх налічувалося уже 980 тис.; за даними *iKS-consulting*, на кінець 2014 р. їх було 4 млн).

Виникло «зачароване коло»: компанії *Zeonbud* не платять мовники, а вона не поспішає платити КРРТ (КРРТ – найбільша в Україні теле- й радіотрансляційна мережа, яка володіє понад 560 вишками, 80 телестанціями,

які обслуговують 5000 співробітників). Ігри двох монополістів на ринку цифрового ефірного мовлення означають для України значні іміджеві втрати, адже наша країна виявилася неспроможною виконати норми підписаної нею міжнародної угоди «*WSIS*-Женева-2006», відповідно до яких вона мала замінити аналогове мовлення на цифрове вже у 2015 р.

17 червня 2015 р. завершився період, після якого Україна разом з іншими країнами Європи, Азії та Африки мала перейти на цифровий стандарт ефірного телемовлення. Однак цей перехід так і не відбувся, і українські телеканали продовжують транслювати аналогове мовлення. Нацрада з питань телебачення і радіомовлення вирішила відтермінувати початок вимкнення аналогового телебачення орієнтовно на березень 2016 р. та відкласти остаточний перехід до цифрового ТБ на 2017 р., мотивувавши це монополізмом на ринку цифрового ефірного телебачення стандарту *DVB-T2*, «схопленим» компанією *Zeonbud*, незрозумілим рівнем покриття населення цифровим сигналом, недостатньою насиченістю ринку цифровими приймачами (сет-топ-боксами), відсутністю ліцензій на цифрове мовлення у понад 130 місцевих і регіональних аналогових мовників [17]. Усі ці моменти насправді є. Але, по-перше, незрозуміло, чим займалася Нацрада для того, щоб успішно виконати міжнародні зобов'язання України щодо «диджиталізації». А, по-друге, Нацрада замовчує справжню причину зриву попередніх планів «диджиталізації».

Схоже, у 2016–2017 рр. після тривалих судових позовів КРРТ до *Zeonbud* один із двох монополістів посилить свої позиції. У разі якщо КРРТ витіснить із цього ринку конкурента, його поява як нового провайдера все одно виявиться нерентабельною, оскільки у Європі на той час працюватимуть швидкісні мережі *4G*, через які можна передавати будь-яку інформацію у більш якісний і дешевий спосіб.

Висновки і пропозиції

Низьку конкурентоспроможність вітчизняних комерційних медіа засвідчує із суто економічного погляду їх позірна збитковість, яку постійно декларують медіавласники (за даними офіційної статистики, ця «збитковість» охоплює до 90 % комерційних мас-медіа), що суперечить об'єктивним світовим трендам, відповідно до яких медіаінформаційний бізнес є одним з найприбутковіших, обганяючи у цьому сенсі навіть торгівлю енергоносіями. Така контроверсійна ситуація пов'язана передусім із непрозорістю українського медіаринку, монополізованого державою та фінансово-економічно-політичними (олігархічними) групами, які до того ж через офшорні кампанії зазвичай виходять із правового поля України, фактично не підпадаючи під чинне законодавство. Унаслідок цього найпрогресивніші закони наштовхуються на нездоланні перешкоди у процесі їх застосування, адже певні офшорні компанії як власники українських медіа не є водночас суб'єктами українських правовідносин.

У статтю 12 профільного закону необхідно внести доповнення, які передбачали б заборону державним органам створювати телерадіоорганізації, оскільки це не лише спотворює ідеї роздержавлення ЗМІ, а й створює додаткове навантаження на держбюджет. Водночас базового Закону України «Про телебачення та радіомовлення» у тій частині, яка стосується «захисту економічної конкуренції у сфері телерадіомовлення» (ст. 8) й «забороняє» одному суб'єкту господарювання мати понад одну ліцензію на мовлення на загальнонаціональному та регіональному рівнях (ст. 8.3), цілком достатньо, щоб покінчити з монополізмом на медійному ринку. Головне, щоб відповідне положення в Україні виконувалося, а діяльність АМКУ, Нацради та інших контролюючих і розпорядчих інстанцій у напрямі демонополізації була достатньо прозорою та підзвітною громадськості.

З погляду національної інформаційної безпеки України особливо небезпечними є «судові ігри» двох монополістів на ринку цифрового ефірного мовлення – державного КРРТ і приватної, зареєстрованої в офшорі на Кіпрі, компанії *Zeonbud*. Змагання двох монополістів можуть спричинити повний крах цього незрілого ринку, що для України матиме серйозні економічні, політичні й іміджеві наслідки. Оскільки Україна не виконує норми підписаної нею міжнародної угоди «*WSIS*-Женева-2006» і виявилася неспроможною замінити аналогове мовлення на цифрове вже у 2015 р., а зробить це у 2016–2017 рр. (як пропонує Нацрада), то це може призвести до того, що Україну більше не сприйматимуть як серйозну праводоговірну країну.

У разі якщо у 2016–2017 рр. після тривалих судових позовів КРРТ витіснить *Zeonbud* з ринку ефірного цифрового мовлення, то поява цього «нового» провайдера-монополіста все одно буде нерентабельною, адже у Європі на той час працюватимуть швидкісні мережі *4G* і *5G*, якими інформацію можна буде передавати у більш якісний і дешевий спосіб. Справжнім виходом із ситуації може бути

тільки демонополізація ринку і передавальних «вишок» (де панує КРРТ), і надання послуг «ефірної цифри», де монополістом є *Zeonbud*.

Головною й найбільш істотною причиною низької конкурентоспроможності вітчизняних ЗМІ та вітчизняного медіапродукту було, а почасти є й досі, перебування вітчизняного медіапростору «в полоні» російського. Оскільки українські ЗМІ переважно використовували російський медіапродукт, то продукт, вироблений вітчизняними ЗМІ (телесеріали, телешоу тощо), як товар був здебільшого несамодостатнім і збитковим. Таке фактичне «зросійщення» українських медіа водночас підривало їх конкурентоспроможність як «інформаційної зброї», придатної для встановлення потрібного Україні та її громадянському суспільству й політичному класу внутрішнього та зовнішнього порядку денного.

Оскільки український ринок реклами за підсумками 2014–2015 рр., які підбила Всеукраїнська рекламна коаліція (ВРК), зазнав істотних втрат через кризову ситуацію в українській економіці та політиці (близько 20 % порівняно з більш благополучним 2013 р.), доцільним є оголошення для цього ринку на найближчі два-три роки податкових канікул. Це, зокрема, сприяло б формуванню спроможності українського ринку реклами конкурувати з російським (в РФ податки на медіа-рекламу відмінено ще у 2005 р.).

Особливо катастрофічним з економічного погляду є стан газетного ринку України, стосовно якого взагалі недоречно ставити питання про ринкову конкурентоспроможність. Навіть дуже відомі українські масові видання не можуть вийти на рівень прибутковості, а в умовах кризи 2014–2015 рр. цей ринок залишили видавці різноманітного «глянцю», таблоїдів тощо. Тому ринок друкованих видань вимагає більш тривалих податкових канікул і створення низки інших преференцій, у т.ч. протекціоністських.

Унаслідок появи світового та європейського трендів до концентрації медіавласності постає питання про доступність якісних медіа для населення. Саме тому на перший план виходять питання щодо чіткого юридичного визначення поняття публічної або універсальної послуги, пов'язаного з окресленням припустимих меж державного втручання в медійну діяльність включно із державним фінансуванням державного та громадського (суспільного) мовлення. Фінансово-матеріальні втрати провайдерів кабельних мереж, пов'язані з відключенням порівняно дешевих російських телеканалів і подорожчанням західного медіапродукту на тлі триразового падіння курсу гривні щодо іноземних валют за незмінної абонплати актуалізує питання перегляду положення Закону України «Про телебачення та радіомовлення», яке впроваджує УПП. Із цього погляду кроком у принципово правильному напрямі є виключення Нацрадою з телебачення й радіомовлення з 1 січня 2015 р. з переліку УПП тих каналів, які свого часу не були представлені в телеефірі (рішення № 1260). Компромісне вирішення проблеми в інтересах і неплатоспроможного сегмента населення, і провайдерів має передбачати збереження УПП, але лише в тій частині, яка стосується громадського мовлення. Водночас держава могла б компенсувати населенню втрати завдяки розширенню УПП і включенню до неї лімітованого широкосмугового інтернет-трафіку для отримання доступу до каналів онлайнового мовлення. Для цього доцільно впровадити 2-відсотковий непрямий податок із продажів телекомунікаційних пристроїв, за рахунок якого можна створити відповідний Фонд надання універсальних послуг, необхідність появи якого впродовж останніх років лобіює НКРЗІ. Створення подібного Фонду, який дозволить надавати телекомунікаційні послуги неплатоспроможним верствам населення та водночас компенсувати економічно-фінансові втрати провайдерів, потребуватиме внесення змін до базових законів України «Про телебачення та радімовлення» і «Про телекомунікації».

Список використаних джерел

1. *Індустріальний* телевізійний комітет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.itk.ua
2. *Цимбаленко Євген*. Конвергенція мас-медіа і медіа комунікацій / Євген Цимбаленко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://social-science.com.ua/article/1102
3. *Global* InduProfiles: Provider : MarketLine. – 2014. – August 12.
4. *Media* in Poland : Market Outlook. August 12, 2014.
5. *Total* US Ad Spending to See Largest Increase Since 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.emarketer.com/Article/Total-US-Ad-Spending-See-Largest-Increase-Since-2004/1010982#sthash.SnzjWJqp.dpuf
6. *Рекламный* рынок / Всеукраинская рекламная коалиция [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.adcoalition.org.ua/adv/statistics

7. *Мандрык Павел*. Итоги-2013 : круговорот медиа. В целом СМИ остаются для своих владельцев не столько бизнесом, сколько инструментом влияния / Павел Мандрык // The Forbes. – 2013. – 30 декабря [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://forbes.ua/business/1363013-itogi-2013-krugovorot-media
8. *Крах* некоторых СМИ, тенизация бизнеса, ущемление свободы слова – последствия возможного увеличения ставки налога на рекламу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uapp.org/legal_review/9251.html
9. *Почепцов Георгий*. Модель пропаганды Хомского-Хермана / Георгий Почепцов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://psyfactor.org/lib/propaganda27.htm
10. *Українці* втрачають довіру до ЗМІ – соцопитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://imi.org.ua/news/49438-ukrajintsi-vtrachayut-doviru-do-zmi-sotsopituvannya.html
11. *Euronews* // Wikipedia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Euronews
12. *Президент* у прямому ефірі підписав закон про суспільне мовлення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hromadske.tv/politics/prezident-u-pryamomu-efiri-pidpisav-zakon-pro-susp/
13. *Zeonbud* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zeonbud.com.ua/Doc/Dog_TRK_Region.pdf
14. «Захист національного простору» не працює і не мав працювати [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://maidanua.org/arch/arch2002/1024646585.html
15. *Картка* законопроекту «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності засобів масової інформації, а також реалізації принципів державної політики в сфері телебачення і радіомовлення» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53680
16. *Соломаха Андрей*. Отношения «телеканал – провайдер» : разворот рынка / Андрей Соломаха / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.telekritika.ua/rinok/2015-01-13/102424
17. *В Україні* відтермінували повний перехід на цифрове мовлення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/v_ukraiini_vidterminuvali_perehid_na_tsifrove_movlennya_2064917

УДК 368.914:35.073.51

ПЕНСІЙНЕ СТРАХУВАННЯ ДЕРЖСЛУЖБОВЦІВ: ВИМОГИ ЧАСУ ТА ІНТЕРЕСИ ДЕРЖАВИ

Коваль О. П.

На початку березня 2015 р. набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» [1] (*далі* – Закон), який, поміж іншого, зобов'язав Кабінет Міністрів України підготувати й подати до 1 травня 2015 р. на розгляд Верховної Ради України проект закону щодо призначення всіх пенсій, у т.ч. спеціальних (крім пенсій військовослужбовців і наукових працівників), на загальних підставах. У разі невиконання цієї вимоги з 1 червня 2015 р. автоматично скасовуються чинні норми щодо пенсійного забезпечення категорій працівників, чиї пенсії визначаються спеціальними законами: державних службовців, прокурорів, суддів, народних депутатів тощо. Зазначені категорії переходять на загальну пенсійну схему.

Відповідно до пояснювальної записки прийняття зазначеного Закону зумовлено необхідністю реалізації заходів щодо економного та раціонального використання державних коштів і приведення до фінансових можливостей держави положень окремих законів України.

Державна політика в такій соціально важливій сфері, як пенсійна, має бути особливо виваженою та враховувати інтереси всіх зацікавлених сторін: працівників, роботодавців, пенсіонерів і держави. Швидкість, з якою сьогодні готуються та приймаються, без перебільшення, основоположні законодавчі акти, не передбачає належного суспільного обговорення, а отже, може призвести до серйозних прорахунків у соціальній політиці, які згодом дорого коштуватимуть суспільству. Проблема ліквідації спецпенсій зачіпає інтереси сотень тисяч майбутніх пенсіонерів. Рішення такого масштабу мають прийматися виключно за наявності суспільної згоди, яка неможлива без широкої громадської дискусії. Ця стаття є оприлюдненням лише одного з поглядів на проблему ліквідації спецпенсій загалом та пенсійного забезпечення держслужбовців зокрема.

Міжнародний досвід пенсійного забезпечення державних службовців узагальнено в роботі «Огляд міжнародного досвіду пенсійного забезпечення державних службовців» [2]. Огляд пільгових пенсій для найманих працівників певних категорій наведено в дослідженні *USAID* [3]. Особливості пенсійного забезпечення суддів висвітлено О. Тищенко [4]. Ситуацію зі спецпенсіями в Україні детально проаналізовано Л. Ткаченко [5].

Метою даної статті є продовження широкої дискусії задля досягнення суспільної згоди щодо доцільності існування спецпенсій в Україні.

Варто зазначити, що кампанія з перегляду розмірів і механізмів нарахування спецпенсій розпочалася не вчора. Протягом останніх років з вуст експертів, чиновників і пересічних громадян можна чути, що спецпенсії є рудиментом радянської епохи та/або продуктом популізму, а отже, їх треба ліквідувати. Пропозиції відрізняються лише ступенем радикалізму: від ревізії на засадах доцільності до повної ліквідації.

Коваль Олександр Пилипович – доктор економічних наук, доцент, завідувач сектору управління соціальними ризиками відділу соціальної та демографічної безпеки Національного інституту стратегічних досліджень

Основними аргументами на користь такого підходу є соціальна справедливість і мінімізація видатків держбюджету. Щодо соціальної справедливості, то спецпенсії дійсно дратують суспільну свідомість, особливо коли немає об'єктивних підстав для існування привілеїв. Натомість соціологічні дослідження не дають однозначної відповіді на питання щодо доцільності ліквідації спецпенсій. Вагома частка

пересічних громадян вважають, що держслужбовці – це звичайні працівники, які нічим не ліпші за інших. Отже, має бути єдиний закон, перед яким усі рівні: всі мають працювати та заробляти пенсію в однакових умовах (див., наприклад, статтю І. Сологуб «Закон об отмене льгот и привилегий – смесь правильных решений и популизма» [6]).

Інша частина суспільства дотримується думки, що скасування особливого порядку нарахування пенсій для держслужбовців суттєво знизить їх професійний рівень, оскільки залучити й утримати кваліфікованого спеціаліста можна лише двома способами: або гідним рівнем поточних доходів (заробітна плата, бонуси, пільги тощо), або підвищеними виплатами в майбутньому (пенсія) (див., наприклад, статтю «Что думают читатели *Finance.UA* о переводе госслужащих на общую пенсионную систему?» [7]).

Показово, що норма щодо переходу спецпенсіонерів на загальну схему спочатку не була закладена в тексті законопроекту, поданого до Верховної Ради України. Вочевидь, вона з'явилася в результаті дебатів у сесійному залі, тобто не пройшла експертного обговорення, а була прийнята на хвилі емоцій.

З фінансового погляду ліквідація спецпенсій начебто відповідає політиці «затягування пасків», задекларованій нинішнім урядом. Але спробуймо розібратися з доцільністю заходу на рівні конкретних цифр. Для цього проаналізуймо фінансовий аспект відмови від спецпенсій у цифрах за 2014 р. на прикладі держслужбовців як найбільш численної категорії спецпенсіонерів (75 % без урахування кількості «наукових» пенсіонерів). Будемо вважати, що середня очікувана тривалість життя при досягненні 60 років без урахування статі становить 17,85 року [8]. Це означає, що щорічно виходять на пенсію 5,6 % держслужбовців, загальна кількість яких наразі становить близько 433300 осіб. Тобто щороку виходить на пенсію приблизно 24250 осіб.

Згідно з експертним висновком Л. Ткаченко [5] у разі повної ліквідації спецпенсій та переведення всіх (нових і старих) спецпенсіонерів на загальну пенсійну схему максимальна сума економії у 2013 р. становила б 4,36 млрд грн. З урахуванням того, що новація торкнеться лише «нових» пенсіонерів, фінансовий результат економії на найближчі три роки становитиме:

- 2015 р. – 244,2 млн грн;
- 2016 р. – 732,6 млн грн;
- 2017 р. – 2197,8 млн грн.

При щорічних дотаціях ПФУ з боку держбюджету близько 80 млрд грн економія від заходу в сумі менше 250 млн грн у 2015 р. є просто сміхотворною. Крім того, апологетам гендерної рівності варто взяти до уваги, що ліквідація спецпенсій ударить насамперед по жінках, частка яких перевищує 75 % загальної кількості держслужбовців.

Отже, ліквідація спецпенсій ніяк не зможе перетворити бюджет ПФУ на бездефіцитний та суттєво підвищити виплати решті пенсіонерів. Тобто з фінансового погляду ефективність заходу викликає великі сумніви.

Варто зазначити, що впровадження окремих програм соціального захисту для державних службовців або навіть загалом для працівників державного сектору є поширеною у світі практикою. Вивчення переліку активних програм соціального захисту в країнах ЄС свідчить, що нині такі програми діють у Данії, Іспанії, Італії, Люксембурзі, Греції, Нідерландах, Німеччині, Латвії, Австрії, Словенії, Франції, США, Канаді та ін. Перелік учасників – користувачів цих програм та умови залучення до них дуже відрізняються, але сам факт поширеного існування подібних окремих програм є незаперечним [5].

Спробуємо проаналізувати світову практику пенсійного забезпечення держслужбовців. Як приклад, наведемо умови роботи чиновників Євросоюзу як квінтесенцію національних досвідів організації умов держслужби у країнах ЄС. Насамперед пенсія чиновника складає до 70 % його останньої зарплати. До того ж, крім зарплати, призначається чимало пільг. Наприклад, у разі зміни місця проживання в інтересах роботи чиновникам щомісяця доплачують 16 % від зарплати, але не менше 505 євро. Цією пільгою користуються 70 % штату ЄС. Є надбавки на дітей (373 євро на кожну дитину), утримання сім'ї (171 євро), освіту (253 євро) тощо. Розміри надбавок вираховують залежно від особливостей ситуації кожної окремої людини, а загалом пільги й бонуси можуть досягати до 70 % зарплати. На пенсію єврочиновники йдуть так само, як і більшість європейців, у 65–66 років. В окремих випадках вони можуть піти на заслужений відпочинок у 58 років (зі скороченням пенсії) або ж «затриматися» на роботі, але максимум до 70 років [9].

Отже, загалом преференції для держслужбовців, зокрема ті, що стосуються виходу на пенсію, є цілком нормальною практикою для розвинених країн. Їх існування пояснюється необхідністю стимулювання незалежності держслужбовців, їх відданості й зацікавленості у довгій кар'єрі [2]. У європейських

країнах не відмовляються від практики спеціальних умов пенсійного забезпечення державних службовців. Згідно з Рекомендаціями № *R* (2006)6 Комітету Міністрів Ради Європи державам – членам Ради Європи про статус публічних службовців у Європі, ухваленими 24 лютого 2000 р., держава повинна забезпечувати соціальний захист публічних службовців, зокрема їх пенсійне забезпечення на основі і загальної системи, і особливих механізмів соціального та пенсійного забезпечення (п. 11).

Чинним вітчизняним законодавством щодо держслужбовців передбачено низку додаткових обмежень, вимог і заходів впливу, зокрема:

- обмеження політичних прав. Так, державні службовці не можуть брати участь у страйках та вчиняти інші дії, що перешкоджають нормальному функціонуванню державного органу;

- обмеження трудових прав. Зокрема, держслужбовцям заборонено займатися іншою оплачуваною (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики із спорту) або підприємницькою діяльністю. До того ж без згоди й попередження держслужбовців дозволяється встановлювати для них режим роботи на умовах неповного робочого часу та надавати відпустки без збереження заробітної плати на визначений керівниками термін. Не можуть стати держслужбовцями особи, які в разі прийняття на службу будуть безпосередньо підпорядковані родичам;

- щодо державних службовців діє розширений перелік заходів дисциплінарного впливу;

- додатковий контроль. Стосовно осіб, які претендують на обіймання посади державного службовця, за їх письмовою згодою здійснюється спеціальна перевірка правдивості інформації щодо кримінальної відповідальності, стану здоров'я, освіти, військового обов'язку тощо. Особа, яка претендує на посаду державного службовця, а також державний службовець подають декларацію про майно, доходи, витрати й зобов'язання фінансового характеру в порядку, встановленому Законом України «Про запобігання корупції», а Національне агентство з питань запобігання корупції здійснює вибірковий моніторинг способу життя суб'єктів декларування з метою встановлення відповідності їх рівня життя наявним у них та членів їх сім'ї майну й одержаним ними доходам згідно з декларацією;

- інші обмеження. Зокрема, граничний вік перебування на державній службі становить 65 років, а на одержання пенсії державних службовців мають право чоловіки, які досягли віку 62 роки.

Цілком логічно, що ці «незручності», хоч би якими обґрунтованими та доцільними вони не були, мають бути якимось чином компенсовані. Майже останнім з некорупційних компенсаторів була спецпенсія держслужбовців.

Протягом усього пострадянського періоду державна служба в Україні поступово (а деколи й стрімко) деградувала. Одна з причин полягає в недостатньому рівні матеріального забезпечення чиновників. За словами голови Нацдержслужби Костянтина Ващенка, «Державна служба не приваблює молодих людей. Не секрет, що на районному рівні сьогодні державний службовець отримує зарплату на рівні мінімальної» [10].

Через це державна служба загалом є непривабливою для професіоналів. Проте для багатьох людей вона є своєрідною синекурою, яка не потребує багато зусиль. Необхідно усвідомити що переведення таких чиновників на загальну пенсійну схему для цієї категорії нічого не змінить, натомість зробить держслужбу ще менш привабливою для компетентних, амбітних та енергійних людей, які прагнуть щось змінити в державі на ліпше. Професіоналізм чиновників втратить останній шанс на підвищення.

Існує думка, що погіршення рівня пенсійного забезпечення чиновників створить проблему дефіциту кадрів в органах державного, а особливо місцевого управління. Насправді це не так. На відміну від приватного бізнесу в державних органах та інституціях зазвичай досі дотримуються трудового законодавства в частині своєчасності виплати заробітної плати, розпорядку дня, відпусток, різних надбавок та компенсацій тощо. За будь-яких умов для певної категорії людей державна служба залишиться привабливою. А от якість таких працівників викликатиме дедалі більше сумнівів.

Сьогодні заробітна плата держслужбовця лише на 9 % перевищує середню по країні [9]. Зрівнялівка в пенсіях приведе на держслужбу тих, хто не може знайти іншого місця працевлаштування, або тих, хто сподівається отримувати «статусну ренту», тобто хабарі та інші способи незаконного збагачення.

Наведене дає змогу дійти висновку, що з огляду на потребу у кваліфікованих управлінцях, держава має забезпечити останнім гідні умови праці, зокрема в частині винагороди. Це розумний державницький підхід, цілком підтверджений світовою практикою. В України

немає підстав для відмови від нього. Аби стати привабливою для компетентних професіоналів, державна служба має:

- бути оплачуваною «тут і зараз» на ринковому рівні для спеціаліста співставної кваліфікації. Для України сьогодні це означає суттєве підвищення заробітних плат держслужбовців із переведенням їх на загальну пенсійну схему, *або*

- гарантувати преференції після виходу на пенсію, тобто створення (збереження) окремої пенсійної схеми на зразок існуючої без зміни підходу до оплати праці, *або*

- поєднувати обидва наведені мотиваційні складники.

Можна обговорювати обсяги та форму надання таких преференцій, проте сама їх наявність не підлягає сумніву.

Загалом в ідеалі варто було б реалізувати останній варіант. Проте з урахуванням вітчизняних реалій це неможливо, отже, постає проблема вибору. У цьому випадку, на нашу думку, перший варіант (оплата «тут і зараз») є більш привабливим. Суттєве підвищення рівня зарплат чиновникам сьогодні автоматично призведе до збільшення обсягу їх пенсійних прав у майбутньому. Цей захід додасть привабливості держслужбі й дозволить залучати до неї найбільш компетентних професіоналів. Зайве говорити, що такий крок має супроводжуватися оптимізацією чиновницького апарату.

Проте візьмемо на себе сміливість припустити, що в умовах відсутності взаєморозуміння й дефіциту довіри між державою та населенням і цей варіант сьогодні не отримає підтримки в суспільстві, принаймні до стабілізації економічної ситуації в країні.

Аналогічно можна говорити і стосовно другого варіанта (пенсійні преференції в існуючій формі). Наразі Мінсоцполітики на виконання програми діяльності Кабінету Міністрів України [11] розробило законопроект, який передбачає повну ліквідацію спецпенсій для державних службовців та прирівняних категорій, що є відносно простим і прийнятним способом хоча б часткового зняття суспільної напруженості. У разі його прийняття процес деградації держслужби перейде в завершальну стадію. Вона остаточно перетвориться на специфічну форму боротьби з безробіттям чи соціальної допомоги.

Варто зауважити, що Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України у своїх висновках неодноразово зазначало про непідтримання позиції щодо скасування пенсійного забезпечення державних службовців (див. наприклад, [12]). На думку фахівців Головного управління, цей підхід ґрунтується на спотвореному розумінні принципів соціальної справедливості й рівності. У своїх висновках Головне управління неодноразово звертало увагу на невиваженість пропозицій про скасування пенсійного забезпечення за спеціальними законами, якими пропонується не підвищувати, а знижувати розміри пенсій, а отже, й життєвий рівень відповідних категорій пенсіонерів. Фахівці Головного управління вважають, що проблема усунення диспропорції в розмірах пенсій між одержувачами пенсій за спеціальними законами та пенсій на загальних підставах має вирішуватися в інший спосіб: завдяки підвищенню рівня загального пенсійного забезпечення, насамперед розмірів тих пенсій, які не забезпечують достатній життєвий рівень громадян.

Натомість не варто забувати, що держава, як і інші суб'єкти суспільних відносин, потребує компактного, але компетентного управлінського апарату. Не випадково пенсійна система як така започатковувалася саме з держслужбовців. Отже, з урахуванням законодавчих новацій останнього часу єдиним способом збереження держслужби є вдосконалення подальшої політики щодо спецпенсій. Експерти наголошують на трьох варіантах встановлення спецпенсій загалом, і зокрема щодо додаткового соціального захисту певних категорій працівників державного сектору [5]:

- повна відміна будь-яких додаткових соціальних гарантій і пільг;

- вилучення із загальної системи соціального страхування й перехід на пряме бюджетне фінансування за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів;

- удосконалення гібридної схеми соціального захисту, що передбачає участь державних службовців та прирівняних категорій у загальній системі соціального страхування, і додаткове забезпечення за рахунок бюджетних коштів.

На нашу думку, перший варіант є недоцільним із наведених міркувань, а другий і третій позбавлені внутрішньої логіки. З одного боку, держава є роботодавцем для держслужбовців, а вони для неї – працівниками. Тобто системні підстави для виключення держслужбовців із соціального страхування відсутні. З іншого боку, фінансування соціального страхування та будь-яких доходів

держслужбовців, по суті, є все одно бюджетним, тобто будь-які гібридні схеми оплачуватимуться «з однієї кишені». До того ж другий і третій варіанти на цьому етапі розвитку українського суспільства не викличуть суспільного розуміння.

Разом з тим і повну відмову від соціальних гарантій навряд чи можна вважати державницьким підходом. Тому єдиним розумним компромісом уявляється введення держслужбовців у систему спеціальних пенсій, тобто створення для них окремої накопичувальної професійної пенсійної програми.

Саме такий варіант і передбачено законопроектом Мінсоцполітики. Згідно з ним пропонується запровадження п'яти категорій накопичувальних професійних пенсійних програм. Перші чотири створюються для працівників за списками № 1 і № 2 інших професій, що дають право на дострокову пенсію та пенсію за вислугу років. П'ята категорія визначає умови й порядок участі в ній:

- прокурорів та слідчих прокуратури;
- державних службовців, у т.ч. працівників державних спеціалізованих установ судових експертиз, дипломатичної служби, службовців Національного банку України, журналістів державних або комунальних засобів масової інформації, посадових осіб органів доходів і зборів, посадових осіб контролюючих органів;
- суддів;
- народних депутатів України;
- наукових працівників;
- помічників-консультантів народних депутатів України;
- посадових осіб місцевого самоврядування.

Одразу зазначимо, що в експертному середовищі запровадження чотирьох категорій накопичувальних професійних пенсійних програм не зустріло жодного спротиву, тоді як існування п'ятої є предметом дискусії. У колі поважних професіоналів лунають пропозиції щодо ліквідації п'ятої категорії накопичувальних професійних пенсійних програм.

Крім загальноприйнятих аргументів *contra* (соціальна справедливість та економія державних видатків), супротивники наводять ще один, а саме: пенсійна пільга для працівників, наведених у перших чотирьох категоріях, обґрунтовується підвищеною зношуваністю людського організму під час роботи за зазначеними професіями (списки № 1 і № 2 тощо).

Безумовно, це слушний аргумент. Зношуваність людського організму призводить до неможливості перебувати в професії, а отже, потребує компенсації. Хоча й тут – відкрите поле для дискусій. Згідно з альтернативною позицією компенсація має полягати не в зниженні пенсійного віку і не в пенсійних пільгах, оскільки працівник може до цього банально не дожити. Єдиною справедливою компенсацією для працівників важких та шкідливих професій може бути лише підвищена заробітна плата.

Не заглиблюючись у подробиці щодо форми, погодимося: компенсація за зношуваність людського організму має бути. Але зауважимо, що зношуваність може бути не єдиною підставою для компенсації. На нашу думку, підвищена відповідальність, ненормованість робочого часу й інші вимоги та обмеження є не менш вагомою підставою для компенсацій держслужбовцям, тим більше, що це, повторимося, цілком відповідає світовій практиці. Держава як роботодавець уповноважена надавати своїм працівникам пільги, наприклад участь у накопичувальній професійній пенсійній програмі.

Інша справа, що перелік учасників п'ятої категорії викликає певний суспільний спротив. Як компроміс, із нього можна виключити представників деяких професій та видів діяльності, що викликають у суспільства найбільше роздратування.

На завершення зазначимо, що поспіх, із яким готуються і приймаються такі соціально важливі закони, вартий осуду. Якщо змінюється якийсь параметр системи, то закон має бути прийнятий та оприлюднений за 5 років до набрання чинності, а ліпше – раніше. Люди повинні мати можливість планувати своє майбутнє заздалегідь.

Висновки

Питання ліквідації спецпенсій держслужбовців є соціально гострим, оскільки зачіпає долі великої кількості українців, особливо тих, хто заздалегідь та усвідомлено планував власні трудові біографії. Отже, урядові рішення щодо спецпенсій мають бути виваженими, оскільки ціна помилки є надто високою. У жодному разі не варто спиратися лише на суспільну думку або приймати рішення під тиском поточної ситуації: раціо має переважати над емоціо.

Унаслідок спроби в такий спосіб «вискочити» із соціально-економічної кризи сотні тисяч українців остаточно зневіряться в тому, що

з державою можна мати якісь серйозні довготривалі відносини. Держава, своєю чергою, остаточно втратить можливість формувати компетентний та мотивований управлінський апарат.

Отже, з урахуванням нинішньої соціально-економічної ситуації в країні єдиним прийнятним варіантом державної політики стосовно пенсій держслужбовців є запровадження для останніх окремої накопичувальної професійної пенсійної програми.

Автор цілком усвідомлює певну дискусійність своєї позиції та сподівається на широке публічне обговорення порушеної теми.

Список використаних джерел

1. *Про внесення* змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення : закон України від 02.03.2015 р. № 213-VIII // Голос України. – 2015. – 12 березня. – № 44.
2. *Огляд* міжнародного досвіду пенсійного забезпечення державних службовців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pension.kiev.ua/files/civilservice_pensions_ua.pdf
3. *Пільгові* пенсії для найманих працівників певних категорій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mlsp.kmu.gov.ua/document/165717/p.pdf
4. *Тищенко О.* Дискусійні аспекти пенсійного забезпечення суддів в Україні / О. Тищенко // Юридичний вісник. – 2014. – № 2. – С. 109–113.
5. *Ткаченко Л.* Спецпенсии в Украине : информация к размышлению / Л. Ткаченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/finances/specpensii-v-ukraine-informaciya-k-razmyshleniyu-_.html
6. *Сологуб И.* Закон об отмене льгот и привилегий – смесь правильных решений и популизма / И. Сологуб [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/macrolevel/zakon-ob-otmene-lgot-i-privilegiy-smes-pravilnyh-resheniy-i-populizma-_.html
7. *Что* думают читатели Finance.UA о переводе госслужащих на общую пенсионную систему? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.finance.ua/ru/news/~/339943
8. *Рекомендації* щодо подальшого реформування пенсійної системи в Україні з метою забезпечення її фінансової стабільності. Програма розвитку фінансового сектору (USAID/FINREP-II) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://finrep.kiev.ua/structure/pension-reform/documents_ua.php
9. *Чиновник* Украины и ЕС: кому лучше живется [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.segodnya.ua/economics/finance/chinovnik-ukrainy-i-es-komu-luchshe-zhivetsya-524548.html
10. *Не изобретать* велосипед, сделать большие зарплаты, а количество чиновников уменьшить – так будут реформировать госслужбу в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.finance.ua/ru/news/~/339717
11. *Програма* діяльності Кабінету Міністрів України, затверджена постановою Верховної Ради України від 11.12.2014 р. № 26-VIII // Офіційний вісник України. – 2014. – № 102. – Ст. 3005.
12. *Висновок* на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо накопичувальної системи державного пенсійного страхування та єдиних підходів до нарахування пенсій» (№ 2767-1 від 08.05.2015 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1? pf3511=55054

УДК 621.391:007; 621.394/.396.019.3

КІБЕРПРОСТІР, УПРАВЛІННЯ ІНФРАСТРУКТУРОЮ, КІБЕРБЕЗПЕКА

С. В. Рибка, Є. В. Кільчицький, О. М. Післегін

Ми живемо в період, коли, на жаль, стало реальністю таке явище, як інформаційна війна, що уявляє собою міжнародне протиборство у кіберпросторі з метою проникнення в інформаційно – комунікаційні та інші інфраструктури, процеси та ресурси, що є критично важливими для держави і суспільства, з метою нанесення збитків або шкоди, підриву політичної, економічної та соціальної систем, масового психологічного впливу на населення для дестабілізації суспільства і держави, а також примушення держави приймати рішення в інтересах протиборчої сторони.

Сьогодні не існує однозначно визнаного міжнародним співтовариством визначення кіберпростору. Визначення, що використовуються як в офіційних документах, так і в публікаціях, великою мірою залежать від того, з якої точки зору розглядається кіберпростір.

Наприклад, в [13] кіберпростір визначено як складне середовище, яке не існує ні в якій фізичній формі, та виникає в результаті взаємодії людей, програмного забезпечення, інтернет – сервісів за допомогою технологічних пристроїв та мережевих зв'язків. У [12] застосоване таке визначення: «Кіберпростір – сфера діяльності в інформаційному просторі, утворена сукупністю комунікаційних каналів Інтернету та інших телекомунікаційних мереж, технологічної інфраструктури, що забезпечує їх функціонування, і будь-яких форм людської активності (особистості, організації, держави), здійснюваної за допомогою їх використання».

У цій статті ми пропонуємо визначення цього терміна з точки зору захисту інформаційно-комунікаційної інфраструктури, як невід'ємної складової частини тріади: інформація, інфраструктура, людська діяльність (див. рисунок 1).

Тріада – в філософії термін, що передає структурну триєдність або динамічну трифазність, якого-небудь процесу або явища [14].

Першим складником цієї тріади є **інформація у цифровому вигляді**: статичному (файли, реєстри, бази, архіви даних – електронні інформаційні ресурси) і динамічному (пакети, потоки, команди, запити тощо). Інформація (дані) створюється, обробляється, зберігається в автоматизованих системах та передається із застосуванням ресурсів складових частин **інформаційно-комунікаційної інфраструктури**, і подається (відображується) на термінальному обладнанні користувачів у графічному, текстовому, відео- або аудіо- вигляді.

Другим складником тріади виступає **інформаційно-комунікаційна інфраструктура** (див. рисунок 2), яка є сукупністю взаємоз'єднаних телекомунікаційних мереж загального користування (ТМЗК) фіксованого, мобільного, супутникового зв'язку, міжнародних магістральних транзитних

Рибка Сергій Володимирович – кандидат технічних наук, голова правління ПрАТ «Український інститут із проектування і розвитку інформаційно-комунікаційної інфраструктури «Діпрозв'язок»

Кільчицький Євген Васильович – кандидат технічних наук, перший заступник голови правління з наукової діяльності ПрАТ «Український інститут із проектування і розвитку інформаційно-комунікаційної інфраструктури «Діпрозв'язок»

Післегін Олександр Миколайович – радник голови правління ПрАТ «Український інститут із проектування і розвитку інформаційно-комунікаційної інфраструктури «Діпрозв'язок»

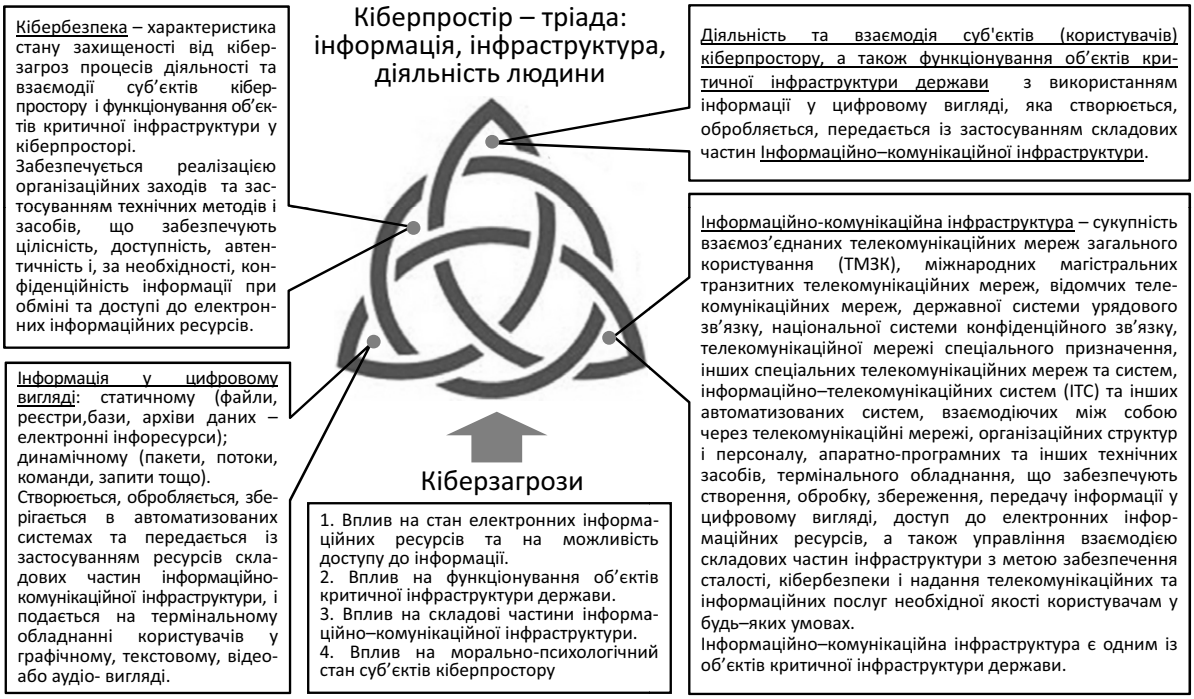

Рисунок 1. **Кіберпростір, управління інфраструктурою, кібербезпека**

Рисунок 2. **Національна інформаційно – комунікаційна інфраструктура (НІКІ)**

телекомунікаційних мереж, організованих з використанням ресурсів ТМЗК, відомчих телекомунікаційних мереж, державної системи урядового зв'язку, національної системи конфіденційного зв'язку, телекомунікаційної мережі спеціального призначення, інших спеціальних телекомунікаційних мереж, інформаційно – телекомунікаційних систем (ІТС) та інших автоматизованих систем, взаємодіючих між собою через телекомунікаційні мережі, а також правових та нормативних механізмів, організаційних структур і персоналу, апаратно-програмних та інших технічних засобів, термінального обладнання, що забезпечують створення, обробку, збереження, передачу інформації у цифровому вигляді, доступ до електронних інформаційних ресурсів, а також **управління взаємодією складових частин (об'єктів) інфраструктури з метою забезпечення її кібербезпеки** і надання телекомунікаційних та інформаційних послуг необхідної якості користувачам за будь-яких умов.

Зазначимо іще раз, що Національна **інформаційно-комунікаційна інфраструктура є одним із об'єктів критичної інфраструктури держави** разом із об'єктами енергетики та електропостачання, транспорту, хімічної промисловості тощо. Одними із основних вимог до складників «критичної інфраструктури» є:

1. Захист від фізичного руйнування та забезпечення сталості;

2. Захист від кіберзагроз та забезпечення кібербезпеки;

Нарешті, третім складником тріади є кінцеві користувачі (споживачі), діяльність та взаємодія яких як суб'єктів кіберпростору, а також функціонування об'єктів критичної інфраструктури держави здійснюється з використанням інформації у цифровому вигляді, яка створюється, обробляється, передається із застосуванням складових частин **інформаційно-комунікаційної інфраструктури.**

Кіберпростір держави і, зокрема, національна інформаційно – комунікаційна інфраструктура (надалі – НІКІ) знаходяться під реальними і потенційними кіберзагрозами, (див. рисунок 1), а саме:

– впливу на стан електронних інформаційних ресурсів та на можливість доступу до інформації;

– впливу на функціонування об'єктів критичної інфраструктури;

– впливу на складові частини інформаційно – комунікаційної інфраструктури;

– впливу на морально-психологічний стан суб'єктів кіберпростору.

Характеристика стану захищеності від **кіберзагроз** процесів діяльності та взаємодії суб'єктів **кіберпростору** і функціонування об'єктів критичної інфраструктури у **кіберпросторі** може бути визначене як кібербезпека. Кібербезпека забезпечується реалізацією організаційних заходів та застосуванням технічних методів і засобів, що забезпечують цілісність, доступність, автентичність і, за необхідності, конфіденційність інформації при обміні та доступі до електронних інформаційних ресурсів.

Кібербезпека охоплює не тільки інформацію, як об'єкт захисту, не виключно технічні засоби, які визначають можливості функціонування інформації, а захист способів функціонування нової сутності – кіберпростору.

Кібербезпека є необхідною умовою розвитку інформаційного суспільства. Захищається діяльність людей, яка здійснюється за допомогою інформації, поширюваної за допомогою інформаційно-комунікаційної інфраструктури [11].

Зважаючи на наведене вище, можливо визначити **кіберпростір** як середовище, утворене організованою сукупністю інформаційних процесів (створення інформації, передача, використання) за участю людини, у тому числі на об'єктах «критичної інфраструктури» держави, з використанням ресурсів складових частин **Національної інформаційно-комунікаційної інфраструктури**, управління **взаємодією складових частин** якої **з метою забезпечення кібербезпеки** і надання телекомунікаційних та інформаційних послуг необхідної якості користувачам у будь-яких умовах повинно здійснюватись національним центром оперативно-технічного управління (НЦУ), як головною складовою частиною системи оперативно-технічного управління телекомунікаціями.

Роль та проблеми національної інформаційно – комунікаційної інфраструктури

Національна інформаційно – комунікаційна інфраструктура є технологічним фундаментом життєдіяльності інформаційного суспільства. Вона відноситься до «**критичної інфраструктури**» держави, оскільки від сталого та надійного функціонування усіх її складових частин залежить **кібербезпека**, можливість управління державою, забезпечення потреб оборони та безпеки, функціонування промисловості, кредитно-фінансової і банківської систем, енергетичних, транспортних інфраструктур, комунального господарства, цивільного захисту, врешті – можливість безумовної реалізації конституційних прав громадян на комунікації та можливість отримання інформації у будь-яких умовах.

Склад національної інформаційно – комунікаційної інфраструктури (рис.2) наведений вище.

Необхідно зазначити, що з використанням ресурсів складових НІКІ повинні будуватись (організовуватись) компоненти мережі екстрених телекомунікацій та системи централізованого оповіщення (рис. 3).

Інфраструктура, що існує і розвивається дефакто у вельми ліберальному правовому полі, має чимало проблем. Це і правові і технічні проблеми, проблеми взаємоз'єднання та взаємодії, технологічні проблеми, проблеми кібернетичної безпеки, сталості і надійності тощо. Але ключовою проблемою НІКІ є відсутність цілісної системи управління, тобто відсутності

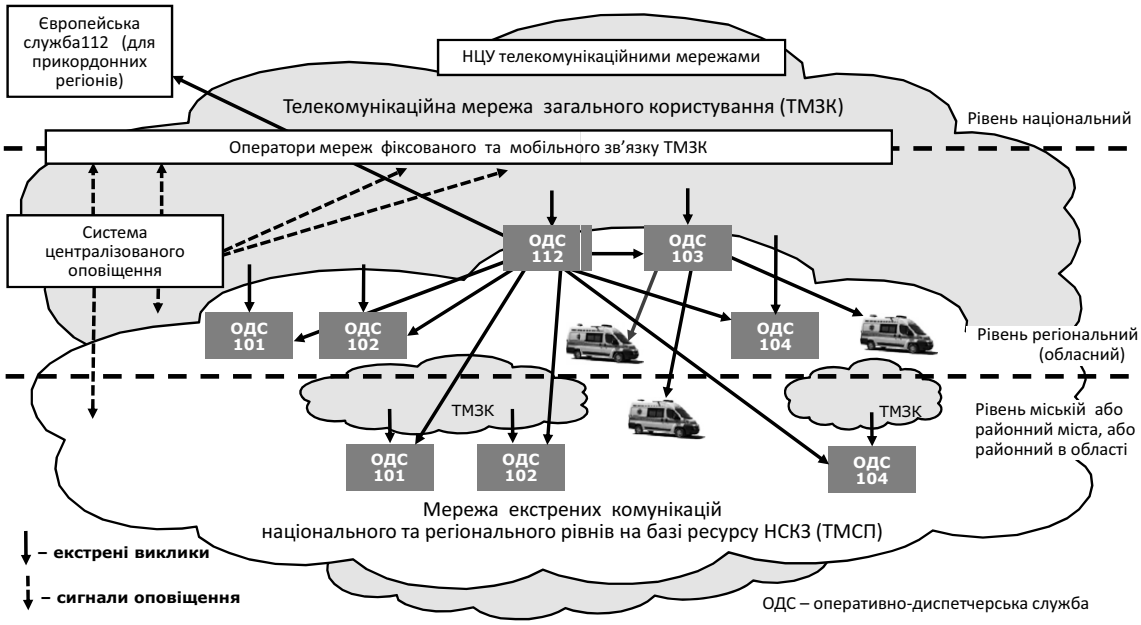

Рисунок 3. **Загальна структурна схема екстрених телекомунікацій та системи централізованого оповіщення**

у держави можливості забезпечувати моніторинг і оцінку стану складових частин інфраструктури за багатьма критеріями та в екстремальних умовах забезпечити можливість використання ресурсів усіх цих складових. Всупереч законодавству досі не створено ні системи, ні державного національного центру оперативно – технічного управління телекомунікаційними мережами.

Затверджена нещодавно Стратегія національної безпеки України [5] пріоритетами забезпечення безпеки критичної інфраструктури зокрема визначає:

комплексне вдосконалення правової основи захисту критичної інфраструктури, створення системи державного управління її безпекою;

посилення охорони об'єктів критичної інфраструктури;

налагодження співробітництва між суб'єктами захисту критичної інфраструктури, розвиток державно-приватного партнерства у сфері запобігання надзвичайним ситуаціям та реагування на них;

моніторинг кіберпростору з метою своєчасного виявлення, запобігання кіберзагрозам і їх нейтралізації;

забезпечення захищеності об'єктів критичної інфраструктури, державних інформаційних ресурсів від кібератак, відмова від програмного забезпечення, зокрема антивірусного, розробленого у Російській Федерації;

Таким чином, термінове створення НЦУ та системи оперативно – технічного управління ресурсами телекомунікаційними мереж НІКІ, як одного із об'єктів критичної інфраструктури держави, є одним із найважливіших завдань для забезпечення кібербезпеки національного сегменту кіберпростору.

Варіанти вирішення наболілої проблеми створення НЦУ, поставленої на законодавчому рівні дванадцять років тому, багаторазово обговорювалися на різних рівнях, приймалися постанови з тимчасовими рішеннями, декларувались стратегічні наміри, видавалися укази, але досі у державі не створено можливості реального управління ресурсом всіх без винятку телекомунікаційних мереж країни, значна частина яких побудована за бюджетні гроші. Такий стан призводить до неможливості прийняття оперативних та ефективних рішень управління на державному рівні щодо забезпечення кібербезпеки національної інформаційно – комунікаційної інфраструктури, використання ресурсів усіх телекомунікаційних мереж в умовах надзвичайних ситуацій, надзвичайного та воєнного стану, зокрема в інтересах управління державою, забезпечення потреб оборони та безпеки держави.

Зауважимо іще раз, що вирішення цієї задачі – це не тільки гарантоване забезпечення зв'язком в особливих ситуаціях органів державного управління, силових структур, інших спецспоживачів, але також гарантоване забезпечення телекомунікаційним ресурсом системи централізованого оповіщення населення, системи екстреної допомоги, нарешті простих громадян, що є обов'язком держави.

Законодавчих підстав для організації і проведення робіт зі створення національного, підкреслимо державного, центру управління більш, ніж достатньо [1–3,5–9].

Науковцями і фахівцями Українського інституту із проектування і розвитку інформаційно – комунікаційної інфраструктури «Діпрозв'язок» у 2014 році проведено системне дослідження національної телекомунікаційної інфраструктури з метою визначення та обґрунтування основних принципів побудови системи оперативно – технічного управління телекомунікаційними мережами України (надалі – СОТУ), визначення основних завдань та функцій національного центру оперативно – технічного управління телекомунікаційними мережами України, як основної складової частини СОТУ, визначення та обґрунтування варіантів можливих організаційно – технічних, технологічних та будівельних проектних рішень щодо створення НЦУ, формулювання основних вимог та оцінка необхідних витрат щодо реалізації цих рішень.

Основні результати дослідження:

– проведений системний аналіз та попередня оцінка стану усіх телекомунікаційних мереж, що є складовими національної інформаційно – комунікаційної інфраструктури, визначено перелік операторів телекомунікацій (загального користування, відомчих, спеціальних), мережі яких можуть та повинні розглядатись як об'єкти управління;

– визначено та обґрунтовано основні принципи побудови СОТУ, основні завдання та функції НЦУ, як основної складової частини СОТУ, у тому числі завдання забезпечення телекомунікаційним ресурсом систем централізованого оповіщення та екстреної допомоги;

– визначено склад нормативно-правових та нормативних документів, необхідних для забезпечення функціонування НЦУ та СОТУ;

– визначено та обґрунтовано основні організаційні і технічні вимоги до НЦУ, його основних функціональних частин, інженерної інфраструктури, комплексної системи захисту інформації відповідно до [4, 10];

– запропоновано варіанти можливих організаційно – технічних, технологічних та будівельних проектних рішень НЦУ;

– надано оцінку обсягів видатків, необхідних для розробки нормативних документів, проектної документації та будівництва НЦУ.

У цій статті застосовані нові терміни або такі, визначення яких певною мірою відрізняються від застосованих у чинних нормативно – правових актах та нормативних документах. Визначення змістовної частини терміну (поняття) **національна інформаційно – телекомунікаційна інфраструктура,** запропоноване нами, наведено вище. Нижче наведено визначення термінів, які мають відношення до управління складовими частинами інфраструктури, а саме:

система оперативно – технічного управління телекомунікаційними мережами України (СОТУ) – сукупність нормативно – правових та нормативних документів, організаційних заходів, споруд центрів управління, технічних засобів телекомунікацій та інших технічних засобів, а також персоналу, що у звичайних умовах забезпечує безперебійне, стале функціонування телекомунікаційних мереж відповідно до їх призначення та надання споживачам телекомунікаційних послуг нормованої якості, а в умовах надзвичайних ситуацій (у тому числі на телекомунікаційних мережах) і в умовах надзвичайного та воєнного стану забезпечує реалізацію способів, методів і механізмів оперативного прийняття рішень та управління ресурсами усіх телекомунікаційних мереж України (незалежно від їх функціонального призначення, форми власності чи відомчої приналежності) з метою пріоритетного використання цих ресурсів для потреб управління державою, національної безпеки, оборони, охорони правопорядку;

національний центр оперативно – технічного управління телекомунікаційними мережами (НЦУ) – організаційно – технічна структура державної форми власності у складі СОТУ, яка забезпечує виконання завдань та функцій відповідно до положення про НЦУ, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

Стан телекомунікаційних мереж України, як об'єктів управління

Формулювання основних принципів побудови системи оперативно – технічного управління телекомунікаційними мережами України, переліку завдань і функцій СОТУ та НЦУ можливе лише з позицій системного аналізу складу, кількості операторів телекомунікацій, обсягів та технічного рівня ресурсів їхніх телекомунікаційних мереж, як об'єктів управління.

Створення централізованої системи управління такою різнорідною інфраструктурою, в якій в окремих складових частинах використовуються різні технології і технічні рішення, різні організаційні принципи, яка постійно розвивається, є дуже складною задачею, що потребує введення певних обмежень, поступовості та розподілу за рівнями управління.

Значна кількість учасників ринку телекомунікацій України (понад 4200 – за даними Реєстру операторів, провайдерів телекомунікацій, який ведеться НКРЗІ, надалі – Реєстр) та не менша кількість видів діяльності, що знаходяться у сфері регулювання ринку телекомунікацій та ліцензуються або реєструються, потребує певного структурування та обмеження об'єктів управління СОТУ.

Було прийнято допущення, що на першому етапі створення системи оперативно – технічного управління найбільш важливим ресурсом телекомунікаційних мереж є волоконно – оптичні лінії зв'язку (ВОЛЗ), канали і тракти мереж міжміського та міжнародного зв'язку. Виходячи з цього допущення доцільно обмежити кількість об'єктів управління шляхом мінімізації кількості операторів телекомунікацій за такими критеріями:

розмір мереж оператора (протяжність та потужність);

присутність на національному, регіональному чи лише на місцевому рівнях та надання у користування оптичних волокон, трактів, каналів;

застосування сучасних телекомунікаційних технологій;

наявність власного центру управління мережами.

В результаті проведеного аналізу встановлено, що за таких обмежень до переліку операторів телекомунікацій, мережі яких доцільно розглядати в якості об'єктів управління на першому етапі створення НЦУ, можуть бути віднесені 16 операторів, які за даними Реєстру мають ліцензії на операторську діяльність, у тому числі: ПАТ «Укртелеком, ПрАТ «Київстар», ПАТ «МТС Україна», ТОВ «Астеліт», ТОВ «Датагруп», ТОВ «Євротранстелеком», ТОВ «Атраком», ПрАТ «Фарлеп Інвест»- Вега, ТОВ «Інтертелеком», ТОВ «Велтон Телеком», Державний концерн РРТ та інші.

До цього переліку також повинні бути віднесені власники відомчих телекомунікаційних мереж (Укртранснафта, Укртрансгаз, Укртрансенерго, Укрзалізниця, Укравтодор – усього 5) та власники спеціальних мереж зв'язку.

В дослідженні проведено аналіз стану телекомунікаційних мереж основних операторів, які володіють транспортними телекомунікаційними мережами загального користування. Ці мережі мають такі характерні особливості:

– мережі в значній частині проходять територією України за тими же або близькими, але рознесеними маршрутами;

– мережі мають численні вузли перетину і сполучення;

– мережі мають виходи за кордон і сполучення з мережами суміжних держав;

– телекомунікаційні мережі загального користування знаходяться у приватній власності;

– частина ресурсу наведених мереж використовується для організації міжнародних магістральних транзитних мереж, які:

а) мають точки обміну трафіком на території України;

б) керовані з центрів управління, розташованих поза територією України.

Топологія відомчих телекомунікаційних мереж також практично повторює маршрути телекомунікаційних мереж загального користування.

Характерні особливості відомчих мереж:

– мережі використовуються в основному для технологічних цілей;

– мережі мають незначну кількість взаємозʼєднань з телекомунікаційними мережами загального користування;

– емність (потужність) цих мереж за попередніми оцінками є надлишковою, має значний незадіяний ресурс, зокрема – «темні волокна» на волоконно-оптичних лініях;

– мережі побудовані за державні кошти і знаходяться у державній власності.

Структура і вимоги до СОТУ та НЦУ

Далі перейдемо до короткого розгляду структури СОТУ. На рис. 4 наведено інфографіку складових частин СОТУ та схему їх інформаційної взаємодії.

Тут зображені складові частини СОТУ, яка формується з урахуванням результатів аналізу телекомунікаційної складової інфраструктури та вибору операторів і власників мереж за прийнятими вище критеріями.

Головною складовою частиною СОТУ повинен стати Національний центр управління, як організаційно-технічна структура державної власності, що знаходиться у сфері управління Центрального галузевого органу влади [6] і забезпечує виконання завдань і функцій відповідно до положення про НЦУ, що затверджує Кабінет Міністрів України.

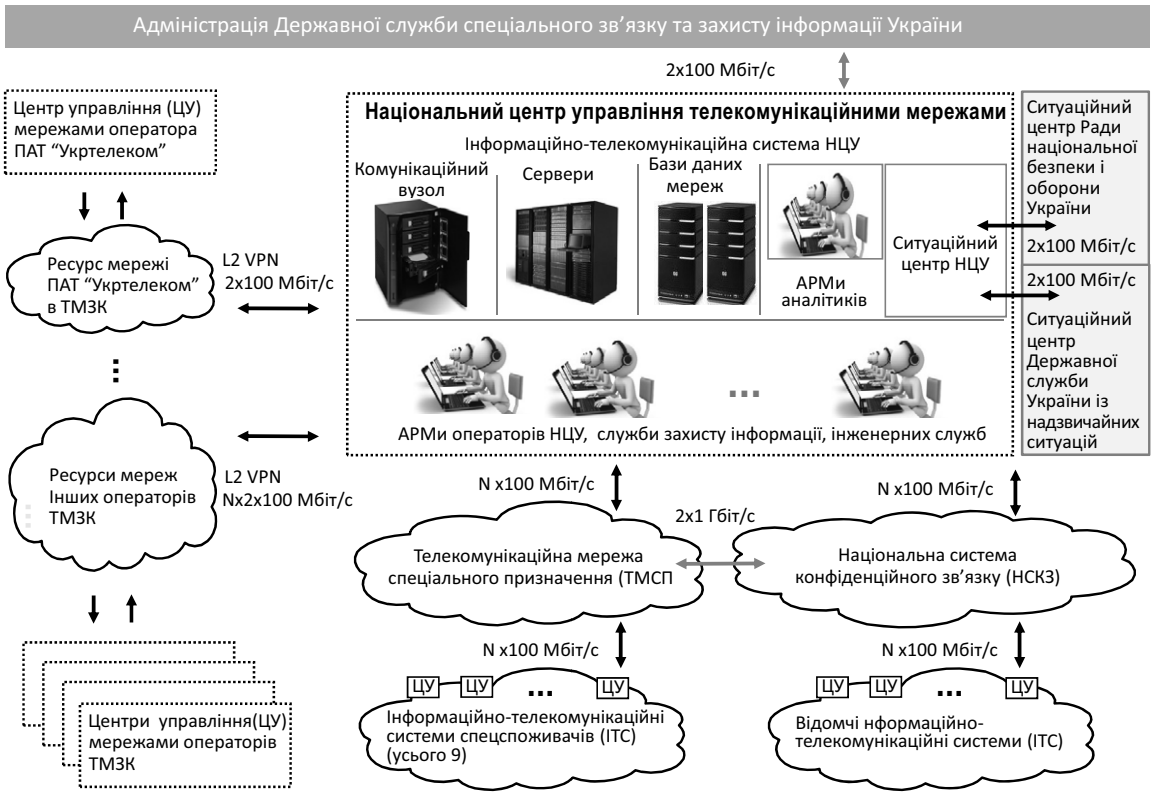

Рисунок 4. **Складові частини СОТУ та схема їх інформаційної взаємодії**

Система управління повинна будуватися за централізовано-децентралізованим принципом, що означає:

децентралізацію моніторингу стану телекомунікаційної мережі кожного оператора, надання інформації про стан мережі до НЦУ, здійснення самостійного управління мережею у звичайних умовах, виконання рекомендацій або команд управління від НЦУ у надзвичайних умовах. Ці функції виконують центри управління операторів;

централізацію постійного моніторингу і аналізу стану всіх без винятку телекомунікаційних мереж (за декількома критеріями, зокрема за критеріями сталості, захищеності від кіберзагроз) та, залежно від результатів аналізу і ситуації, прийняття рішень з координації та управління, зокрема щодо протидії кібератакам і впливу на джерела кібератак, про перерозподіл ресурсів складових частин інформаційно–комунікаційної інфраструктури у разі їх фізичного або функціонального ураження (тобто у надзвичайних умовах), вироблення відповідних рекомендацій або команд управління. Ці функції покладаються на НЦУ.

За своєю технічною та технологічною суттю НЦУ представляє досить великий центр обробки даних – автоматизовану систему, що має інформаційно – телекомунікаційну та інформаційно – аналітичну підсистеми, до складу яких повинні входити:

– серверний вузол, що забезпечує виконання функціональних завдань НЦУ;

– бази та сховища даних про телекомунікаційні мережі та їхні стан;

– телекомунікаційний вузол, що забезпечує організацію каналів управління до центрів операторів телекомунікаційних мереж;

– робочі місця операторів НЦУ з різних видів мереж.

Необхідним елементом НЦУ має стати ситуаційний центр, який забезпечить роботу загальносистемних (або інфраструктурних) аналітиків при вирішенні проблем, що виникають у надзвичайних ситуаціях та в особливий період, у тому числі при виявленні кібератак на телекомунікаційні складові НІКІ. Ситуаційний центр повинен взаємодіяти з ситуаційними центрами РНБО України та ДСНС (рис. 4).

Функціонування складових частин НЦУ повинна забезпечувати інженерна інфраструктура, склад якої характерний для центрів обробки даних (ЦОД).

До НЦУ повинні пред'являтися вимоги забезпечення високої надійності, відмовостійкості

як до ЦОД рівня Tier 4 (за стандартами ANSI TIA – 942 та Uptime Institute BICSI 0022010), і, отже, забезпечення резервування функціональної та інженерної інфраструктур за схемою 2 (N + 1).

Одним із спеціальних методів забезпечення стійкості (сталості) інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури, як складової частини кіберпростору, при впливі загроз є аналіз топологічної структури та ресурсів телекомунікаційних мереж і вироблення рекомендацій щодо оперативної зміни топології мереж, гнучкого використання їх ресурсів, способів і конкретних алгоритмів реалізації цих рекомендацій (у звичайних умовах) або команд НЦУ (в умовах надзвичайних ситуацій та в особливий період) центрами управління операторів усіх телекомунікаційних мереж інфраструктури.

Однією із найважливіших умов забезпечення кібербезпеки національної інформаційно-комунікаційної інфраструктури, системи оперативно-технічного управління та НЦУ є застосування у всіх складових частинах інфраструктури апаратних і програмних платформ та засобів, відповідність яких встановленим вимогам в частині інформаційної безпеки, надійності і функціональної стійкості (сталості) в умовах сучасного інформаційного протиборства, а також дотримання певних умов технологічної незалежності, підтверджені сертифікатами національних органів із підтвердження відповідності.

Для забезпечення реалізації проекту створення і подальшого функціонування СОТУ та НЦУ необхідно внести зміни до Закону «Про телекомунікації» [1], до «Порядку оперативно-технічного управління телекомунікаційними мережами в умовах надзвичайних ситуацій, надзвичайного та воєнного стану» [7] та до «Порядку використання телекомунікаційних мереж в умовах надзвичайного та воєнного стану» [8] щодо:

– визначення конкретних категорій операторів телекомунікацій, мережі яких є об'єктами управління НЦУ і покладення зобов'язань організації каналів управління від ЦУ до НЦУ та їх подальшої експлуатації на цих операторів;

– конкретизації та формалізації взаємовідносин НЦУ та ЦУ операторів в процесі взаємодії, чіткого нормативного визначення обов'язків операторів телекомунікацій та власників телекомунікаційних мереж щодо надання до НЦУ інформації (даних) про їхні мережі, у тому числі такі, що перетинають кордон України або ресурси яких використовуються для організації транзитних мереж, визначення переліку та форматів даних, конкретизації номенклатури та вартості послуг НЦУ для операторів;

– чіткого визначення зобов`язань держави щодо збереження комерційної таємниці операторів телекомунікацій;

– чіткого визначення статусу та повноважень НЦУ в умовах НС, надзвичайного та воєнного стану, покладення на НЦУ завдання ведення бази даних усіх телекомунікаційних мереж, організації забезпечення телекомунікаційним ресурсом систем централізованого оповіщення та екстреної допомоги;

Необхідно також розробити та актуалізувати:

– Технічні вимоги до системи оперативно – технічного управління телекомунікаційними мережами України.

– Положення про НЦУ.

– Технічне завдання на створення НЦУ.

– Правила взаємоз'єднання та взаємодії ЦУ операторів телекомунікаційних мереж загального користування з НЦУ.

– Правила взаємоз'єднання та взаємодії ЦУ відомчих телекомунікаційних мереж, а також інформаційно – телекомунікаційних систем центральних органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій з НЦУ.

– Типовий договір на взаємодію ЦУ операторів телекомунікацій ТМЗК з НЦУ;

– Типовий договір на взаємодію ЦУ відомчих телекомунікаційних мереж, а також ІТС центральних органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій з НЦУ;

– Вимоги до організаційно – технічного забезпечення сталого функціонування телекомунікаційних мереж НІКІ;

– Порядок приєднання спецспоживачів до телекомунікаційної мережі спеціального призначення та взаємодії ЦУ ІТС спецспоживачів з НЦУ.

Реалізація проекту створення СОТУ та НЦУ дозволить:

– забезпечити проведення єдиної технічної політики, досягти уніфікації методів та засобів оперативно – технічного управління телекомунікаційними мережами;

– оптимізувати процеси управління, координацію аварійно – відновлювальних робіт на

телекомунікаційних мережах у зонах дій надзвичайних ситуацій;

– підвищити рівень безпеки інформації в телекомунікаційних мережах, у тому числі за рахунок скоординованих дій центрів управління телекомунікаційними мережами, що входять до складу СОТУ;

– забезпечити ефективне використання наявних ресурсів усіх без винятку телекомунікаційних мереж України як у звичайних умовах, так і в умовах надзвичайних ситуацій, надзвичайного та воєнного стану в інтересах потреб державного управління, забезпечення національної безпеки та обороноздатності держави, функціонування системи централізованого оповіщення про надзвичайні ситуації, системи екстреної допомоги та реалізації конституційних прав громадян на комунікації та можливість отримання інформації.

Сьогодні створення державного НЦУ (до речі, це реальна усталена практика таких країн, як США, Німеччина, Франція) та забезпечення можливості оперативного управління ресурсами усіх без винятку телекомунікаційних мереж – це не тільки забезпечення виконання функцій згідно Закону «Про телекомунікації», відповідних постанов уряду та указів Президента України [1,3,5,7,8], але також і вирішення завдань гарантованого забезпечення телекомунікаційним ресурсом у надзвичайних умовах **системи централізованого оповіщення**, **систем екстреної допомоги**, можливості **моніторингу стану мереж та виявлення кіберзагроз** для одного із об'єктів **«критичної інфраструктури»** держави, якою є **національна інформаційно-комунікаційна інфраструктура**, врешті – **вирішення задач кібербезпеки** та захисту телекомунікаційної транспортної складової **кіберпростору,** у тому числі за рахунок можливості оперативного управління телекомунікаційним ресурсом мереж операторів телекомунікацій (взаємне резервування, тимчасове використання ресурсу тощо).

Перелік посилань:

1. Закон України «Про телекомунікації» від 18.11.2003 №1280 – IV.
2. Концепція розвитку телекомунікацій в Україні (Редакція згідно розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.12.2008 № 1612 – р).
3. Указ Президента України від 24.09.2014 № 744/2014 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 серпня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо захисту України та зміцнення її обороноздатності».
4. Закон України «Про захист інформації в інформаційно – телекомунікаційних системах» від 05.07.1994 №81/94 – ВР.
5. Стратегія національної безпеки України. Затверджена указом Президента України від 26.05.2015 №287/2015/
6. Положення про Адміністрацію Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 03.09.2014 №411.
7. Порядок оперативно-технічного управління телекомунікаційними мережами в умовах надзвичайних ситуацій, надзвичайного та воєнного стану, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 29.06.2004 №812.
8. Порядок використання телекомунікаційних мереж в умовах надзвичайного та воєнного стану, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 13.07.2004 №920–13.
9. Порядок використання технічних засобів телекомунікацій і ресурсів телекомунікаційних мереж в інтересах Державної системи урядового зв'язку, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 23.08.2005 №805.
10. Правила забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно – телекомунікаційних системах, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 29.03.2006 №373.
11. Про проблеми вдосконалення системи захисту критичної інфраструктури в Україні. Аналітична записка./ Національний інститут стратегічних досліджень, Київ, квітень 2014.
12. Безкоровайный М. М., Татузов А. Л. Кибербезопасность – подходы к определению понятия/ Вопросы кибербезопасности №1 (2) – 2014.
13. ISO/IEC 27032 :2012 Information technology – Security techniques – Guidelines for cybersecurity.
14. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970—1980.– Том 10, 1979. – Стор. 269.

УДК 32:001. 891. 3 (167)

ВИКЛИКИ ТА ЗАГРОЗИ УКРАЇНСЬКІЙ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

М. Т. Степико

Ідентичність нації є її цивілізаційним брендом, соціокультурною нішею країни та визначальною засадою зовнішньої і внутрішньої політики держави. Кожна нація – держава реалізує домінуючу ідентичність, яка уособлює і презентує її історичну та соціокультурну окремішність як в очах своїх громадян, так і на міжнародній арені. Слабкість національної ідентичності призводить до зростання привабливості для представників етнічних груп, що компактно проживають у прикордонних регіонах України, ідентифікації себе з народами сусідніх держав, а для багатьох суміжних держав – до спокуси розроблення сценаріїв «захисту» «своїх співвітчизників» на її території.

«Холодна» війна проросійської та української ідентичностей часів незалежності, стимульована безвідповідальними, а подекуди і злочинними заявами та діями багатьох політиків про несумісність ціннісних орієнтацій мешканців сходу й заходу України, переросла у 2014 р. у неприкриту агресію «русского мира» проти українського народу. Таким чином, засадничою передумовою нинішньої військової експансії Росії на терени України є несумісність і конфлікт двох протилежних ідентичностей: «совкової» азіатсько-проросійської та проєвропейської української.

Вітчизняні політологи пишалися тим, що в 1992 р. 12,7 % опитаних вважали себе громадянами колишнього Радянського Союзу, у 2014 р. – лише близько 7 % (дані щорічного моніторингу Інституту соціології НАНУ), що начебто свідчило про те, що нехай і повільно, але поступово зростає громадянська ідентичність українців, більшість яких починають ототожнювати себе передусім із власною країною. Однак останні події унаочнили ідеологічність жителів сходу України, багато з яких вважають Україну тимчасовим непорозумінням з часів розпаду СРСР та вимагають федералізації країни з метою консервації своєї «совковості» й перспективи приєднання до «стабільного» та «заможного» «русского мира». Навіть серед молоді, як свідчать дані соціологічних досліджень, проведених ще до подій на Майдані у 2013 р., 20 % хотіли б відновлення «радянської планової системи». Загалом пишалися громадянством України лише 48 % респондентів, що на 6 % менше, ніж у 2005 р. Серед 18–24-річних пишалися своєю країною 54 % опитаних, а серед 25–34-річних – 51 %. Половина молоді була націлена на азійську неоімперію, а решта – на цивілізовану демократичну Європу [1].

Очевидно, що Україна нині переживає глибоку кризу національної ідентичності в окремих регіонах. Її проявами є, зокрема, заперечення на окупованих територіях символів української нації, недовіра до оганів влади й державних інститутів, проросійськість геополітичних орієнтацій та суспільних цінностей, «совковість» колективної пам'яті, втрата віри в спільне майбутнє, наростання міграційних настроїв тощо. Проявами кризи національної ідентичності є також плекання «своїх» політиків, громадських діячів, героїв та ін. Криза національної ідентичності дуже характерна для багатьох представників національної, а особливо політичної еліти, які державотворчий потенціал країни та власний добробут часто шукають поза її межами, що вже стало майже історичною традицією.

Степико Михайло Тимофійович – доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень

У Донецькому регіоні й Криму внаслідок відсутності за роки незалежності цілеспрямованої державної політики щодо формування української нації, зусиль адептів «русского

мира» виник міф про спільну з Росією ідентичність, несумісну з українськими цінностями, що й стало ідеологічною основою поширення тут проросійських настроїв та утворення квазіреспублік. Ця територіальна ідентичність є ***реліктом*** індустріального суспільства, яка тут була «прив'язана» до гірничодобувної та металургійної промисловості, тоді як усі цивілізовані нації реалізують екстериторіальну ідентичність, засновану на культурологічних цінностях. Як вважає відомий український історик Я. Грицак, якби американський соціолог С. Хантінгтон дожив до нашого часу і готував нове видання «Зіткнення цивілізацій», йому довелося б переробити свою знамениту мапу України. Тепер головна лінія цивілізаційного розколу проходить не між україномовною Західною Україною і російськомовною Східною Україною, а між двома російськомовними областями – Дніпропетровською і Донецькою [2].

Донецьку ідентичність сформувало також мускулінне образотворче мистецтво, герої якого – шахтарі, металурги, хіміки, люди, які «кують» економічну могутність держави і не «женуть порожняк». Достатньо поглянути на картини, наприклад, Г. Отченашка («Після плавки»), Г. Тишкевича («Молодіжна будова»), М. Попова («Старий доменщик»), О. Лимарьова («Оператори блюмінга») та інших, щоб проникнутися гордістю за робітничий клас Донбасу, який був «становим хребтом» економіки України.

Існує проблема із адекватністю світосприйняття жителями цього регіону, яка з'явилася не в нинішньому році і не торік. Викривлене світосприйняття свідомо культивувалося і впроваджувалося у свідомість людей протягом усіх років незалежності, що обернулося трагедією для всієї країни. Використовувалися технології формування психології «натовпу», які описали ще у XIX ст. французи Г. Тард і Г. Лебон та італієць С. Сігелє. Вольову та інтелектуальну «недорозвиненість» юрби Г. Лебон, наприклад, пояснював тим, що нею керують несвідомі інстинкти, а раціональне в особі придушується ірраціональними діями маси з її «колективною душею». Його передбачення, що юрбу зупинити неможливо і що майбутнє – за «ерою натовпу», на жаль, втілилося у руйнівні практики багатьох держав, у тому числі й нашої.

Стосовно української ситуації варто зазначити, що за роки незалежності жодна українська культурна інституція – ані державна, ані приватна – не «бачила» загроз українській ідентичності на зрусифікованих територіях нашої країни і не приділяла достатньої уваги розробленню практик їх нейтралізації та протидії. Питання регіональної ідентичності порушувалося лише в контексті чергових політичних спекуляцій. Проблема Донбасу, який бачить своє майбутнє у складі України, – насамперед ментальна проблема, проблема сприйняття єдності української культури як способу буття незалежно від регіону, етнічності, віросповідань, особливостей світогляду, геополітичних орієнтацій тощо.

Жителі тимчасово окупованих територій мають зрозуміти, що ДНР, ЛНР, «Новоросія», Кримський федеральний округ потрібні Путіну і його оточенню виключно як інструмент утримання сусідньої держави в орбіті внутрішньої та зовнішньої агресивної політики російської держави. А для цього їм постійно треба буде грати грати роль ображених і принижених маленьких людей, якими має перейматися сильний опікун.

Крім того, на думку, наприклад, С. Дацюка, спроби України утримати Донбас за будь-яку ціну та прив'язка національної ідентичності до території є глибоко провальним і неправильним підходом. Тому, як вважає вчений, відмова від територіальної ідентифікації означає таке самовизначення, коли важлива не територія та «індустріальне залізо», а люди, ідентичністю яких є перспектива революційної України [3].

Очевидно, що таке визначення ґрунтується на аналізі тенденцій до розгортання третьої промислової революції у світі, яка не може не зачіпати й Україну. Як вважає Б. Данилишин, якщо Україна не хоче залишитися сировинним придатком світу, ми повинні радикально змінити ситуацію у металургійній галузі. Навіть якщо припустити, що в найближчому майбутньому можливе врегулювання воєнного конфлікту на сході України, середньострокові і довгострокові перспективи розвитку національної металургійної галузі, на думку вченого, не викликають оптимізму. Слабкість внутрішнього споживання металу українським ринком визначає істотну залежність української металургійної галузі від зовнішніх ринків. А світові тенденції сучасного економічного розвитку свідчать, що попит на метал стійко падатиме. Уже у вересні 2014 р. Україна скоротила виробництво сталі на 37 % порівняно з вереснем 2013 р. – до 1,7 млн тонн, опустившись з 11-го на 12-те місце в рейтингу країн – основних світових виробників цієї продукції, складеному Всесвітньої асоціацією виробників сталі (*World steel*).

Головною ж причиною майбутнього світового падіння попиту на чорний метал є початок третьої промислової революції. Як пише Б. Данилишин, ми, за влучним висловлюванням колишнього керівника *Intel* Е. Гроува, перебуваємо в «точці перелому» тренду світового технологічного розвитку. Третя промислова

революція характеризуватиметься широким впровадженням аддитивного виробництва (це передусім широке запровадження у промисловості 3D-друку, який заощаджує, на відміну від поточного субтрактивного виробництва, яким є нинішнє традиційне виробництво, до 90 % вихідного матеріалу) і широким впровадженням замінників металу під час виробництва промислової продукції [4]. Природно, що згортання гірничодобувної та металургійної промисловості Донбасу (як і загалом у світі) не тільки матиме значні непередбачувані економічні наслідки для країни, а й зумовить появу соціально-політичних та світоглядних викликів для жителів сходу України, їх способу життя. Передусім регіональна ідентичність втратить свою основоположну засаду – залежність від території, яка забезпечує всі потреби людини, що є основою в тому числі формування установок патерналізму. Те саме стосується Криму, моноекономіка якого була повністю підпорядкована невибагливим запитам радянської людини, ідентичність якої канула в Лету.

Багато наших громадян розуміють згубність політики сепаратизму, орієнтації на примари «русского мира», небезпеку утворення якихось квазіреспублік. Як свідчать дані соціологічних досліджень, за останні місяці 2015 р. істотно зросла українська громадянська самоідентифікація населення (до 75 % опитаних), і, що важливо, її зростання відбулося саме на сході та півдні України за рахунок російськомовного населення. Щодо статусу Донецька та Луганська більшість респондентів вважають, що вони мають залишатися обласними центрами у складі України (51 %). Автономію Донбасу у складі України підтримують не більше 20 % опитаних. Лише незначна кількість респондентів підтримують незалежність або приєднання Донбасу до Росії (6 % і 4 % відповідно).

Утвердження української ідентичності на Донбасі визначальним чином залежатиме від запровадження тут особливого порядку самоврядування та проведення виборів за українськими законами. Головне завдання – висунути на вибори до органів місцевої влади кандидатури українських патріотів. Але проблема полягає в тому, що в Україні самоврядування завжди було слабким, а регіональні анклави на Донбасі очолювалися навіть не князьками з місцевого самоврядування, а державними адміністраціями або фінансово-промисловими групами. Варто також зважати на силу поширеного тут інституту земляцтва. Для місцевих жителів професійні та моральні якості кандидата на ту або іншу посаду мають бути доповнені алгоритмом «свій» і якостями, зрозумілими промислово-робітничому суспільству.

Вирішити це завдання можливо, використавши потенціал волонтерства, яке сьогодні активно функціонує на Донбасі. Цих людей треба максимально долучити до місцевого самоврядування, адже їх тут знають особисто, їм довіряють, проте в інформаційному полі регіону вони майже відсутні. А саме це поле навіть на звільнених територіях залишається проросійським. Наприклад, на середину лютого 2015 р. із 37 телеканалів у Маріуполі 35 було російських і лише 2 – українські

Утім, відновлення трансляції вітчизняних медіа є важливою, але не достатньою умовою формування українських цінностей на окупованих територіях. Головне – налагодити двосторонню комунікацію з їх жителями. Хоча Донбас живе у власному міфологічному інформаційному полі, щодо поширюваного контенту ЗМІ необхідно виходити з того, що завоювати довіру людей можна на лише на основі орієнтації на їх потреби та інтереси.

Крім того, щоб зменшити вплив російської пропаганди на українців, потрібно не лише заборонити роботу пропагандистських медіа, що ретранслюють позицію Кремля, а й налагодити ліпшу комунікацію української влади зі своїм народом. Створення прямих ліній для солдатських матерів та поодинокі зустрічі – добрий крок, але малоефективний. Військові мають не лише співпрацювати з рідними та близькими учасників антитерористичної операції, а й максимально інформувати їх, а також дослухатися до інформації, яку їм надають родичі вояків. Необхідно врешті зрозуміти, що комунікація всередині країни має бути налагоджена так, щоб російські пропагандисти не мали змоги втрутитися в такі відкриті взаємини народу, учасників АТО та керівництва держави.

В умовах війни утверджувати українську ідентичність означає для більшості громадян готовність захищати свою країну, на жаль, і ціною власного життя. З огляду на це варто наголосити на нагальній потребі формування прошарку патріотично налаштованої військової еліти, яка була б віддана ідеї захисту Української держави, її незалежності та суверенітету, утвердження як повноцінного суб'єкта міжнародних відносин.

На тлі зовнішньої агресії значно посилюється роль національної еліти загалом. Саме від компетенції економістів, фінансистів та інших фахівців, які спроможні подолати парадоксальний статус «багатої країни бідних людей», звільнитися від фантастичного вміння «ніколи не втрачати шанс втратити шанс» і працювати за європейськими стандартами та

нормативами, залежить нині доля України, її самодостатність і цивілізаційний вибір.

Сутнісною загрозою утвердженню української національної ідентичності є декларування федералізму як найбільш демократичного, а тому й абсолютного принципу. Варто визнати, що Україна зробила хибний крок у цьому питанні, створивши Кримську автономію. Федеративний принцип побудови держави є принципом територіального самовизначення лише за умови, коли територія одержує статус автономії згідно з господарськими або культурно-духовними відмінностями. Нічого цього в Криму не було, немає цього зараз і на Донбасі. Крім того, федералізм є доцільним тільки тоді, коли він побудований на впровадженні демократичних засад місцевого самоврядування та не створює умов для зміцнення сил, які руйнують цілісність держави.

Зміцнення української ідентичності неможливе без державної ідеології. Про те, що жодна з ідеологій не може бути державною, попіклувалися ще батьки-засновники України, які ввели це положення в її Конституцію. Однак у суспільстві без ідеології справжніми ворогами є лише ті, хто скоїв зло безпосередньо тобі або твоїм рідним та близьким. Як справедливо пише О. Крамаренко, саме тому росіяни для більшості українців і досі залишаються якщо не братами, то ворогами «через непорозуміння». Ось чому жінки з Краматорська або Слов'янська, через спини яких терористи стріляли в наших бійців, без проблем уживаються зі своїми новими сусідами в Білій Церкві, Борисполі чи Василькові. Особисто ж їм ті жіночки нічого поганого не зробили [5]! Тому дієвий націоналізм – це не тільки гарантовано патріотичне керівництво держави. Це й повна консолідація нації перед загрозою зовнішньої агресії. Крім того, протистояти російській пропаганді, вибудовувати успішну контрпропаганду можна лише на основі національної ідеології, адже сама пропаганда не виникає на порожньому місці – вона може бути лише породженням системи національних цінностей.

Із пропагандою можна боротися тільки такою контрпропагандою. Якщо в Україні й надалі пропагуватимуться ідеї «русского мира», як це робить газета «Вести», то засилля сепаратизму – це тільки питання часу. Як вважає британський історик Т. Снайдер, пропаганда має певну ціну, а ціна – це не тільки зміна певних переконань, це зміна мислення. Якщо з вогнем боротися вогнем, то можна опинитися в пеклі. Звісно, українцям необхідна своя пропаганда, адже її повинна мати кожна держава. Треба тільки поміркувати про те, як ця пропаганда вплине на вас, наскільки ви готові відійти від того, що є вашими основними цінностями [6].

Українізації України, насамперед культурній і ціннісній, цивілізаційної альтернативи немає. Винятково важливими є певні оптимальні пропорції в обсязі та часі, а також граничні межі, за які українізація не має виходити (вона не повинна стати тотальною). Зокрема, має йтися про ***певні гарантії для російськомовного*** населення (їх, до речі, мало б отримати й україномовне, у якого їх ніколи не було). Брак таких гарантій і чітких перспектив жодним чином не сприяє подоланню страху втрати ідентичності, а отже, стурбовані своїм теперішнім і майбутнім соціально-психологічним статусом російськомовні громадяни вимагають забезпечення своїх прав із запасом: кожен навіть найдрібніший факт реального чи показного розширення сфери вживання української мови розцінюють як зазіхання на їхню ідентичність або навіть як особисту образу та приниження.

Українська держава має виробити цілеспрямовану державну політику щодо подолання кризи ідентичності, нейтралізації її загроз. В основу такої політики може бути покладена Концепція гуманітарної безпеки держави з визначенням політичних, економічних та соціокультурних механізмів і пріоритетів консолідації національної спільноти. Необхідно також гомогенізувати інформаційний простір Української держави, забезпечити інформаційно-психологічну безпеку українських громадян, нейтралізувати агресивне зомбування російськими ЗМІ їх свідомості на користь імперських інтересів влади РФ. Геополітичним пріоритетом такої політики має стати європейський вибір України, який підтримує, згідно з даними соціологічних опитувань, більше половини її громадян.

Складниками політики ідентичності має стати українська реколонізація зрусифікованого та змаргіналізованого сходу України, де самоідентифікацію громадян визначають російські ЗМІ. Для цього необхідно ініціювати створення проукраїнських громадських рухів без прив'язки до політичних партій, які на основі боротьби проти корупції, здирництва чиновників, захисту «задушеного» малого підприємництва тощо формуватимуть тут український простір, використовуючи місцеві традиції та місцевий патріотизм, українські культурні й освітні програми. Розпочинати цей процес треба з менш денаціоналізованих сіл та містечок, де вплив «русского мира» менш значний, ніж у великих містах. Не битися в Донецьку за те, щоб російський за своєю суттю університет назвати іменем Василя Стуса, а відкрити український університет у Слов'янську чи Артемівську з хорошим фінансуванням. Новому поколінню східняків варто показувати історичну альтернативу «русскому миру» – західну

цивілізацію, де головним пріоритетом діяльності держави є забезпечення прав та свобод громадян.

Понад те, внаслідок нинішньої війни в Україні з'явилася політична нація. Нині вже не має значення твоя національність і рідна мова: наріжним каменем є те, хочеш ти суверенітету країни чи ні, вважаєш своїм набір українських цінностей або ні. Саме тому, як справедливо пише П. Казарін, політичними українцями однаковою мірою можуть бути росіяни, як, наприклад, радник П. Порошенка Ю. Бірюков і голова МЗС П. Климкін; вірмени, як голова МВС А. Аваков і герой «Небесної сотні» С. Нігоян; азербайджанці, як підполковник української армії В. Мамедалієв, ім'ям якого названо одну з вулиць у місті Новоукраїнка, та І. «Балу» Багіров, який загинув у АТО; білоруси, як боєць «Азова» С. Коротких і активіст Майдану М. Жизневський; грузини, як Д. Кіпіані та З. Хурція, що загинули під час Революції Гідності [7].

Тому сьогодні ідентичність «українець» – це не національно-етнічна категорія, а ціннісна.

Загалом державі, владі, громадянському суспільству доведеться докласти чимало зусиль, щоб подолати кризу національної ідентичності в Донецькому регіоні та Криму. Реінтегрувати окуповані території до українського національного простору можна тільки поступовими діями, показуючи, що держава хоче налагодити на цих територіях нормальне, заможне життя.

Висновки

Вироблення ефективної політики утвердження української національної ідентичності потребуватиме:

- внесення до Конституції України положення про те, що світоглядною засадою розбудови держави є українська національна ідея, оскільки ідентичність держави визначає її ідеологія;

- розроблення Концепції гуманітарної безпеки Української держави, важливим складником якої мають стати завдання утвердження української національної ідентичності;

- здійснення успішних реформ та досягнення суттєвих військових успіхів на фронті;

- розроблення концепції гуманітарного складника національно-патріотичного виховання у військових формуваннях України, яке має ґрунтуватися на національно-історичних засадах і традиціях українського народу. Багато наших військових та силовиків донедавна не могли собі навіть уявити, що основним ворогом України є Росія і що саме з Росією доведеться воювати;

посилення двостороньої комунікації з жителями тимчасово окупованих територій. Суб'єктами цих комунікацій можуть стати волонтери, які сьогодні вирішують тут багато гуманітарних проблем. Цих людей треба також долучити до участі в місцевих виборах;

відновлення українського контролю в інформаційному просторі на тимчасово окупованих територіях як умови перемоги у війні ідентичностей. Вирішення цієї проблеми має бути першочерговим завданням новоствореного Міністерства інформаційної політики;

- формування інформаційного контенту для тимчасово окупованих територій на основі нагальних потреб їх жителів: як одержати перепустку через блокпости, скільки коштує житло, чи є робота в Україні/Росії, що відбувається з курсом долара, чи є ліки. Саме ці теми і є «наше все» для більшості жителів Донбасу, яким би прапорам чи святам вони не віддали перевагу.

Список використаних джерел

1. *Хроника*, зашедшая в хронику [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/socium/hronika-zashedshaya-v-hroniku-_.html
2. *Путин* просчитался, ожидая раскола между востоком и западом Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.eizvestia.com/news_politics/full/453-putin-proschitalsya-ozhidaya-raskola-mezhdu-vostokom-i-zapadom-ukrainy
3. *Дацюк С.* Дискуссии о роли Украины в мире / С. Дацюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.globalaffairs.ru/ukraine_crysis/Diskussii-o-roli-Ukrainy-v-mire-17452
4. *Данилишин Б.* Третья промышленная революция и Украина / Б. Данилишин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nv.ua/opinion/danylyshyn/Est-li-budushchee-u-otechestvennoy-metallurgii-17573.html
5. *Крамаренко О.* Контрпропаганда... без ідеології. Що буде в країні без ідеї, коли добровольці й волонтери «вичерпаються»? / О. Крамаренко // Україна молода. – 2015. – 14 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://umoloda.kiev.ua/regions/0/188/0/91285/
6. *Снайдер Т.* Російська ідентичність залежить від заперечення ідентичності інших / Т. Снайдер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zbruc.eu/node/27025
7. *Казарін П.* «Русский мир» проти світу українського / П. Казарін // Українська правда. – 2015. – 6 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/columns/2015/04/6/7063886/

Резюме

Горбулін Володимир Павлович,
доктор технічних наук, професор, академік НАН України, директор Національного інституту стратегічних досліджень

Війна і мир: п'ять сценаріїв для України

Розглянуто воєнні, політичні, дипломатичні та соціокультурні аспекти можливих сценаріїв повернення тимчасово окупованих територій на Донбасі та анексованого Криму і подолання наслідків збройної агресії Російської Федерації проти України. Аналізуються причини тимчасової втрати Україною контролю над окремими територіями на сході та півдні країни. Показано вплив подій в Україні на глобальну безпеку.

Руснак Іван Степанович,
перший заступник Міністра оборони України, доктор військових наук, професор

Хижняк Володимир Віталійович,
начальник Науково-дослідного центру авіації Державної служби України з надзвичайних ситуацій, кандидат технічних наук, старший науковий співробітник

Національна безпека та підвищення обороноздатності України в контексті нових викликів і загроз

Проаналізовано діяльність органів державної влади України в процесі проведення комплексного огляду сектору безпеки і оборони України у зв'язку з Російською агресією на сході України та анексії Криму, перегляду положень основних документів оборонного планування та ухвалення нової редакції Стратегії національної безпеки України. Представлені концептуальні положення визначальних документів реформування сектору безпеки і оборони

Телелим Василь Максимович,
доктор військових наук, професор, начальник Національного університету оборони України імені Івана Черняховського,

Пунда Юрій Васильович,
доктор військових наук, старший науковий співробітник, начальник кафедри стратегії національної безпеки та оборони Національного університету оборони України імені Івана Черняховського

Косевцов В'ячеслав Олександрович,
доктор військових наук, професор, професор кафедри стратегії національної безпеки та оборони Національного університету оборони України імені Івана Черняховського

Погляди на організацію процесу управління підготовкою держави до оборони

У статті висвітлено основні проблеми управління підготовкою держави до оборони та окреслено можливі шляхи їх подолання, основою яких є запровадження підходів теорії стратегічного управління в практику управління підготовкою держави до оборони.

Розумний Максим Миколайович,
доктор політичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу розвитку політичної системи Національного інституту стратегічних досліджень

Кризовий потенціал асиметрії міжнародних відносин

Досліджено реплікантні асиметричні зв'язки, які продукує світова система міжнародних відносин для її збалансування та підтримання у стані динамічної рівноваги. Зазначається, що ці зв'язки містять значний кризовий потенціал, але водночас можуть бути достатньо стійкими, оскільки функціонують на основі балансу інтересів і загроз для усіх учасників таких зв'язків.

Дулеба Олександр,
директор Дослідницького центру Словацької асоціації зовнішньої політики

Наслідки російсько-українського конфлікту для ЄС як «Європейського проекту»

Мета цієї статті показати загальноєвропейську сутність російсько-українського конфлікту, який може мати прямі наслідки для майбутнього ЄС як Європейського інтеграційного проекту. «Українська криза» має епохальне значення, вона кидає виклик можливості Європейського співтовариства і надалі виступати в ролі перетворюючої та інтегруючої сили в Європі, піднімає фундаментальне питання про майбутнє Євросоюзу. Останнє буде залежати від того, чи зуміє ЄС протистояти зовнішнім викликам Російсько-Української кризи, і наскільки глибокими

будуть її наслідки як для внутрішньої структури ЄС, так і для його ролі європейських справах.

Парахонський Борис Олександрович,
доктор філософських наук,професор,головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень

Яворська Галина Михайлівна,
доктор філологічних наук, професор, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень

Модернізація і опір: зовнішньополітична доктрина Української держави

Досліджено проблеми відновлення Україною власної міжнародної суб'єктності, порушеної внаслідок російської агресії в умовах глобальної та регіональної конкуренції.

Розглянуто питання визначення пріоритетів зовнішньої політики України та запропоновані способи їх упровадження в умовах кризи міжнародної безпеки. Показано, що в сучасних умовах протидія російській агресії та іншим глобальним і регіональним деструктивним силам є найважливішим пріоритетом Української держави.

Власюк Олександр Степанович,
доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, перший заступник директора Національного інституту стратегічних досліджень

Проблеми розбудова інноваційно-орієнтованої економіки України

Розглянуто проблематику формування інноваційно-орієнтованого типу розвитку України. Обґрунтовано необхідність запровадження інноваційного типу розвитку як компенсатора втрат, заподіяних воєнною агресією проти України, та чинника подолання відставання від розвинених країн. Стверджується, що без підвищення платоспроможного попиту населення та розблокування на корпоративному рівні фінансування відкладеного інвестиційного попиту, в тому числі через подолання збитковості національних підприємств, реалізація інноваційно-орієнтованої моделі розвитку буде неможливою. Обґрунтовується, що впровадження інноваційно-орієнтованої моделі економіки має бути підтримане заходами державної політики в науково-технічній, інноваційній, промислово-виробничій та міжнародній сферах.

Мерніков Геннадій Іванович,
кандидат історичних наук, вчений секретар регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень у м. Дніпропетровську;

Шевцов Анатолій Іванович,
доктор технічних наук, професор, директор регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень у м. Дніпропетровську

Розбудова української державності в умовах глобалізації та євроінтеграції

Розглянуто проблемні питання функціонування інституту національної держави в постіндустріальну епоху. Визначено головні перестороги на шляху розбудови Української держави в сучасній геополітичній ситуації. Запропоновано можливі напрями інституційної трансформації з метою забезпечення реальної конкурентоспроможності національної економіки та інтеграції України до європейського цивілізаційного простору.

Вовканич Степан Йосипович
доктор економічних наук, професор, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього НАН України»

«Аксіологія державотворчих концептів в умовах соціально-економічних змін, нових викликів і загроз національній безпеці»

У статті розглядаються питання зростання загроз державотворчим процесам, збереженню національної ідентичності та нові виклики суб'єктності України, її національній безпеці. У цьому контексті пропонується підвищити вагу складових української національної ідеї (УНІ) шляхом уведення їх в ранг стратегем (програм дій) урядової Стратегії сталого розвитку «Україна 2020».

Шайгородський Юрій Жанович,
доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України

Мотиваційно-смислові основи стратегії суспільного розвитку

Стаття присвячена дослідженню сучасного етапу суспільного розвитку, висвітленню проблем реформування соціально-політичної системи. Наголошується на необхідності врахування особливостей нової політичної реальності у розробленні стратегії сучасних реформ. Обґрунтовується доцільність і необхідність урахування мотиваційно-смислових аспектів реалізації стратегічних цілей у контексті реалізації європейського вектору суспільного розвитку.

Пилипчук Володимир Григорович,
доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України

«Сектор безпеки в контексті створення й захисту суверенної Української держави: історичні та політико-правові аспекти»

Розглянуто історичні, правові та політичні аспекти створення суверенної Української держави, формування національного сектору безпеки в 1990–1992 роках, актуальні проблеми дотримання конституційних прав і свобод громадян та історичні уроки захисту державного суверенітету. Розглянуто ключові історичні та політико-правові події щодо створення національних збройних сил і спеціальних служб, проаналізовано актуальні проблеми їх кадрового забезпечення. Визначено в контексті забезпечення національної безпеки основні принципи формування апарату державного управління в умовах євроінтеграції України.

Афонін Едуард Андрійович,
доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри державної політики та суспільного розвитку Національної академії державного управління при Президентові України,

Суший Олена Володимирівна,
доктор наук з державного управління, доцент, завідувач лабораторії моніторингу суспільно-політичних процесів Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Закономірності та особливості української суспільної трансформації

У статті здійснено порівняльний аналіз соцієтальних властивостей історичних епох модерну і постмодерну, розкрито зміст модусів соціальної та соцієтальної ідентичностей і на основі даних моніторингу соцієтальних змін висвітлено закономірності та особливості суспільної трансформації в Україні.

Ожеван Микола Андрійович,
доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень

Економічна й політична конкурентоспроможність українських медіа як питання національної безпеки та оборони

У статті досліджується парадоксальна ситуація, за якої вітчизняні комерційні медіа, перебуваючи переважно у власності олігархічних груп, демонструють із суто формально-економічної точки зору збитковість і низьку конкурентоспроможність. Така ситуація є аномальною й суперечить світовим трендам. У контексті національної безпеки та оборони питання конкурентоспроможності вітчизняних медіа є принциповим, оскільки вони є знаряддям стратегічних комунікацій, пропаганди та контрпропаганди, «інформаційною зброєю» у вимірах «гібридної війни» з Росією.

Коваль Олександр Пилипович,
доктор економічних наук, доцент, завідувач сектору управління соціальними ризиками відділу соціальної та демографічної безпеки Національного інституту стратегічних досліджень

Пенсійне страхування держслужбовців: вимоги часу та інтереси держави

Проаналізовано сучасні тенденції державної політики щодо спецпенсій, у тому числі пенсій держслужбовців. Обґрунтовано необхідність участі держслужбовців у накопичувальній професійній пенсійній програмі.

Рибка Сергій Володимирович,
кандидат технічних наук, голова правління ПрАТ «Український інститут із проектування і розвитку інформаційно-комунікаційної інфраструктури «Діпрозв'язок»

Кільчицький Євген Васильович,
кандидат технічних наук, перший заступник голови правління з наукової діяльності ПрАТ«Діпрозв'язок»

Післегін Олександр Миколайович,
радник голови правління ПрАТ «Діпрозв'язок»

«Кіберпростір, управління інфраструктурою, кібербезпека»

Проведено системний аналіз та надана попередня оцінка стану усіх телекомунікаційних мереж, що є складовими національної інформаційно – комунікаційної інфраструктури. Визначено та обґрунтовано основні принципи побудови системи оперативно – технічного управління телекомунікаційними мережами України (СОТУ). Окреслені основні завдання та функції Національного центру оперативно – технічного управління телекомунікаційними мережами (НЦУ) як основної складової частини СОТУ. Визначені завдання забезпечення телекомунікаційним ресурсом систем централізованого оповіщення та екстреної допомоги; запропоновано варіанти можливих організаційно – технічних, технологічних та будівельних проектних рішень НЦУ.

Степико Михайло Тимофійович,
доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень

«Виклики та загрози українській ідентичності в умовах російської агресії»

В статті представлено аналіз проблем, стану та тенденцій становлення загальноукраїнської національної ідентичності в умовах експансії на терени України ідеології та практик «русского мира». Окреслюються шляхи, чинники та механізми подолання кризи української ідентичності в окремих регіонах країни, визначаються напрямки консолідації суспільства на засадах українських цінностей.

Rezume

Gorbulin Volodymyr Pavlovych,
PhD, professor, academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, director of the National Institute for Strategic Studies
War and Peace: The five scenarios for Ukraine

Military, political, diplomatic and socio-cultural aspects of possible scenarios of the return of temporarily occupied territories in Donbas and annexed Crimea and overcome the consequences of armed aggression by Russia against Ukraine were considered. The reasons of temporary loss of control over certain territories in the east and south by Ukraine are being analyzing. The influence events in Ukraine to global security.

Rusnak Ivan Stepanovych,
First Deputy of Minister of Defense of Ukraine, doctor of military sciences, professor
Huzhnyak Volodymyr Vitaliyovych,
Head of the Aviation Research Center of State Emergency Service of Ukraine, Ph.D., senior researcher
National security and increasing the defensive capacity of Ukraine in the context of new challenges and threats

The activity of the government of Ukraine in the process of a comprehensive review of the security and defense of Ukraine due to the Russian aggression in eastern Ukraine and the annexation of Crimea, the revision of the basic documents of defense planning and approval of new reaction of the National Security Strategy of Ukraine were analized. Conceptual paragraphs of defining documents of security and defence sector reforming.

Telelym Vasyl Maksymovich,
Doctor of Military Sciences, professor, head of National University of Defense of Ukraine
Punda Juriy Vasilyovych,
Doctor of Military Sciences, senior researcher, head of National Security and Defence Department of the National University of Defense of Ukraine
Kosevzov Vyacheslav Oleksandrovych,
Doctor of Military Sciences, professor, professor of national security strategy and defense department of the National University of Defense of Ukraine
Views on the organization of the management training of state for defense

In the article the basic problems of management training for the defense of the state and outlines possible ways to overcome them, which are based on the introduction of strategic management theory approaches in practice of state management training for defense were outlined.

Rozymny Maksym Myhaylovych,
Doctor of Political Sciences, senior researcher, head of the political system development of the National Institute for Strategic Studies
The crisis potential of the asymmetry of international relations

Replicative asymmetric connections that produces world system of international relations for its balance and maintaining in a state of dynamic equilibrium were studied. It is noted that these connections include a substantial crisis potential, but also can be quite stable, because operating on the basis of balance of interests and threats for all participants in such relationships.

Alexander Duleba,
director of the Research Centre of the Slovak Foreign Policy Association
Implications of the Russian-Ukrainian conflict for the eu as a "European project"

The aim of this article is to expose a European nature of the Russian-Ukrainian conflict, which does have direct consequences for the future of the EU as an arch of the European integration project. 'Ukrainian crisis' has an epochal meaning, which challenges capacities of the European communities/EU to act as a transformative and integrative actor in Europe. The current Russian-Ukrainian crisis marks three decades of the European integration project based on the EC/EU and brings fundamental question about its future. The latter will depend on the way the EU copes and will be coping with an external Russian-Ukrainian crisis as it will have profound impacts on its both own internal structure and a future role in European affairs.

Parahonsky Boris Oleksandrovych,
Ph.D., professor, chief researcher of the National Institute for Strategic Studies
Yavorska Galina Myhaylivna,
Doctor of philological sciences, professor, chief researcher of the National Institute for Strategic Studies
Modernization and resistance: foreign policy doctrine of the Ukrainian state

The problems of restoring Ukraine's own international subjectivity instituted as a result of Russian aggression in the global and regional competition. The

question of prioritizing foreign policy of Ukraine was reviewed and ways of their implementation in a crisis of international security were proposed. It is shown that in today conditions countering Russian aggression and other global and regional destructive forces is the top priority of the Ukrainian state.

Vlasyuk Oleksandr Stepanovich,
Doctor of economical sciences, professor, Member of the National Academy of Science of Ukraine, first deputy of director of the National Institute for Strategic Studies

Problems of development of innovation-oriented economy of Ukraine

The issues of forming of innovation-oriented type of development of Ukraine was considered. The necessity of introducing innovative type of development as a compensator of losses caused by military aggression against Ukraine was grounded, and the factor of catching up with the developed countries. It is claimed that without an increase of payable ability of population and unlock of deferred investment demand at the corporate level, including by overcoming the loss of national enterprises, implementation of innovation-oriented model of development will be impossible. It is substantiated that introduction of innovation-oriented economic model must be supported by measures of state policy in science and technology, innovation, industrial production and international spheres.

Mernikov Genadij,
Ph.D., executive secretary of the regional branch of the National Institute for Strategic Studies in Dnepropetrovsk;
Shevtsov Anatolij,
PhD, Professor, Director of regional branch of the National Institute for Strategic Studies in Dnepropetrovsk.

Development of the Ukrainian statehood in the context of globalization and European integration

The article deals with the problematic issues of functioning of the institute of the national state in the post-industrial era. Key cautions on the way of development of the Ukrainian state in the current geopolitical situation are defined. The directions of institutional transformation in order to achieve the real competitiveness of national economy, and integration of Ukraine into the European civilization space are offered.

Vovkanych Stepan
Doctor of Economics, professor, leading researcher SI "Institute of Regional Research n.a. M.I. Dolishniy of the NAS Ukraine"

Axiology state-concepts in terms of socio-economic change, new challenges and threats to national security

Aksiology of state development concepts in the conditions of socio-economic changes, new calls and threats to national safety. The growth of threats to the state development processes, to the maintenance of national identity and new calls of state independence of Ukraine, are discussed in the article. In this context it is suggested to promote the weight of constituents of the Ukrainian national idea (UNI) by their bring to the grade of strategems (programs of actions) of governmental Strategy of steady development "Ukraine 2020".

Shaigorodskyi Yriy Zhanovych
Doctor of political sciences, chief researcher at the Institute of Political and Ethnic Studies of NAS of Ukraine

Motivational-semantic grounds of social development strategy

The article investigates the current stage of social development, highlighting the problems of reforming the social and political system. There is the need to incorporate features of the new political reality in the development strategy of modern reforms. Substantiated the feasibility and necessity of taking into account the motivational-semantic aspects of the implementation of strategic objectives in the context of the European vector of social development.

Pylypchuk Volodymyr Grygorovych
Doctor of Law, professor, corresponding member of National Academy of Sciences of Ukraine, honored worker of science and technique of Ukraine

The security sector in the context of the creation and protection of a sovereign Ukrainian state: historical, political and legal aspects

The historical, legal and political aspects of the formation of the independent Ukrainian state, the formation of the national security sector in 1990-1992, actual problems of constitutional rights and freedoms of citizens and protection of historical lessons of state sovereignty were analyzed. Key historical and political and legal developments on creating national armed forces and special services were considered, analyzes current problems of staffing were analyzed. Determined in the context of national security the basic principles of formation of the state apparatus in terms of European integration of Ukraine were determined.

Afonin Eduard Andriyovych
Doctor of social sciences, professor, professor of public policy and social development of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine,
Syshy Olena Volodymyrivna
Doctor of Public Administration, associate professor, head of the laboratory of monitoring of social and political processes of the Institute of Social and Political Psychology of NAPS of Ukraine

Patterns and characteristics of Ukrainian social transformation

The article presents a comparative analysis of societal characteristics of modern historical eras and postmodern disclosed the content of modes of social and societal identities and based on the data of monitoring of societal changes is highlighted the regularities and peculiarities public transformation in Ukraine.

Ozhevan Mykola Andriyovych
Ph.D., professor, chief researcher of the National Institute for Strategic Studies

The economic and political competitiveness of ukrainian media as the national security and defense issues

The article examines the paradoxical situation in which domestic commercial media, being mostly owned by oligarchic groups show from a formal point of view the economic losses and the low competitiveness. This situation is abnormal and contradicts to global trends, according to which media information business is one of the most profitable, overtaking in this sense even energy trade.

In the context of the National Security and Defence investigated the issue of competitiveness the domestic media as an instrument of strategic communications, propaganda and counter-propaganda, "information weapons" in dimensions of "hybrid war" with Russia.

Koval Oleksandr Pylypovych
Doctor of Economics, associate professor, head of the risk management department of social and demographic Social Security of the National Institute for Strategic Studies

Pension insurance of civil servants, demands and interests of the state

The current trends of state policy on special pensions, including pensions of civil servants were analyzed. The necessity of the participation of civil servants in funded occupational pension program was grouded.

Rybka Sergiy Volodymyrovych
Ph.D., chairman of the PJSC "Ukrainian institute of design and development of information and communication infrastructure" Diprozv'yazok"

Kilchuzkiy Evgen Vashulyovych
Ph.D., first deputy chairman of the scientific activity of PJSC "Diprozv'yazok"
Pislegin Oleksandr Mycholayovych
Advisor to the Chairman of PJSC "Diprozv'yazok"

"Cyberspace, infrastructure management, cyber security"

A systematic analysis was conducted and a preliminary assessment of all telecommunications networks that are part of the national information and communication infrastructure was provided. Defined and reasonably The basic principles of the system operational and technical management of telecommunications networks of Ukraine (SOTU) were defined and grouded. The basic tasks and functions of the National Center of operational and technical management of telecommunications networks (NTSU) as the main component of the SOTU were determined. Tasks of providing telecommunication resource of centralized notification and emergency assistance center were determined; options for possible organizational and technical, technological and construction design solutions were proposed.

Stepyko Myhaylo Trofymovych
Ph.D., Professor, honored worker of science of Ukraine, chief researcher of the National Institute for Strategic Studies

"Challenges and threats to the Ukrainian identity in terms of Russian aggression"

The article analyzes problems, status and trends of becoming commonly Ukrainian national identity in terms of expansion in Ukraine ideology and practice of "Russian World". Ways, factors and mechanisms to overcome the crisis of Ukrainian identity in some regions, specifying areas of consolidation of Ukrainian society based on Ukrainian values are outlined.

ПРЕЗЕНТОВАНО МОНОГРАФІЮ «ДОНБАС І КРИМ: ЦІНА ПОВЕРНЕННЯ»

Науковцями Національного інституту стратегічних досліджень підготовлено монографію «Донбас і Крим: ціна повернення». З нагоди презентації видання 7 грудня 2015 року в Українському національному інформаційному агентстві «Укрінформ» відбулася прес-конференція, на якій обговорювалися причини та наслідки анексії Криму, тимчасової втрати контролю над окремими територіями України, умови реінтеграції та пріоритети відновлення Донбасу, способи подолання наслідків збройної агресії Росії проти нашої держави.

Директор НІСД, доктор технічних наук, професор, академік НАН України **Володимир Горбулін**, відкриваючи прес-конференцію, зазначив, що у колективній монографії *«Донбас і Крим: ціна повернення»* надано впорядкований аналіз подій у Криму й на Донбасі, запропоновано підходи до вирішення ситуації: «Незважаючи на те, що в назві позначені головні «больові точки», наше дослідження – про Україну та її національну безпеку. Також про те, як ситуація в Україні видозмінює ландшафт глобальної безпеки».

Керівник НІСД наголосив, що книга не пропонує єдино правильного рецепта розв'язання усіх проблем, окреслених тематикою наукового дослідження. Однак монографія містить систематизований виклад аналітичних і стратегічних передумов, необхідну інформацію для майбутніх рішень, у ній запропоновано можливі підходи до вирішення тих чи інших проблем, розглянуто основні сценарії розвитку подій.

За словами В. Горбуліна, і в Україні, і в самій РФ немає сумнівів у тому, що ані Донбас, ані Крим не мають майбутнього в Росії. Саме тому необхідно зосередити всі зусилля, щоб «змусити Росію піти з Донбасу та Криму», і для досягнення цієї мети мають активно працювати дипломатія, громадянське суспільство та інформаційні служби. А монографія – перше й поки єдине наукове дослідження, в якому події в Донбасі й Криму розглядаються як єдине ціле – і як втрата, і як тест на міцність для національної безпеки, і як потужний імпульс для звільнення українців від способу мислення «радянської людини».

Статистика свідчить, що збитки України від втрати АР Крим у результаті анексії Росією оцінюються в межах 1,2 трлн грн. У Криму залишилися великі промислові підприємства, значна частка виноробної галузі, риболовецького флоту, значних втрат зазнали банківська та наукова сфери, оборонно-промисловий комплекс. Виробництво промислової продукції в Донецькій та Луганській областях скоротилося до рівня 20-25 % порівняно з 2013 роком.

Загалом за час неоголошеної війни Україна втратила майже 20 % економічного потенціалу. Збройна агресія РФ проти України також спричинила безпрецедентні соціальні наслідки і цей тягар, за словами доповідача, повністю ліг на плечі українського народу.

Стосовно сценаріїв повернення Донбасу, то в науковій роботі розглянуто три варіанти – так званий хорватський (жорсткий сценарій, який передбачає звільнення територій у спосіб силової операції), молдавський (компроміс з маріонетковим режимом) та німецький (об'єднання країни після переосмислення причин розколу). Перший з них – жорсткий, яким передбачено відсутність будь-яких компромісів з окупантами. Звільнення відбувається в результаті силової операції. Поміж позитивів – реальна воєнна перемога над агресором, можливість притягнення до відповідальності винних та встановлення своїх правил на звільнених територіях. Негативний бік – витрати на відновлення краю, різке загострення відносин з Росією, можлива втрата підтримки з боку усіх союзників України.

Молдавський сценарій може стати наслідком компромісу з маріонетковим режимом, коли відбувається його часткова легалізація, встановлюються правила співіснування, починається нескінченний процес зближення сторін у численних переговорних форматах. Такий варіант має позитивні нюанси: припинення військових дій, отримання міжнародної фінансової допомоги на відновлення Донбасу. Однак існує загроза, що конфлікт може перетворитися на внутрішній український, яким насправді «він ніколи не був і не є».

Німецький варіант передбачає, що розділена країна об'єднується волею народу у результаті переосмислення причин розколу і набуття спільних цінностей, відновлення політичної і культурної єдності. Україна при цьому отримує моральну сатисфакцію, оскільки територіальна цілісність визначається об'єднуючою цінністю. При цьому виникають серйозні передумови для переговорного процесу по Криму. «Але це не буде перемогою однієї зі сторін конфлікту: об'єднання можливе лише як результат ідеологічного і політичного компромісу», – заявив директор НІСД. За його словами, поступ за схожим сценарієм у Німеччині тривав майже півстоліття, але в Україні цей шлях може бути пройдений значно швидше.

Повернення Криму вчені та експерти вбачають за кількома можливими сценаріями: реконкісти, народної війни, мирної реінтеграції, дипломатичній реінтеграції. Перший сценарій – реконкіста, або відновлення територіальної цілісності військовим методом, – нині видається малореалістичним через явну військову перевагу Росії. Але, на думку В. Горбуліна, через кілька років ситуація може змінитися. Тим паче, що потужний військовий потенціал Росії на півострові фактично не має тилу, а отже, є вразливим.

Стосовно другого сценарію – народної війни, – то, на думку експертів, він нині уже реалізується. «Хочу підкреслити лише одне: українська громадськість виявляється цілеснішою і більш цілеспрямованою, ніж влада», – зауважив директор НІСД.

Третім сценарієм є мирна реінтеграція через демонстрацію власного позитивного прикладу. Реформи і структурна перебудова економіки мають стимулювати зростання добробуту жителів материкової України, і це дасть як мінімум жителям Криму причину замислитися про повернення до України. «Анексію Криму ніхто й ніколи не визнає, а отже жодних об'єктивних передумов для поліпшення там економічної ситуації просто немає», – висловив переконання директор Інституту. Водночас він зауважив, що тут потрібно забезпечити відповідний рівень економічного розвитку нашій Україні, а це нині зробити непросто.

Четвертий сценарій – дипломатична реінтеграція – передбачає пошук рішення за столом переговорів на найвищих рівнях світової політики. «Це рішення може будуватися й довкола концепції території під міжнародним управлінням з відповідною системою забезпечення саме міжнародного, а не лише російського управління Кримом», – зазначив керівник НІСД, однак додав, що, на жаль, історії відомо небагато успішних прикладів такого вирішення проблеми.

Рецензент монографії заступник директора Інституту законодавства Верховної Ради України **Євген Бершеда** наголосив, що на тему Донбасу та Криму написано чимало, але осмисленню того, що відбулося, бракувало цілісності, комплексного фундаментального підходу, який під силу реалізувати тільки науковому колективу, що спеціалізується на проблемах національної безпеки України. За його оцінкою, дана робота є першим системним і детальним баченням подій довкола Донбасу та Криму, значення якого полягає в тому, що предмет дослідження виходить далеко за межі України.

Директор Інституту демографії і соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України **Елла Лібанова** додала, що Україна нині програє Росії інформаційну війну. Вона висловила сподівання, що вихід монографії та її популяризація стане одним із серйозних кроків до здобуття Україною переваги в цій інформаційній війні.

Екс-міністр закордонних справ України (2007-2009 рр.) **Володимир Огризко** звернув увагу, що в книзі проаналізовано сценарії майбутнього. Водночас, за його словами, потрібно було більше конкретизувати висновки, зокрема щодо пошуку місця України в системі міжнародної безпеки.

Директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України **Олег Рафальський** високо оцінив «сміливість авторів, які взялися за таку непросту для сьогодення тему». Він зауважив, що колективу науковців «вдалося підняти проблему на високий науковий і публічний рівень».

Заступник секретаря Ради національної безпеки і оборони України **Олександр Литвиненко** наголосив, що завдяки цьому дослідженню ми «маємо певну суму уявлень про ситуацію на Донбасі та в Криму, наші втрати й можливості повернення».

Член Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеціанська Комісія) від України (2007-2013 рр.), кандидат юридичних наук **Марина Ставнійчук** назвала надзвичайно важливою подією вихід монографії. Вона висловила побажання, щоб «цю книгу не просто прочитали, а щоб з неї вийшов короткий аналіз, який би був покладений на столи перших осіб». На її переконання, на основі монографії можливо розробити стратегію повернення Донбасу та Криму, підкріплену серйозною економічною програмою.

Донбас і Крим: ціна повернення : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. – К. : НІСД, 2015. – 474 с.

Читачеві пропонується комплексне дослідження проблематики війни на Донбасі та анексії Криму, здійснене з позицій національної безпеки України. Збройна агресія Росії розглядається як стрес-тест для глобальної й національної безпеки та каталізатор перезавантаження зовнішньої політики України. Аналізуються причини та наслідки тимчасової втрати контролю над окремими територіями України. Обґрунтовується позиція України та висвітлюються підходи ЄС та Росії до врегулювання ситуації на Донбасі в Мінському процесі. Визначено умови реінтеграції та пріоритети відновлення Донбасу. Окреслено шляхи подолання соціальних наслідків збройної агресії Росії проти України. Розроблено прогнози розвитку подій на Донбасі та довкола Криму, а також сценарії майбутнього України в глобалізованому світі.

Книга доступна за адресою: *http://www.niss.gov.ua/articles/2065/*